

A-13145

A. MOLDER JA E. ASSON

EESTI AJALUGU

ÜHES ÜLD-AJALOOGA

JA

KODANIKUÕPETUS

Algkooli VI klassile

Viies trükk



NOOR-EESTI KIRJASTUS TARTUS

161 061

A-13145

A. MÖLDER JA E. ASSON

EESTI AJALUGU

ÜHES ÜLD-AJALOOGA
JA
KODANIKUÕPETUS

Algkooli VI klassile

Viies trükk

2909.5



NOOR-EESTI KIRJASTUS TARTUS

Korrektor Teo Melso.

2



161061

Trükitud G. Roht'i trükikojas
Tartus, 1936.

A-13145

Uusaeg (järg).

I. Rootsi, poola ja taani aeg Eestis.

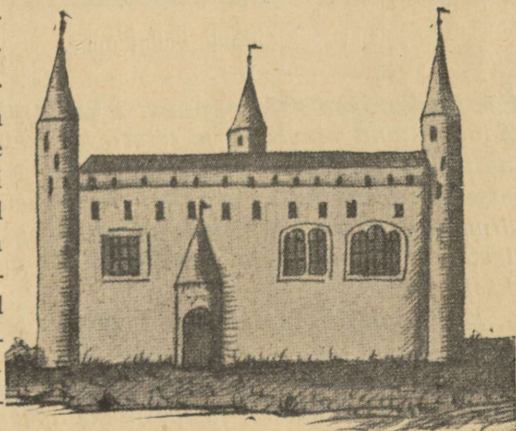
1. Vene-Taani-Rootsi-Poola sõda (1561—1583).

Sõja põhjus. Liivi orduriigi lagunemise järel oli Eesti maa killustatud ning eestlased sattunud nelja riigi valitsuse alla: Harju, Järva ja Lääne-Viru kuulusid Rootsile, Saare- ja Lääne-maa Taanile, Lõuna-Eesti Poolale, Ida-Eesti (Alutaguse ja Tartumaa) Venele.

Kõik need riigid püüdsid vallutada kogu endist Liivimaad. Seepärast kehtisid sõjad ka pärast orduriigi langemist.

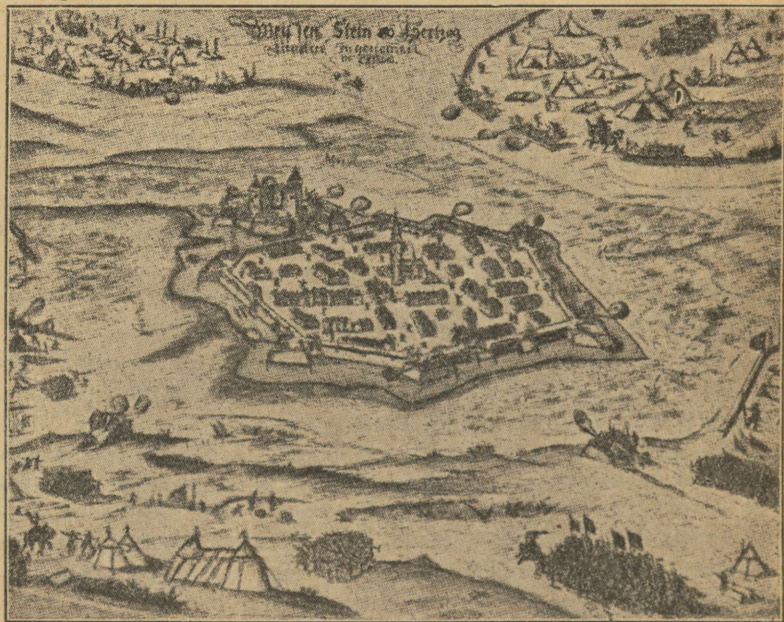
Hertsog Magnus. Taani kuningas saatis oma venna hertsog Magnuse Eestimaale valitsema Taanile kuuluvat maa-ala. Magnus soovis oma maid laiendada. Ta astus lepingusse Vene tsaariga ning abiellus selle vennatütrega. Ka Vene tsaar kavatses vallutada kogu Liivimaad ning moodustada sellest omaette riigi Vene ülemvalitsuse all. Ta nimetas hertsog Magnuse Liivimaa kuningaks ja lubas talle anda vajaliselt sõjaväge ja kulda Liivi kuningriigi loomiseks. Magnus asus Liivimaa vallutamisele Vene abiga. Oma kuningriigi pealinnaks tegi ta Põltsamaa, kuhu asus elama.

Magnus sai aga viimaks aru, et Vene tsaar teda petab: ei anna talle soovitataval määral abivägesid ega lubatud kulda. Seepärast oli ta sunnitud Liivi kuningriigi loomise kavatsusest loobuma ning Põltsamaalt lahkuma. Taanile jäi ainult Saaremaa.



Põltsamaa loss.

Sõdivad riigid. Samuti püüdsid Poola ja Rootsi teineteiselt maid vallutada. Ent rohkem tuli neil oma maid kaitsta Vene vägede eest. Vene tsaar Joann Julm ise käis isiklikultki suure sõjaväega Eestimaal sõjaretkel ja vallutas (a. 1573) Paide. Hiljem vallutasid venelased Haapsalu, Padise. Üldse said eestlased palju kannatada Vene sõjavägede tegevuse tõttu.



Paide vallutamine.

Eesti talupojad sõjategevuse ajal. Juulikuus (a. 1576) algusest lõpuni olid venelased ja tatarlased Paidest ja Padisest Tallinna all rüüstamas ja langesid sageli kodanikkude hobuste, sulaste ja tüdrukute kallale, kui need heinal käisid, ja viisid Tallinna ümbrusest palju vaeseid talupoegi vangi ühes naistega ja lastega. Siis oli kodanikkudel ja talupoegadel palju nutmist ja kaebamist.

Et venelased ja tatarlased vahetpidamata Järvas, Harjus ja Tallinna all mässasid ning paljusid vangi viisid, sageli ka päeval ja öösi Tallinna linna all kära tegid, nõnda et hädakell oli vahetpidamata hüüdmas, ja palju talupoegi igalt poolt maalt oma perega paljalt ja alasti Tallinna varjule tuli, nõnda et kõik aiad, küünid ja nurgad talupoegi üsna täis olid ja suur häda ja

nälg neid hakkas pigistama, siis arvasid Rootsi valitsejad Tallinna lossis heaks talupoegadele lubada venelase maadest Liivimaal igal pool röövsaki tuua.

(B. Russovi Liivimaa kroonika järgi.)

Tallinna piiramine (a. 1577). 23. jaanuaril löid venelased neli leeri Tallinna alla üles.

Kui nüüd vaenlane neljandat päeva taplusest oli rahu pidanud ja mitte ei võidud teada saada, mis sel moskvalasel ometi nõuks võis olla, siis läksid tallinlased ise 26. jaanuaril kõige väega luuramiseks tema juurde välja ega kartnud kuni püha Johannese hospitali taha liivamägedesse üsna kaugele minna. Aga venelased ei tahtnud meeleldi vastu tulla, vaid seisid igal pool mustendavalt ja tihedalt täiesti lahingukorras ja ootasid, et tallinlased läheksid veel kaugemale; siis oleksid nad tahtnud tallinlasi ümber haarata ja maha tappa. Aga venelased lasksid liiga ägedalt mõned väljakahurid tallinlaste peale lahti, mis neid sundis linna tagasi pöörduma. Surma ei saanud seal enam kui üks rootsi maasulane.

28. jaanuaril vastu ööd tulid venelased kantsidega vähe lähemale, mitte kaugele lossi lubja-ahjust, ja ehitasid suured palkmajad üles. Siis oli suur häire linnas, nõnda et muud ei arvatud, kui et venelane tuleb kogu väega tormi jooksmas. Aga kui see häire oli vaikinud, tegi üks jõuk rootsi jalamehi rüütelliku teo. Nad langesid venelastele kallale kantsidesse ja palkmajadesse, löid neid palju maha ja võtsid vangi ühe moskvalaste pealiku, kes teadete saamiseks oli väga tähtis, ja töid ta haavatult linna.

Piiramise algul võttis vaenlane linnalt ka vee ära veemaja juures ja tegi veemajast, kust vesi peab linna jooksmas, mustusekoha, et tallinlased ei saaks tilkagi puhast vett linna. Aga veest ei olnud seal puudust ega olnud kitsikust ega puudust ka tarbaineist ja moonast, vaid linn oli kogu aastaks piisavalt varustatud.

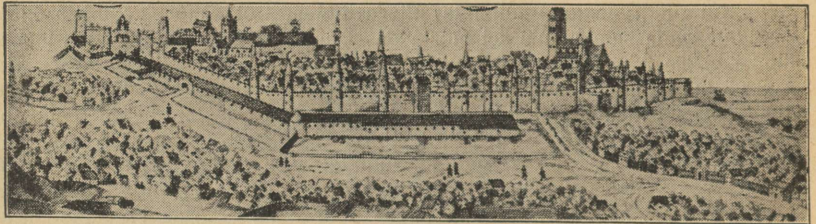
Kubernerid olid lasknud ka kõik lossi vallid ja tornid palkmajadega tugevasti kindlustada ja olid need kõik ühes laskevallidega varustanud sääraсте nägusate kuninglike kahuritega, et kõik inimesed Tallinnas imeks panid ja sellega uhkustasid. Ja ehk küll moskvalasel Tallinna all oli palju kahureid, oli siiski viis korda enam kahureid Tallinna linnas ja lossis.

Ja et räägiti, et moskvalasel on nõu Tallinnat nagu Polotskitki tulega kiusata, siis olid kubernerid ja Tallinna raad sel puhul ettevaatlikud. Esiteks lasksid nad kõigile kodanikele ja linnaelanikele kuulutada, et igaüks kõik puud, heinad, õled ja kõik, mis kergesti tuld võtab, oma pööningult peab maha viskama ja keldrites ja võlvi all hoidma ja alatise vahi pidama oma pööningul päeval ja öösi. Teiseks peeti kogu piiramisajal öösi ratsavahti, kes pidi ringi ratsutama ja vaatama, kuhu tulikerad kukuvad, ja pidi siis neile kohe järele ratsutama ja sellest inimestele teatama, et nad varsti kohal oleksid ja need kustutaksid. Kolmandaks oli raad vähese palga eest teenistusse pannud ühe jõugu Harju talupoegi, arvult üle neljasaja, kes olid uhked, tüdimatud mehed, suurelt osalt harkpüssimehed. Ja need talupojad ühes saksa ja rootsi maasulastega ei pidanud midagi armsamaks kui igal päeval ja ööl venelastega taplusi pidada, kus nad siis sageli jäid ka võitjaks.

Neljandaks pidi igaüks oma pööningul märgi härjanahku ja sõnnikuga külmunud katlaid või toobreid käepärast pidama, et nendega summutada tulikerasid, sest vesi polnud selleks küllalt kõlvuline. Peale selle olid kõik pööningud Tallinnas laiade paatega kaetud ja neile üsna paksult mulda peale

pandud, et kuigi tulikerad sinna peale langesid, nad siiski nii ruttu ei võinud läbi põleda. Niisuguse ettevaatuse ja hoolsa valve tõttu ja et ka hakati juba harjuma, ei pandud tulikerasid pärast rohkem kui lindu lendamas.

Mis kivikuulidest õelda, siis ei võinud needki erilist kahju teha, sest et majad Tallinnas on peaaegu kõik kolm lage kõrged ja iga pööning on kõvasti punnitud tugevatest palkidest ja pealt kaetud laiade paatega, kuhu mulda paksult peale kantud.



Tallinn XVII—XVIII sajandil.

Tallinna linn oli vallidega, ümmar-ehitistega, kahekordsete kraavidega peaaegu igast küljest, kohati kakahekordse valliga nõnda kindlustatud, et seda väljast kahuriga ei saanud tabada.

Peale seda, kui moskvalane oli seni hirmsasti lasknud, kuid ei suutnud ühelegi müürile ega vallile midagi teha, jättis ta tormilaskmise pikkamisi soiku ja laskis nüüd kahuritega sinna-tänna linna, Toomele ja lossi ja tornide ja vallide peale, kust temale kahju oli tehtud, ja ei säästnud kivikuule ega tulikerasid öösi ega päeval vahet pidamata. Sellest märkasid kubernerid ja üks linna raeisand, et moskvalasel teised kavatsused ja plaanid ees pidid olema, nimelt lossile või linnale alla uuristuda ja mõnd valli või torni õhku lasta. Sellepärast olid kubernerid ja raeisandad vastukaevamise pärast rohkesti hooles. Ja et ühtki kindlat teadet ei olnud, kas venelane tõesti kaevab või kus ta kaevab ja kuhu ta püüab, siis oldi teadete hankimise pärast väga mures ja hooles. Siis töötasid kubernerid peale muude suurte lubaduste ka sametist ja kalevist rõivad sõjameestele, kui nad kellegi venelase vangi võtavad, mispärast siis kõik sõjamehed olid ööd ja päevad suure hädaohuga tüdimata selleks väljas, aga nad ei saanud kedagi kätte. Siis oli mure veel suurem. Aga 14. veebruaril põgenes üks nägus tatari bojaar ühes oma teenritega, kokku kaheksa meest, venelaselt ära ja tuli hommikul Rannavärava alla ja tahtis linna saada. Ta lasti oma meestega kohe sisse, ja et nad kõike teadsid, mille pärast mures oldi, siis said tallinlased uut julgust.

9. märtsil tungisid tallinlased lossist ja linnast üldse 400 jalamehega ja 100 hobusega välja ründama venelase alumist kantsi, mille nad saidki varsti kätte, löid palju venelasi seal maha ja viisid 6 meest linna vangi. Eksituse läbi said siin ka tallinlased rohkesti kahju. Aga kogu tapluse ajal tulistati kõigil tornidel ja vallidel nii tihedasti ja sagedasti üksteise järele kõigist kahureist venelasi ülemas kantsis, nõnda et venelased oma kahuritega, kivikuulidega ja tulikeradega ei julgenud peadki tõsta, veel vähem pauku teha, ja sellepärast võisid tallinlased alamas kantsis seda paremini oma soove teostada.

Üks vangistatud venelastest teadis kõik moskvalase kahureist, mis

olid Tallinna all. Esialgu olnud seal 3 kahurit, mis 52 ja ka 55 naela rauda lasknud. Siis olnud seal 6 kahurit, mis 30-, 25- ja 20-naelaseid kuule lasknud.

Niisama olnud tal linna all ka 4 müürimurdjat, mis 225-naelaseid kivikuule lasknud. Neid kahureid ei tarvitatud palju, sest et Tallinna ümbrusest kuskilt müüri ei saa tabada kõrgete vallide ja ümmar-ehitiste pärast.

Niisama olnud veel 15 kahurit, mis 6-, 7- ja 12-naelaseid kuule lasknud, ja iga kahuri jaoks olnud määratud 700 kuuli. Aga kas nad kõik on ära lastud, seda ta ei teadnud. — Veel olnud seal 5 kahurit, mis veel väiksemaid kuule lasknud.

Peale selle olnud seal ka kaks suurt müüsrüt, mis nagu müürimurdjaski lasknud kivikuule, mis 225 naela rasked. Ja nende kahe müüsrü ja 4 müürimurdja jaoks olnud määratud 2 000 kuuli. Üks neist kahest müüsrüt, mis olnud juba laetud, lastud lossist puruks, niisama ka veel teisi kahureid.

Samuti olnud seal veel 5 müüsrüt, mis väiksemaid kivikuule lasknud, ja nende juures olnud 1 500 kivikuuli, peale nende, mis leeris veel juurde tahuti.

Viimaks olnud seal ka 6 müüsrüt, millistest lastud tulikerasid, mida olnud 2 500. Kas nad kõik ära lasti, seda ta ei teadnud.

13. märtsil pistsid venelased oma leerile igast küljest tule otsa, põletasid selle maha ja läksid kõik minema, peale seda kui tervelt 7 nädalat Tallinna all olid olnud ja 6 nädalat ööd ja päevad vahetpidamata lasknud ja kivikuule ja tulikerasid tuhandete kaupa linna saatnud.

Mis puutub kahjusse, mis moskvalane oma suure laskmiseega oli teinud, siis polnud see mitte suur. Sest

oma kahuritega ei teinud ta tallinlastele vallide, müüride ja tornide kallal muud suuremat kahju kui seda, et Kik-in-de-Kök'isse (kaitsetorn) augu sisse laskis ja surmas vallidel ja tornides umbes 40 inimest, kelle hulgas oli ainult kaks kodanikku: üks rätsep ja teine kingsepp.

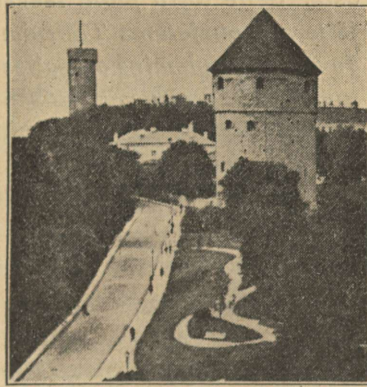
Kivikuulidega tappis ta inimest 20 talupoegi naistega ja lastega nende saunades ja onnides, mis nad linnas olid üles löönud, aga mitte ainsatki kodanikku, ehk need küll iga päev kirikusse ja sealt koju läksid ja kartmata igal pool tänavail liikusid.

Niisama ei teinud ka tema sagedad tulikerad rohkem kahju, kui et uue vanadekodu katuse ära põletasid. Ja kui seal poleks heinu olnud, siis ei oleks moskvalane kogu piiramise ajal ühtki tuld oma tulikeradest näha saanud.

Ja mis taplustest saadud kahjusse puutub, siis ei kaotanud tallinlased mitte üle 50 mehe, millise kahju mõni tuhat vangilangenud venelast ja tatarlast tegid rikkalikult tasa. Ja ehk ta küll mõne kiriku ja maja katuse oma kivi- ja raudkuulidega vigastas, sai Tallinna linn ometi asemele nii palju raudkuule, suuri ja väikesi, nii et see kahi on küllalt tasutud.

(B. Russovi Liivimaa kroonika järgi.)

Milles lähevad sõdimisviisilt ja relvadelt lahku Tallinna piiramine XVI sajandil ja Viljandi või Tartu piiramine XIII sajandil?



Esiplaanil: Kik-in-de-Kök, tagapool: Pikk-Härman.

Mõisnikkude ja linnakodanikkude seisukord (a. 1581). Ja ehk küll Eesti maade mõisnikud ja ka Tallinna kodanikud linnas asusid ja seal neil kasulikum seisukord ja selles kindluses enam kaitset oli kui talupoegadel maal, oli neilgi oma rist, kitsikus ja kurvastus, sest moskvalane oli mõisnikkudelt kogu Eestimaal kõik mõisad ära võtnud ja pika sõja ajal olid nad kõik oma tagavarad ja hoiuraha ning hõbeda ära söönud, nõnda et neil poodnikkude juures enam võlausaldust ei olnud, ja nüüd olid nad suures hädas ning mures. Ja ka kodanikkudega oli nii kaugele läinud, et suurem hulk neist oli üsna ilma peatoiduseta; lahtise vara olid nad ära söönud ja saksa laevadelt ei jõudnud midagi osta. Selle tõttu pidid laevad sama lastiga, millega olid tulnud, jälle ära purjetama Tallinna kaupmeeste suureks südamevaluks. Ja kogu kauplemine oli selles toredas ja rikkas kaubalinnas lõppenud. Ja et vaesus ja häda paljude mõisnikkude ja kodanikkude juures võimust võttis, siis pidid nende lapsed ühes talupoegadega end elatama röövimisest, ja olid ka nii alandlikud, et üks eesti talupoeg oli nüüd nende pealik, kelle juhatusel all ratsutasid nad röövimisele.

(B. Russovi Liivimaa kroonika järgi.)

Kuidas mõjus sõda rahvamajandusse?

Mõisamehed. Kõige rohkem laastasid maad mõisameeste jõugud. Need koosnesid mõisnikkudest, lossiülemaist, mõisade ja losside kirjutajaist, kupjaist, käsitöölisest, majateeniajaist, kes sõja tõttu olid kaotanud mõisa või teenistuse. Mõisameeste jõugud aitasid tasu eest seda sõdivat riiki, kes neile rohkem maksis. Ent sõdimisel pidasid nad omi huvisid esiplaanil: rüüstasid linnakodanikke ja talupoegi metsikumalt, kui seda tegid võõrad sõjaväed, et võimalikult rohkem endile sõjasaaki koguda.

Rüüsteretked (1581). Kui Rakveresse ja Toolsesse olid asetatud tugevad Rootsi sõjaväed, siis algas mõlemalt poolt suur röövimine ja rüüstamine: rootslased ühelt ja venelased Narvast, Tartust ja Paidest teiselt poolt. Ja talupoegi, kes olid venelastega, kiusasid rootslased, ja neid jälle, kes olid rootslastega, kiusasid venelased vahetpidamata hirmsal kombel taga, riisusid, tapsid ja võtsid vangi. Viimaks pidid need vaesed viletsad ja piinatud inimesed mõlemale poole head olema, aga mitte ilma suure hädata, mureta ja hirmuta venelaste pärast, kes neid ikka ja alati kahtlaseks pidasid, et nad enam Rootsi kui moskvalase poole hoiavad, ja neid sellepärast vahetpidamata ikka rõhusid.

Nõnda said Liivimaa talupojad kogu Tartu piiskopkonnas ja Viljandi maakonnas ja veel teistes kohtades, mis moskvalane

oma võimu alla oli võtnud, ka veel poolakate ja leedulaste poolt sagedasti kannatada. Ja oli tõesti sel ajal Liivimaa nii paljaks pühitud, et paljudes kohtades enam loomi ega inimesi järele ei jäänud.

(B. Russovi Liivimaa kroonika järgi.)

Sõja lõpp. Sõda Venemaa ja Poola ning Rootsi vahel kestis üle kahekümne aasta. Viimaks eriti Poola ja ka Rootsi vägede edurikka tegevuse tõttu olid Vene väed sunnitud Eestist lahkuma ja Vene tsaar loobuma Liivimaa vallutamise kavatsusest, tehes rahu Poolaga (a. 1582) ja hiljem (a. 1583) ka Rootsiaga. Lõuna-Eesti (Viljandi-, Tartu-, Pärnu- ja Võrumaa) jäi Poolale, Põhja-Eesti (Viru-, Järva-, Harju- ja Läänemaa) Rootsile, kuna Saaremaa kuulus Taanile.

2. Taani aeg Saaremaal (1560—1645).

Talupojad. Saaremaa talupojad kannatasid kõige sõjategevuse all vähem kui mandri elanikud. Siia, merest ümbritsetud saarele, ei pääsenud hõlpsasti vaenlaste sõjaväed maad laastama. Nii valitses Saaremaal taani ajal pikem rahuaeg.

Talupoegade elu paranduseks ei teinud Taani valitsus midagi korraldusi. Talupojad jäid endiselt pärisorjusse ning mõisnikkude omavoli alla.

Mõisnikud. Küll aga laiendati mõisnikkude õigusi. Mõisnik võis oma mõisa, mida ta läänina pidas, parandada ka oma tütrele või mõnele teisele naissoost järeltulijale, kuna enne seda võisid pärida mõisa ainult meessoost järeltulijad.

Linnakodanikud. Hertsog Magnus andis (8. mail 1563. a.) Kuressaare lossi juurde tekkinud alevile linna-õigused ja ainuõiguse sadama pidamiseks Saaremaal. Nii said Kuressaare linna kodanikud endile hea tuluallika kaubanduse alal.



Kuressaare loss.

Usuelu. Eriti hoolitses Taani valitseja Saaremaa usuelu eest. Kuningas kinkis igale kirikule maid („armuadrad“) kirikuõpetajate leskede ülalpidamiseks. Rahvast sunniti kirikus käima, et ristiusk juurduks ning endine taara usk hävineks. Turupäevaks, milleks enne oli laupäev, määrati kolmapäev, sest laupäeval turul

käimine takistas kaugemaa talupoegi pühapäeval kirikus käimast: pühapäeva hommikupoolik kulus turul käinud inimestele ja tööloomadele puhkuseks. Nõuti talupoegadelt palvete ja usupeatükkide õppimist.

3. Poola aeg Lõuna-Eestis (1561—1629).

Poola riik. XVI sajandil oli Poola vägevaim riik Ida-Euroopas. Ta oli koondanud oma valitsuse alla naabermaid, nagu Leedu, Saksa ordu maa-alad Preisimaal ja Ukraina. Poola riiki valitses kuninga s, kes tähtsamate küsimuste lahenduseks pidi riigipäevalt nõusoleku saama. Sõda kuulutada võis kuningas ainult riigipäeva loal. Kuningal ei olnud õigust endale järehtulijat nimetada, vaid riigipäev valis iga kord uue kuninga, harilikult küll endise kuninga poja. Riigipäeva liikmeiks olid mõisnikud ja kõrgemad vaimulikud. Mõisnikke oli mõisaomanikke (pannid ehk isandad) ja mõisnikkude sugukondade (šlahta) liikmeid, nagu mõisniku vennad, pojad, kes ilma mõisata jäänud, ja nende järehtulijad. Šlahta liikmeid oli rohkem kui pannisid, seepärast arvestas neid kuningas enam kui pannisid. Selle tõttu ei etendanud poola pannid oma kodumaal mitte nii tähtsat osa riigi-elus kui mõisnikud Eestimaal orduajal. Linnad võtsid küll alguses osa riigipäeva tegevusest, kuid pärastpoole pidid sellest loobuma: linnades elasid enamasti sakslased, kelle esindajaid aga riigipäevale poola vaimulikud ja mõisnikud ei soovinud. Vaimulikkudel ja mõisnikkudel olid erilised eesõigused: nad olid vabad maksudest, ainult nemad võisid olla Poola riigis ametnikkudeks. Uue kuninga valimisel nõudis riigipäev juba ette tulevaselt kuningalt nende eesõiguste kinnitamist või nende laiendamist. Talupojad Poolas elasid teo-orjuses ning maksid maksu pannidele, kes olid ühtlasi ka talupoegadele kohtumõistjais. Poola talupojal puudus liikumisvabadus: ta ei võinud enda soovil elukohta muuta. Poolakad olid katoliku usku.

Haldurkond. Poolale kuuluva Liivimaa ning Lõuna-Eesti üle valitses Poola kuninga asehaldur. Lossidesse seati ametisse lossiülemad. Kord aastas peeti maapäeva koosolek asehalduri juhatusel. Asutati maakonnakohtud Tartusse ja Pärnu. Ametnikkudeks määrati peamiselt poolakad, kelle kaudu kuningas soovis panna oma mõju maksma ning kindlustada Poola võimu Eestimaal.

Maakorraldus. Mõisnikud käisid a. 1561 Poola kuninga Sigismund Augusti juures endile seisuslikke eesõigusi nõutamas. Kuningas olevat kinnitanudki need eesõigused, sest mõisnikud andsid end kogu maaga Poola valitsuse alla. Et aga pärastpoole

järgmisel kuningal Stefan Bathory'l, kes rahvuselt ungarlane, tuli maa vallutada venelastelt, siis ei tunnustanud Stefan Bathory mõisnikkude eesõigusi, seda enam, et mõisnikkudel ei olnud ette näidata Sigismund Augusti kinnitatud eesõigustekirja, vaid ainult ärakiri. Stefan Bathory korraldusel võeti riigi valdamisele mõisad, milliste omanikud sõja ajal olid kas maalt põgenenud, surma saanud või Poola vastu vaenulisust ilmutanud. Samuti kaotasid oma mõisad ka need saksa soost mõisnikud, kes ei suutnud oma omanikuõigusi tõestada. Mõisu peeti kuninglikkude majandusmõisadena, osa neist anti poolakatele läänidena kasutada. Ka talusid, mille pidajad surma saanud, anti poolakatele, näiteks Põltsamaa ja Laiuse ümbruses. Sõja ajal oli väga palju eestlasi-talupoegi hukkunud. Poolakaid-talupoegi nende asemele tarvilisel määral ei leidunud, siis toodi Eestimaaale asunikke ka mujalt, näiteks Hollandist. Eestimaa asustamisel peeti silmas katoliku usu levitamist, mille eest eriti hoolitseti.

Katoliku usu levitamine. Liivimaale asutati katoliku piiskopkond. Piiskop asus Võnnus, temale allus ka Lõuna-Eesti. Piiskopi ülalpidamiseks määras kuningas hulk mõisu ja losse ühes neile kuuluvate maadega, nagu Otepää, Pärnu, Viljandi ja Tartu. Piiskop hakkas talupoegade ja linnakodanikkude seas levitama katoliku usku, milleks Poolast toodi preestreid ning teisi vaimulikke. Samaks otstarbeks toodi Eestisse ka jesuiite. Osa kirikuist võeti ära luteri usu vaimulikkudelt ja anti katoliiklastele. Kirikuid tuli muidugi korraldada, sest sõja ajal olid neist mitmed tunduvalt kannatada saanud. Alguses levitati katoliku usku heaga. Vaimulikud ei nõudnud rahvalt suuri makse nagu luteri usu pastorid. Ka käitlesid katoliku preestrid rahvast sõbralikumalt kui luteri vaimulikud. Pärastpoole hakati juba surveabinõusid tarvitama. Keelati luteri usu vaimulikkudel eestlastele jutlustamine alguses kuninglikkudes majandusmõisades, hiljem ka mujal. Eestlased maal selle üle ei nurisenud; olid ju peaaegu võõrad nii katoliku kui ka luteri usk: sakslased ei olnud teinud midagi olulist ristiusu levimiseks ning selle mõistmiseks. Eestlased käisid nüüdki veel endistes pühades hiites salaja palumas oma esivanemate Taarat ning sageli ohverdamas.

Asutati vaimulikud koolid Tartusse, Pärnu ja Viljandisse, kus õppisid ka eestlased. Õppimine koolis oli maksuta, kehvamatele anti ainelist toetustki. Nii läks mõnel eestlaselgi korda saada kõrgemat haridust, nagu Michael Summeril, kes kõrgema hariduse omandamiseks saadeti Preisimaale õppima. Teda tunti

kodumaal osava jutlustajana. Kuningas Stefan Bathory kavatses avada Riias kõrgema vaimuliku akadeemia (ülikooli). Sakslased Riias olid aga selle vastu, seletades kuningale, et selline kool võib tekitada kaubanduslikus linnas tülisid. Katoliku vaimulikud andsid välja mõned eestikeelsed raamatud, XVII sajandi algul ilmus katekismus. Katoliiklased asutasid linnadesse vanadekodusid, kuhu võeti vastu ainult katoliiklasi. Üldse olnud katoliku-usulistel mitmesuguseid soodustusi.

Linnad. Eriliselt hoolitsesid Poola kuningad linnade eest, sest ka Eestimaal püüdis kuningavõim toetuda keskklassile nagu Poolaski. Linnadele anti maid kasutada, korraldati valitsusi. Valgale andis Stefan Bathory linnaõigused (a. 1584). Tartule anti soodustusi kauplemiseks ja eesõigusi. Ka lubati sakslastele linnades luteri usu jumalateenistusi pidada.

Eesti talupojad. Kaua kestnud sõdade tagajärjel oli eestlaste-talupoegade vilets olukord veelgi halvenenud. Hulk inimesi oli hukkunud, tapetud, põgenenud või vangi viidud, varandus röövitud, majad põletatud või rüüstatud, tööriistad hävinenud, põllud söödis ning metsastunud. Raske oli kõike jälle korraldada. Kuid pealegi püüdis mõisnik elada endiselt külluses ning nendegi väheste talupoegadega, kes veel ellu jäänud, kõik mõisa tööd ära teha ja sõja ajal rüüstatud mõisa hooneid ning vara korraldada ning uuendada. Talupoegade rasket olukorda märkasid poola ametnikud ning juhtisid sellele kuninga tähelepanu.

Poola kuningas Stefan Bathory kavatses parandada talurahva olukorda: kaotada kohe ihunuhtluse (peksu) ja siis pärisorjuse. Seda väljendas kuningas mõisnikkudele Riias (a. 1582). Mõisnikud saatsid aga kuninga juurde „talupoegade esindajad“, kes palunud kuningat loobuda uuendus kavatsustest, sest talupoegade elu olevat rahuldav ning seepärast jäägu kõik „vana viisi“. Nagu näha, ei võtnud kuningas selliseid „talupoegade esindajaid“ tõsiselt. Ta saatis (a. 1586) maapäevale järgmise sisuga käsukirja:

„Poola Kuninglik Majesteet tunneb südamest kaasa Liivimaale, mida jumala karistused nii kaua hoiavad oma võimuses. Ta on aga ühtlasi selles kindel, et sääraсте kauakestvate karistuste põhjuseks muu seas on ka see, et isandad oma talupoegi nii armetult rõhuvad ja õela tööga ning karistusega koormavad, nagu seda kogu laias maailmas isegi paganate ja metsrahvaste juures ette ei tule; ja ta ei kahtle ka selles, et jumal just selleks selle maa tema võimu alla on andnud, et kord lõpetada selle juba

küllalt kaua kestnud julma vägivalda, siis tunnebki tema end kohustatud olevat nii liht-inimeste kui ka kõrgemate alamate eest hoolt kandma ja kindlasti nõudma, et rüütelkond ning mõisnikud senise teguviisi maha jätaksid ja talupoegadelt rohkem ei nõuaks ja neid ei koormaks, kui see pruugiks on Poolas ja Leedus.“

Rüütelkond ja maanõukogu andis sellele ettepanekule lühidalt järgmise vastuse:

„Mis puutuvat süüdistusse talupoegade asjas, siis ei võivat nemad ometi selle eest seista, et üks või teine nõuab oma talupoegadelt rohkem kui õigus, vaid need peavad ise jumala ja kuninga ees vastutama; muidu olevat kindel, et suurem osa mõisnikkudest on siiski alati oma talupoegadele võimalust mööda vastu tulnud ja neile härgade, hobuste ja muu tarviliku suhtes abiks olnud.“



Stefan Bathory.

(Kelchi Liivimaa kroonika järgi.)

Kuninga kavatsus jäigi teostamata, sest Stefan Bathory suri äkki mõni päev pärast seda, kui mõisnikkude vastus talle kätte saadeti. Kas Stefan Bathory't tabas loomulik surm, pole kindel. Arvatakse, nagu oleksid süüdi arstid, kes talle palaviku ajal andnud juua külma veini.

Kümmekond aastaid võisid mõisnikud jälle kartuseta teelda, siis hakkab ka Stefan Bathory järeltulija, Poola kuningas Sigismund III kergendama talupoegade häda ning viletsust. Kuninglikkudes mõisades pandi maksuma korraldus, et talupoegadelt ei võidud nõuda muid kohustusi ega makse kui neid, mis kuninga poolt määratud, ja et talupoeg võis müüa oma põllusaaduste ülejääke. Selle tagajärjel lubasid ka mõisnikud maa-päeva otsuse järgi (a. 1598) oma talupoegadel mõisamaksudest üle jäänud vilja ja muu kauba linna viia ja selle eest sealt tarbeasju tuua. Riigimaadel ja kuninglikkudes mõisades olid talupoegade maksud põllu headuse järgi kindlaks määratud. Need olid üsna mõõdukad. Vaesemad talupidajad, nagu popsid, olid kohati

maksuvabad. Leidus isegi terveid külasid (näiteks Kõpu ja Tori ümbruses), kus talupojad ajuti ei maksnud kellelegi makse. Tunduvalt suuremad maksud ja kohustused olid talupoegadel saksa mõisnikkude mõisades. Ka nõudis kuningas, et mõisnikud lubaksid talupoegade lapsi koolis käia ja käsitööd õppida. Mõisnikud maapäeval lükkasid selle kuninga ettepaneku tagasi ning ei andnud mitte seda luba.

Mõisnikud. Endiste mõisnikkude kätte oli jäänud võrdlemisi vähe maid (umbes $\frac{1}{5}$). Stefan Bathory kavatses maalt välja saata kõik saksa mõisnikud ning astus läbirääkimistesse (a. 1582) Rootsi kuningaga, et ühiselt teotseda; viimane ei olnud nõus. Ilma maata jäänud mõisnikud rändasid välja, näiteks Hollandisse, või siirdusid Põhja-Eestisse ning astusid Rootsi sõjaväeteenistusse, eriti Sigismund III ajal. Lõuna-Eesti saksa mõisnikud ei olnud Poola valitsusega sugugi rahul: kitsendas see ju nende eesõigusi ja karistas neid mõisade võõrandamisega. Kõigi Poola uuenduste vastu olid mõisnikud vaenulised. Oodati parajat silmapilku, et vabaneda Poola valitsuse alt, ning loodeti abi Rootsilt, sest samal ajal Põhja-Eestis Rootsi valitsuse all oli mõisnikkude elu parem.

4. Rootsi aja algus Põhja-Eestis (1561).

Rootsi riik. Rootsimaal olid talupojad suutnud oma vabadust ning sõltumatust säilitada. Kuna teistes Euroopa riikides talupoeg olenes mõisnikust ning vaevles orjuses, oli rootsi talupoeg ise oma maa peremees, kes oma äranägemise järgi võis elukohta muuta. Kuid XV sajandil muutus rahva olukord Rootsis raskeks. Nimelt oli Taani naiskuningas (Margareete), kes oli olnud abielus Norra kuningaga, pärast oma mehe ja poja surma kahe riigi, Taani ja Norra, valitsejaks saanud. Tal oli õnnestunud võita sõjas Rootsi kuningas ning ka Rootsi kuningaks saada. Tema ettepanekul sõlmisid (a. 1397) Taani, Norra ja Rootsi riiginõukogud ühisel nõupidamisel Rootsimaal Kalmari linnas ühenduslepingu (uniooni), mille järgi nimetatud riigid sisemistes korraldustes pidid jääma iseseisvaks, kuid neil oli ühine kuningas ja sõjas välise vaenlase vastu olid riigid kohustatud üksteist aitama. Esimeseks kolme riigi ühiseks kuningaks sai taanlane (Eerik). Kuningad määrasid riigiametnikkudeks niihästi Taani- kui ka Norra- ja Rootsimaale peamiselt taani suurnikke, kes rahva eest ei hoolitsenud, vaid nõudsid rahvalt oma äranägemise järgi makse. Et kuninga ja

suurnikkude elumõnususi suurendada, raskendati alatasa rahva maksukoormat. Selle tõttu muutus rahva elu Rootsis raskeks, seda enam, et maksunõudmistel talitasid ametnikud armuta: võeti inimeselt maksuvõla tasumiseks kas või viimne vara, tööloomgi talupojalt, küsimata, kellega ta tulevikus oma põldu harib. Säärane raske surve sundis rootsi talupoegi sõjariistu kätte võtma ning alustama Taani vastu vabadusvõitlust. Osa aadlimehi toetas talupoegi ses võitluses, kuna teine osa hoidis kuninga poole. Viimaks XVI sajandil (a. 1523) läks rootslastel Gustav Vasa juhatusel korda Rootsimaad taanlastest vabastada. Rootsi kuningaks valiti Gustav Vasa, kes hakkas riiki korraldama käsikäes riigipäevaga. Kuna enne riigivalitsemisest osa võtsid mõisnikud ja kõrgemad vaimulikud, võtsid nüüd riigipäevast osa peale mõisnikkude ja vaimulikkude ka linnakodanikkude ja talupoegade esindajad. Nii saavutasid rootsi talupojad vabadusvõitlustes suured poliitilised õigused ning kõrvaldasid hädaoahu sattuda orjusse. Vabadussõda oli tekitanud riigile palju võlgu. Riigipäev võõrandas riigile piiskoppide, kirikute ja kloostrite maad. Selle tõttu suurenesid riigi tulud ning avanesid võimalused tasuda võlad ja korraldada riiki.

Gustav Vasa riigivalitsemises toetus peamiselt talupoegadele ja linnakodanikkudele. Tema vanemad pojad, kes pärast isa surma olid Rootsi kuningaks, nimelt alguses (1560—1568) Eerik XIV ja siis (1568—1592) Johann III, andsid aga mõisnikkudele võimalusi jälle oma võimu suurendama hakata. Ka ei pühendanud nad küllalast tähelepanu eesti talupoegade olukorrale.

Mõisnikkude eesõiguste kinnitamine. Rootsi kuningad juba ammu ihkasid ühendada Eestit Rootsiga, seepärast oli Tallinna linnal ja Põhja-Eesti mõisnikkudel kerge anda end Rootsi kaitse alla (a. 1561). Rootsi kuningas Eerik XIV kui ka tema järeltulija Johann III püüdsid heatahtlikult ligistada Eestit Rootsile oma asutiste sisseseadmistega ning korralduste maksmapanekuga. Alguses oldi mõisnikkudele väga vastutulelik. Kuningas Eerik XIV kinnitas (a. 1561) mõisnikkude eesõigused, samuti ka Tallinna linna õigused ja eesõigused. Kuid juba samal aastal peab kuningas välja astuma talupoegade kaitseks mõisnikkude vastu ihunuhtluse pärast.

Rootsi kuninga Eerik XIV käsukiri ihunuhtluse asjus (1561). Meie, Eerik XIV, Rootsimaa kuningas, kuulutame sellega kõigile ja anneme teada, et oleme saanud usaldusväärse teate, et Harjus, Virus ja meie Tallinna maakonnas mõningate

poolt rüütelkonna aadlist ja nende mõisavalitsejate ja sundijate poolt vaeseid talupoegi ja alamaid ebakristliku jõleda peksmise ja ihunuhtlusega vaevatakse ning karistatakse, mida mõned moskvalased kasutavad nende alamate meelitamiseks meilt endi poole lohutusega ja lubadustega, et nad säärasest viletsusest nende all pidavat vabad olema. Et säärane teguviis käib jumala heade kommete ja loomuliku õigluse vastu, seejuures on karmiks, kurjaks ja lubamatuks eeskujuks, siis käsime sellega kõiki meie asevalitsejaid, rüütleid, aadlikke, mõisavalitsejaid, lossiülemaid ja igaüht, kel meeleväld on säärase talupoegade üle ja kes asuvad meie maades, Harjus, Virus ja Tallinnas, ja manitseme tõsiselt, et nad nüüdsest peale lõpetaksid täielikult ja igapidi säärase türannilise valjuse vaeste inimeste vastu ning hoiduksid sellest. Kui aga keegi neist talupoegadest on sõnakuulmatu oma isanda vastu või muidu mingis väärteos jämedalt eksinud, et ta toodaks kohtu ette ja teda karistataks vastavalt seadusele. Ja kui keegi selle meie tõsise käsu vastu toimib ja sellest ebakristlikust kõlvatust väärteost omasid karistada mitte kõrvale ei hoidu ega alistu korrapärasele kohtumõistmisele ja selle vastu teeb, seda tuleb karistada olude kohaselt ja meie määruse järgi neilt varanduse võõrandamisega teistele hoia-tuseks.

Talurahva olukorra parandamiskatsed. Rootsi kuningas Johann III kavatses panna maksma mõned uuendused eestlaste majanduselu paranduseks. Mõisnikud, kes nägid selles nende õiguste kitsendamist, tõrjusid (a. 1591) kuninga kavatsused tagasi, sest need olevat tehtud ilma, et oleks tuntud kohalikke olusid, seepärast olevat nad kahjulikud nii mõisnikkudele kui ka talupoegadele. Nii jäid eestlased Põhja-Eestis rootsi aja alguses raskesse olukorda, millist omakorda suurendas veel Poola-Rootsi sõda.

II. Rootsi aeg Eestis (1561/1629—1721).

1. Poola-Rootsi sõda.

Sõja põhjusi. Rootsi kuningas Johann III oli abielus Poola kuninga õega. Nende poeg Sigismund, kes oli üles kasvanud katoliku usu ning jesuiitide mõju all, valiti Poola kuningaks. Oma isa, Rootsi kuninga Johann III surma järel (a. 1592) päris Poola kuningas Sigismund ka Rootsi kuningatrooni. Nüüd

hakkasid Rooma paavst ja jesuiidid ka Rootsis tegelema. See ei meeldinud Rootsi mõisnikkudele, kes ühtlasi kartsid mõningaid neile kahjulikke uuendusi riigikorras. Muidugi võisid talupojad karta, et satuvad poolakate võimu alla, nagu omal ajal olid nad kannatanud taanlaste all. Sigismund sattus vastuollu rootslastega. Rootsi ei tunnustanud Sigismundi enam oma kuningaks. Gustav Vasa noorem poeg Karl IX sai alguses (a. 1595) Rootsi riigihoidjaks ja hiljem (a. 1604) kuningaks. Sigismund ei leppinud sellega. Ta katsus Poola sõjaväe abil Rootsit sundida teda Rootsi kuningana tunnustama. Katse ebaõnnestus. Poola sõjavägi löödi Rootsist välja. Hiljem kaotas Sigismund oma võimu ka Soomes, mis tol ajal kuulus Rootsile. Vahepeal oli Sigismund ilma Rootsi riigipäeva nõusolekuta liitunud Põhja-Eesti Poolaga. Et sellega ei leppinud Eestimaa mõisnikud ega Rootsi, kandus sõjategevus Eestimaale (a. 1600).

Eesti ühendatakse Rootsiga. Sõda kestis vaheaegadega 29 aastat. Rootsi sõjaväel alguses õnnestus lühikese aja jooksul vallutada kogu Eesti. Järgmisel aastal hakkasid aga Poola väed võitma ning tungisid jälle Eestisse. Vahelduva õnnega kestis sõda edasi; talle seltsisid nälg ja katk, mille all rahval tuli kaua kannatada. Viimaks sundis Rootsi kuningas Gustav Adolf (1611—1632) Poola riiki sõjategevust katkestama. A. 1629 sõlmiti Poolamaal Altmargis Rootsi ja Poola vahel vaherahu. Põhja-Eesti jäi Rootsile, samuti ühendati Rootsiga ka Lõuna-Eesti. Paarikümne aasta pärast (a. 1645) liideti ka Saaremaa Rootsi külge. Seega oli nüüd kogu eesti rahvas Rootsi valitsuse all. Seda rootsi aega Eestis mäletab rahvas tema uuenduste tõttu, mis taotlesid eestlaste olukorra parandamist.

2. Rootsi-aegseid korraldusi.

Haldurkond. Eestimaal valitsemisvõim kuulus kuningale, kelle asemikkudena teotsesid kohapeal kindral-kubernerid ja neile alluvad kubernerid ning maavalitsejad. Nendele kohtadele määras Gustav Adolf ainult rootslasi, kuigi mõisnikud soovisid näha neil kohtadel sakslasi.

Politsei kohuseid täitsid ning avaliku korra, teede ja sildade korrashoiu eest hoolitsesid Põhja-Eestis haagikohtunikud, Lõuna-Eestis sillakohtunikud. Haagikohtunikud teotsesid juba ordu ajal. Tavaliselt olid haagi- ja sillakohtunikkudeks kohalikud mõisnikud.

Gustav Adolphi surma järel said mõisnikud endile omavalitsuse: neile anti õigus valida endile rüütelkonna peamees, kujun-

dada maanõukogu ja maapäeval koos käia. Pärastpoole võtavad nad osa oma esindajate kaudu ka õuekohtu tegevusest.

Maakorraldus. Et Rootsi kuningail Karl IX ja Gustav Adolfil tuli sõidida Poolaga, siis püüdsid nad Eestimaa mõisnikke Rootsi poolehoidjajaks võita. Karl IX kinnitas (a. 1602) mõisnikkude õigused selle järel, kui mõisnikud olid Rootsil truuusvande andnud. Samuti kinnitas ka Gustav Adolf mõisnikkude eesõigusi, kui oli Eesti vallutatud (a. 1621). Mõisad,



Mõis XVII sajandi keskel.

mis olid ilma peremeheta või mille pidajail puudusid vastavad õigused, tunnustati riigimõisadeks. Rootsisõbralised mõisnikud said tagasi mõisad, mis nad Poola valitsuse ajal olid kaotanud. Osa Eestimaa riigimõisu anti laenuks rootsi suurnikkudele, aga ka teenete eest sõjapealikuile. Eriti palju laenas ja kinkis riigi maid Gustav Adolphi tütar kuninganna Kristiina. Pärastpoole hakati läänimõisu müüma nii Rootsis kui ka Eestis. Nii sai paljudest läänimeestest Eestis mõisaomanikud, kes olid vabad igasugustest maksudest riigi vastu. Mida rohkem mõisu müüdi, seda vähemaks jäid riigi tulud ning seda raskemaks kujunes Rootsimaal linnakodanikkude, talupoegade ja teiste maapidajate maksukoorem. Viimaks sattus Rootsi riik rahalisse kitsikusse. Kuningas Karl XI kutsus kokku Rootsi riigipäeva, kus kuninga ettepanekul mõisnikkude vastuseismisele vaatamata otsustati tagastada mõisad riigile. Kuningat tema kavatsuses toetasid eriti talupojad. Seepärast hoolitses Karl XI, keda kutsutakse ka

Talupoegade Kuningaks, väga tähelepanelikult talupoegade eest. Mõisad tagastati riigile ka Eestimaal, kuigi mõisnikud siingi olid selle vastu. Nii tunnustati peaaegu kõik ($\frac{5}{6}$) mõisad Eestimaal riigimõisadeks ning osa neist anti endistele omanikkudele rendile. Seega sai riik endale uusi tuluallikaid.

Kohus. Gustav Adolf asutas (a. 1630) Tartusse õuekohtu, mis oli kõrgemaks kohtuastmeks. Alamad kohtud olid maa-kohtud. Need kohtud harutasid niihästi mõisnikkude kui ka talupoegade kohtuasju. Põhja-Eesti allus Stokholmi õuekohtule. Talupojal oli õigus mõisniku rõhumise puhul kaebusega mõisniku peale pöörduda kuningagi poole. Ka haagikohtunik mõistis kohut rootsi ajal vähemais süüteoasjus, misjuures tuli tal arvestada teatud kohalikkude ausamate talupoegade seisukohta. Nii võtsid talupojad kaudselt osa kohtumõistmisest haagikohtunikude juures.

Mõisnikule jäeti (a. 1630) oma talupoegade üle kodukariõigus, mis lubas tal karistada talupoegi vähemate eksimuste puhul „mõõdukalt ja kristlikult“. Ent mõisnikud kasutasid seda õigust ka siis, kui talupoeg julges tõsta kohtus kaebust oma mõisniku peale. Nii ei julgenud kõik nõuda kohtus õigust mõisnikkude vastu, kartes, et mõisas teda koheldakse „mõõdukalt ja kristlikult“. Leidus aga julgeid talupoegi küllalt, kes õiguse nõudmisel sellest ei hoolinud. Nõnda tõi rootsi kohtukorraldus parandust eestlaste olukorda.

Ebausklikud olid tolle aja inimesed ja kohtunikud. Kohtutel ei tulnud lahendada mitte üksnes tavalisi kohtuasju, vaid tuli harutada ka „nõiaprotsesse“. „Nõidu“ karistati surmaga tuli-riidal. Süüdlasi oma süütegu üles tunnistama sunniti piinariistade abil. Ka „veeproov“ pidi määrama, kas inimene on süüdlane või süütu, nagu võime lugeda Eestimaa kubermanguvalitsuse arhiivis leiduvast kohtuprotokollist (a. 1636), kus kirjutatakse veeproovist järgmiselt:

„Kaebealusele käidi peale, et ta heaga üles tunnistaks. Tema ei tahtnud aga millestki teada, mis puutus nõidusse.

Selle järel võeti kubeneri käsukirja põhjal ette veeproov ning visati kaebealune vette, kus ta ujus aga nagu lind pinnal. Kui ta nüüd uuesti ette toodi, nõudsid tema ja ta mees, visatagu ta veel kord vette, sest esimesel korral hoidnud timukas köit pingul, nii et ta pidanud vee peal ujuma. See võeti siis uuesti ja teist korda temaga ette. Ja et ta mehel ei oleks põhjust kaevata, lasti köit mõned süllad järele. Ta ujus nagu pilliroog vee peal. Siis toodi ta mõisa ja meie, kohtunikud, nõudsimel, et ta nüüd üles tunnistaks, sest et ka veeproov näitab, et ta pole süütu. Ta ei tunnistanud nagu varemgi midagi. Siis otsustasime lasta tal osaks saada väikest piinamist,

arvates, et ta siis oma nõiduse üles tunnistas; ei saadud aga vähematki talt kätte, ja kinnitas tema igapidi oma süütust.“

Millal loeti inimene süüdlaseks veeproovi järgi?

Kirikuelu. Rootsi valitsus püüdis eestlastele ristiusku õpetada ning endisest, taarausust, võõrutada. Sõdade ajal olid kirikuõpetajad lagunenud. Kirikuõpetajaid oli vähe, needki enamasti säärased, kel endalgi vähe arusaamist usust, sest neil puudus vastav haridus. Rootsi valitsuse poolt määrati ametisse ülemvaimulik (kindralsuperintendent) ja asutati ülemkirikukohus (konsistoorium), kelle ülesandeks oli kirikuelu korraldamine. Kirikuid ja kirikumõisu korraldati tarvituskõlvuliseks, ehitati ka uusi juurde. Mõisnikelt nõuti tagasi kirikumaad, mis nad olid sõja ajal enda valdamisele võtnud. Kutsuti välismaalt, nagu Saksast, Soomest, vastava haridusega isikuid kirikuõpetajaks; pärastpoole juba Tartu ülikooli lõpetanuid. Hoolitseti kiriku tuluallikate eest. Gustav Adolf kavatsenud isegi kümnnisemaksu kiriku heaks jälle sisse seada. Kirikuõpetajailt nõuti, et nad eestlastele peaksid kiriklikke talitusi eesti keeles. Ainult üksikud oskasid eesti keelt. Teised lugesid palveid, piiblisalme jne. kirjutistelt, paberilt; pärastpoole ilmus juba kirikuõpetajaile trükitud käsiraamatuid, nagu magister Heinrich Stahli „Kodo ja Kirgo Ramat“, mis sisaldas palveid, tõlkeid piiblist, laule jm.

Üldse soetati vaimulikku kirjandust. Ilmus trükist Uus Testament. Kavatseti tõlkida eesti keelde kogu piibel. Et seejuures valitsesid vaimulikkude seas lahkkelid, siis selle trükkimine viibis. Piibel ilmus alles vene aja alguses (a. 1739). Kirikus käimine oli sunduslik. Kirikuõpetajad ja köstrid nõudsid rahvalt palvete ja usupeatükkide päheõppimist.

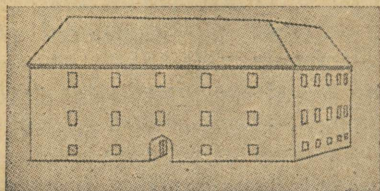
Eestlaste seas leidis veel neid, kes ikka pidasid kinni oma esi-isade usust ning teenisid Taarat pühades paikades ning tõid ande oma endisele jumalale. Ordu ajal oli ehitatud eesti pühadesse paikadesse kirikuid, kabeleid või püstitatud ainult ristid, et sellega tunnustada seda paika pühaks katoliku usu mõttes ning kasutada rahva lugupidamist teatava paiga vastu katoliku usu kasuks. Rootsi ajal katsuti endist taara usku ning selle kombeid täiesti hävitada. Anti välja erilisi korraldusi, nagu näiteks alljärgnev kindralkubeneri määrus (a. 1693).

Kuningliku õigustatud ja jumalakartliku käsu täitmiseks keelatakse käesolevaga tõsiselt ja karistuse ähvardusel mitte ainult ohverdamine ja kõik muud ebausklikud toimingud, olgu need mis liiki tahes, kirikute, kabelite juures, kraavides, võsasti-

kus, metsasaludes, puude ja teeäärsete ristide juures, põldudel, mägedel, küngastel, kividel, jõgedes, ojadest, kaevudes ja üldse igal pool, kus see võiks sündida, eriti aga laatadel pühade apostlite ja teiste pühade päevil. Ka kästakse tungivalt kõiki kuninglikkude ja aadlimõisade pidajaid, eriti aga kirikuõpetajaid ja igasuguseid ametnikke mõjuvalt manitseda, võimalikult eemaldada ja kaitsta selle vastu harimata ja säärase pimedusega veel löödud talupoegi, ja samuti hukkamõistetava ebaususe ja ebaumaldamiseks pühendatud ja tarvitata vaid asju, riste, metsasalusid ehk hiisi, puid, kive ja muud sarnast maha kiskuda, puruks raiuda, ohverdamikohad maha põletada, ära hävitada ja igal sündsäl viisil kõrvaldada, et ei jääks järele vähimatki märki, mida võiks tarvitada edaspidiseks ebaususe teenimiseks. Küll on selle kõrval kuninglikkudes mõisades hea korraldus maksma pandud, et ristiusu paremaks levitamiseks on kirikud osalt parandatud, osalt uuesti ehitatud ja et ka talupoja laste jaoks tulevad koolid asutada. Kuid selle läbi ei saa õiget eesmärki siiski kätte, seni kui ei aeta mõjuva sundusega ja lubatud kõrvalmõjudega täiskasvanud talupoegi kirikusse ja nende lapsi koolidesse. Kõigile kuninglikkude ja aadlimõisade pidajaile saadetakse see manitsus, et igaüks õhutaks oma käsutuses olevaid talupoegi mitte ainult kirikuskäimisele ja korraliku jumalateenistuse agarale kuulamisele, vaid ka oma lapsi määratud ajal usinalt kooli saatma ja õnnistusrikkalt õppida laskma. Mitte vähem ei tule kõrvaldada teelt kõik takistused, mis kirikusse tulevaid talupoegi jumalateenistusest kas hoopis kõrvale hoiavad või sellest viljakaks osavõtmiseks võimetuks teevad, mille hulgas pole see mitte kõige väiksem, et kõrtsides, eriti neis, mis asetsevad kirikute läheduses, ka jumalateenistuse ajal antakse igasuguseid jookke, millega põhjustatakse neil andumist joomisele ja mille tõttu nad kirikust kas hoopis kõrvale jäävad või jutlustatud jumalasõna kuulamiseks ja selle meelespidamiseks hoopis võimetuks saavad. Sellepärast keelatakse käesolevaga kuninglikkude ja aadlimõisade kõigis kõrtsides pühapäevadel ja muudel pühadel jumalateenistuse ajal kaubitseda õllega, mõduga ja viinaga.

Haridus. Rootsi valitsus vajas Eestimaa jaoks kohtunikke ja kirikuõpetajaid. Neid sooviti saada kohalikkudest elanikkudest. Seepärast asutas Gustav Adolf Tartusse ülikooli (Academia Gustaviana a. 1632) õigus- ja usuteaduskonnaga. Ülikooli ülalpidamiseks määras kuningas teatavad mõisad. Ülikoolis pidid õppima mitte ainult mõisnikkude, vaid ka talumeeste pojad. Seda õigust eestlased vaevalt said kasutada. Suure Põhjasõja

ajal viidi ülikool Tartust Pärnu lossi, kus ta hiljem oli sunnitud sõjaolude tõttu tegevuse lõpetama. Tartusse ja Tallinnasse asutas Gustav Adolf (a. 1631) gümnaasiumi, millistes ka eestlastel oli õigus õppida. Ka nendest koolidest oli esialgu eestlastel vähe kasu. Ilma mõisniku loata ei saanud keegi kooli minna. Pealegi olid talupojad vaesed ega jõudnud oma poegi koolitada. Kergemini võisid gümnaasiume kasutada linnakodanikud.



Pärnu loss.

Ordu ajal töötasid linnades mõned üksikud koolid. Maal koole üldse ei olnud. Rootsi aja lõpupoolikul hakati hoolitsema ka maarahva hariduse eest ning pandi alus eesti rahvakoolile. Rahvakooli rajajaks Eestis on kirikuõpetaja Bengt Gottfried Forselius. Ta oli selgeks õppinud eesti keele ja kirjutas eestikeelseid raamatuid, nagu aabitsa, keeleõpetuse ja muud. Rahvas ei osanud aga raamatuid lugeda. Seepärast kavatses ta asutada koole, kus õpetataks rahvast lugema. Seks avas ta (a. 1684) Tartu lähedale Piiskopi mõisa õpetajateseminari. Raskusi oli tal õpilaste leidmises. Mõisnikud ei tahtnud lubada, et talupojad koolis käiksid: kooliharidus eestlastele olevat kahjulik, olevat ju eestlased orjadeks loodud ning pidavat selleks ka jääma. Forseliusel tuli isiklikult mõisnikelt paluda õpilasi. Õpetus seminaris kestis kaks aastat. Seal õpiti lugemist, usuõpetust (katekismust), kirikulaulu, arvutamist ja saksa keelt. Õpetajaks seminaris oli Forselius ise. Seminari lõpetanud õpilastele muretses Forselius õpetaja- või köstrikohad. Mitmele poole külasse asutati koole. Koolimajaks oli harilik rehetare. Õpetajale palka ei makstud, ta sai prii söögi mõisast või kirikumõisast. Suvel oli õpetaja vaba ning võis elutseda ning töötada oma vanemate kodus. Mõisnikud esinesid Rootsi kuninga ees kaebusega, et Forselius teeb kahjulikke tööd eestlaste seas. Forselius oma kahe õpilasega käis Rootsis kuningale seletusi andmas (a. 1686). Kuningas jäi Forseliuse tegevusega rahule ja lubas teda toetada. Veel teist korda tuli Forseliusel Rootsi sõita kuningalt toetust paluma. Tagasiõidul (a. 1688) hukkus laev ning ühes sellega uppus ka Forselius. Tol ajal töötas Eestis 47 kooli, milles umbes tuhat last sai õpetust.

Talupoegade eest hoolitsemine. Rootsi kuningad püüsid kergendada talupoegade elu. Karl IX Rootsi-Poola sõja ajal

(a. 1601) tegi mõisnikkudele ettepaneku vabastada talupojad orjapõlvest ja lubada neil õppida käsitööd. Mõisnikud ei võtnud seda ettepanekut vastu ning olukord jäi endiseks. Gustav Adolf astus välja talupoegade kasuks juba kindlamalt. Ta vabastas talupojad mõisnikkude kohtupidamise alt, võttes mõisnikkudelt ära õiguse talupoja elu ja surma üle ja andes ühtlasi talupojale õiguse mõisniku peale kaevata rõhumise puhul. Ka Karl XI nõudis (a. 1681) pärisorjuse kaotust. Mõisnikud lükkasid selle kuninga nõudmise jällegi tagasi, paludes jätta talupojad nende endisesse olukorda, sest muidu olevat karta, et vabadus õhutavat neid igasugusele omavolile ja kuritegudele, mõisnikkude hävitamisele; talupojad põgenevat siis üle piiri ning jätvat maa tühjaks; ka tühistavat pärisorjuse kaotus Eestimaa põhiseadusi ja lepinguid.

Juba Gustav Adolphi ajal (a. 1630) alustati maade hindamist, et määrata kindlaks talupoegade kohustusi mõisnikkude vastu. Gustav Adolphi surma järel jäi töö soiku. Karl XI ajal (1688. a. määruse põhjal) seati sisse mõisa-vakuraamatud, kuhu üles märgiti talupoja kohustused oma maa eest mõisniku vastu, ja pandi maksma talupoegade kaitsemäärused (a. 1696) riigi mõisade rentnikkude-mõisnikkude jaoks.

Talupoegade seisukord riigimõisades kujunes kindlamaks ning inimlikumaks, nagu selgub alljärgnevaist väljavõttest talupoegade kaitsemäärustest (a. 1696).

1. Keegi mõisarentnik ei tohi talupoegadelt võtta rohkem maksusid ja renti, kui see mõisa vakuraamatus määratud. Kes üle selle talupoega sunnib või temalt võtab, peab selle temale tagasi andma ja sama palju trahvi maksma kihelkonna kirikule.



Gustav Adolphi ausammas Tartus.

3. Keegi rentnik ei tohi talupojale rohkem töönädalaid või -päevi peale sundida, kui neid vakuraamatus seisab, langedes vastasel korral trahvi alla.

4. Heinategemiseks ja viljakoristamiseks nõutavad abipäevad arvatakse vakuraamatus talupoja kindlaksmääratud tööhulgast maha. Kui aga säärast abitegu vakuraamatus pole määratud või kui määratud ei nõuta põllutööks, seal peab maavalitseja järele vaatama, millises ulatuses teatavat abitegu vastavalt mõisa vajadustele ja talupoegade varandusele võib määrata.

5. Kui kuskil mõisas ette tuleb mõni suurem ja raskem ehitus, mida võimalik pole harilikkude töölistega korda saata, nii et on tarvis erakorralist abi materjalide juurdevedamiseks või muuks otstarbeks, siis peavad rentnikud sellest teatama maavalitsejale, kes vastavalt asjaoludele asja nii korraldab, nagu see mõisa vajadustele tarvilik ja mis talupoegadele kõige kergem oleks täita. Rentnik aga ei tohi talupoegadele mingeid erakorralisi töid omalt poolt peale panna.

11. Keegi rentnik ei tohi, kokkuleppel talupoegadega ega muul teel, talupoja-maid, olgu need tühjadest või asustatud taludest, lasta enese jaoks harida või täis külvata, kaotades sel puhul kogu viljasaagi.

12. Kui mõni talu tühjaks jääb, peab mõisarentnik kogu agarusega püüdma sinna asundada mõnd talupoega. Ei leita aga nii pea ühtki talupoega, kes tahaks talu enda kätte võtta, siis peab talule kuuluv põllumaa igal tingimusel puhkama, heinamaa aga tuleb iga aasta üle niita ja teda hoida võsastumise eest, lasku rentnik seda teha mõisatöölistel või mõnel rendimõisa alla kuuluval talupojal, kel heinamaad vähe.

14. Kui keegi talupoeg kas õnnetu juhtumi või oma enese vea tõttu ei suuda korralikult talu pidada ja selle eest oma maksusid maksta ja tööd teha, nii et selle taluga ja talupojaga on vaja mingi muudatus ette võtta, siis peab mõisarentnik asjast teatama maavalitsejale, kellel saadud üksikasjalikkude andmete järgi on õigus määrata talusse uus talupoeg, ise aga ei tohi keegi rentnik talupoega lubamatul viisil talust ära ajada. Kes seda teeb, see kutsutakse maakohtu ette ja teda karistatakse vastavalt tema süüteole; ka on ta kohustatud maksma talupojale sellest saadud kahju eest tasu.

15. Keegi rentnik ei tohi mõisale kuuluvaid talupoegi oma heaksarvamise järgi ära anda või võõrandada.

Milliseid muudatusi talupoja olukorda töid talupoegade kaitsemäärused?

3. Eesti rahva kihid rootsi ajal.

Vabad ja pärisorjad. Vabu eestlasi elas peamiselt linnas, kuna maaelanikud olid peaaegu kõik pärisorjuses.

Linnakodanikud. Eestlased-linnakodanikud olid mitmed majaanikud, eriti rohkesti oli neid eeslinnades. Nad toitusid kauplemisest ja käsitööst, aga ka mitmesugusest muust tööst. Linnakodanikul oli isiklik vabadus.

Vabad talupojad. Üksikuile talupoegadele eriliste teenete eest kingiti isiklik vabadus ja anti kasutada maad. Näiteks XVII sajandil kinkinud Rootsi kindralkuberner Vana-Kariste Saapa talu omanikule vabaduse ja jätnud talle talu kasutada. Samuti olnud XVII sajandil (a. 1641) Saksi mõisa piirides Liblika talu omanik Vahakulmu Andres vaba talupoeg. Ka säärase vabade taluomanikkude järeltulijaid loeti vabadeks talupoegadeks. Arvult ei olnud neid palju. Nad maksid oma talu eest ainult teatavat maksu.

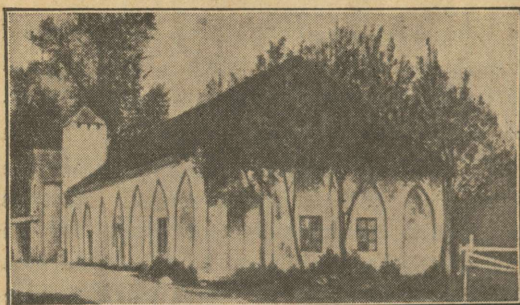
Peremehed. Arvurikas kiht olid talupidajad: peremehed, perenaised ja nende lapsed. Talupidaja pidi maksma talu eest maksu, andma oma saagist kümnist ja tegema mõisale tegu ja abitegu ning kandma mitmesuguseid kohustusi. Abitegu nõuti talupojalt mõisa sõnnikuveo, külvi, heinateo ja lõikuse ajal; naised pidid peale selle veel linu ketrama ja karjakorralisteks käima.

Popsid (pobulid). Läänimehed olid sõdade järel oma ratsaväelastele andnud mõisamaist väikesi maakohti, mis jäid kasutada ka nende järeltulijaile. Sääraseid väikekohapidajaid nimetati popsideks. Ka nemad olid kohustatud mõisas teol käima.

Sulasmehed ja teenijatüdrukud. Pereka rahvakihi moodustasid maata inimesed, kes teatava tasu või ülalpidamise eest olid taludes sulaseks või teenijaks ning käisid mõisas talu teopäevi tegemas, muidugi peremehe tööriistadega ja -loomadega ning peremehe toidul. Üksikuil oli tarvitada omaette väike saun ja ka natuke maad talu põllu või heinamaa serval või metsas, mille tasuks tegi selline saunapidaja peremehele jalapäevi.

Vabadikud. Leidus ka selliseid ilma maata inimesi, kel oli mõisa- või talumaade serval ainult elamu ja aiamaa ja kes oma perekonnaga elatusid käsitööst või juhuslikust päevatööst. Need olid vabadikud. Tihti moodustasid säärased hurtsikud vabadikkude küla.

Kõrtsmikud ja möldrid. Rootsi valitsuse nõudel asutasid mõisnikud suurteede äärde öömaju, mis kujunesid kõrtsideks. Õlle- ja viinamüügi õigus oli ainult mõisnikul. Seepärast



Orduaegne veski Kiltis, Virumaal.

oli kõrtsi omanikuks mõisnik. Kõrtsipidaja, kõrtsmik, kel tavaliselt olid kasutada ka kõrtsimaad, maksis mõisnikule renti. Ka veskid olid mõisa päralt ning mölder maksis veski ja veskitalu eest renti rahas või loonus (vili ja nuumatud sead).

Kupjad, kiltrid, rehepapid, väljavahid ja teised mõisametimed kasutasid palgana talu, mille eest ei tulnud maksta maksu ega teha tegu.

4. Uuenduste tagajärgi.

Mõisnikud. Rootsi uuendused kärpised mõisnikkude endisi eesõigusi. Seepärast ei suhtunud mõisnikud neisse heatahtlikult. Eriti vaenuliseks Rootsi vastu said mõisnikud mõisade tagastamise pärast. Katsuti alguses seda takistada oma maa-päeva otsustega. Et see ei aidanud, asusid mõisnikud valitsusega vaenujalale ja otsisid abinõusid ning võimalusi, kuidas Rootsi valitsuse alt pääseda.

Talupojad. Vähe küll suutsid Rootsi kuningad talupoegade olukorra paranduseks ära teha. Kohtumõistmine oli küll mõisnikelt ära võetud, ent kodukariõigust tarvitati kurjasti. Ometi ei võinud mõisnikud talupoega enam müüa, kinkida, surmata ega piinata, nagu tehti seda ordu ajal. Talupoeg tundis end inimesena, kel õigus on otsida kohtus kaitset, kuigi tal puudus liikumisvabadus. Ühtlasi võis talupoeg oma vallasvara, nagu vilja ja loomi, lugeda omaks ning seda vabalt müüa. Pikisilmi ootas ta päris-orjuse kaotust. Vakuraamatud tegid lõpu mõisniku omavolilisele maksude ja kohustuste suurendamisele. Kuigi vakuraamatuis kindlaksmääratud maksud ning kohustused ei olnud väikesed, ometi oli see suur samm paremusele. Tolleaegne põlluharimisviis ei võimaldanud rikkalikku saaki: tööriistad olid viletsad, kari väike, mille tõttu sõnnikut oli põldude väetuseks vähe. Pea-

legi oli tarvitusel kolmepõllusüsteem, mille juures kolmandik põllust on kesana terve aasta seisus, kuna vilja all on ainult kaks kolmandikku põldu. Ka asusid põllud tihti külast kaugel, sest viletsate tööriistade tõttu jäeti endine põld jäätmaaks ja tehti kaugemal metsas alet. Ka kütisetegemine oli veel pruugis. Talupoegade kaitsemäärused töötasid talupoegade majanduslikku olukorda siiski parandada. Kahjuks ei saanud need määrused kuigi kaua maksvusel olla, sest juba 4 aasta pärast (a. 1700) algas sõda venelastega, Suur Põhjasõda. Kogu sõja ajal toetasid eestlased rootslasi võimaluste piirides ja mäletasid pärastpoolegi rootsiaegseid paremusi ning pidasid möödunud ajajärku „vanaks heaks rootsi ajaks“.

III. Vene aja algus.

1. Suur Põhjasõda.

Sõja põhjusi. Rootsi riik oli Gustav Adolfi ajal laiendanud oma piire ning muutunud tugevaks. Selle all kannatasid naaberriigid. Venemaa oli pidanud jätma oma kavatsuse laiendada oma riigipiire Läänemereni. Taani oli sunnitud loobuma Saaremaast Rootsi kasuks. Oli ju Rootsi kuningatroongi varem kuulunud Taani kuningale. Poola kaotas Rootstile oma maid, näiteks Lõuna-Eesti. Eesti mõisnikud igatsesid Rootsi alt vabanemist. Nende esindaja Johann Reinhold von Patkul astus välja Rootsi valitsuse vastu haavavalt. Selle eest võeti ta kohtulikule vastutusele. Tal läks aga korda põgeneda välismaale. Ta pöördus Poola valitsuse poole ettepanekuga luua vaenuline liit Rootsi vastu. Muidugi kindlustas Patkul liidule Eestimaa mõisnikkude toetuse sõja puhuks. Poola oli nõus. Temaga liitusid Taani ja Vene. Aeg Rootsi vastu väljaastumiseks näis kohane olevat: Rootsi kuningaks sai tol ajal 15-aastane Karl XII, keda riigivalitsemine veel ei huvitanud, vaid kes oma aega veetis küttimas käimisega.

Vene tsaar Peeter I. Vene tsaariks oli siis Peeter I. Tal oli kavatsus lähendada kultuurilt oma riiki Lääne-Euroopale. Seks käis ta ise välismaal. Hollandis õppis ta laevaehitustundma. Ka kutsus ta välismaalt Venemaale tegelasi tehnika ning teaduste alalt. Sõjaväge korraldas ta Lääne-Euroopa eeskujul. Seks teenisid vene sõjaväes ohvitseridena välismaalased.

Sõda Taaniga. Karl XII olnud parajasti karusid küttimas, kui toodud teade, et vaenlased on tunginud Rootsi riigi maa-

aladele. Karl XII pidas oma kõrgemate riigiametnikkudega nõu ja otsustas võita vastased üksikult, alates kõige lähemast ning nõrgemast, Taanist. Lühikese ajaga (6 nädalaga) oli Taani võidetud ning sunnitud rahu tegema. Samal ajal teetsesid Poola väed Lätimaal, mis ka kuulus Rootsile, ja Vene väed Šeremetjevi juhatusel Eestimaal.

Venelased Virumaal (a. 1700). Saksulasi ja rootslasi, keda venelased vihkasid (keda aga seal palju polnud), võtsid venelased mööda minnes kinni ja käisid nendega väga jõledalt ümber. Talupoegi tapsid nad osalt kohe maha või piinasid nad surnuks. Osa talurahvast viisid nad hirmsa peksuga ja koleda kohtlemisega Venemaale. Nad põletasid maha mõisad, külad ja kirikud. Sellepärast algas kogu maal põgenemine, isäranis Alutaguses ning Virumaal. Saksad ja talupojad lahkusid oma majadest ja elukohtadest. Jõudis vaenlane aga kord kohale, tegi ta hooned tuhaks, viis siit ja sealt mitusada veist ära, võttis kaasa valmispekstud vilja; mis veel põllul, see kas söödeti loomadele või põletati, tallati ja hävitati muul viisil; neljast, nimelt Vaivara, Lüganeuse, Jõhvi ja Nigula kihelkonnast koostuv ilus maakoht laastati ja rüüstati hoopis ära. Sel ajal kippus paljudel igasugune julgus ja lootus tulevase parema elujärje peale vägisi kaduma, sest oli tegemist vägeva, ühtlasi ka koleda vaenlasega, kuna maa kaitseks ja vastupanuks ei tehtud midagi ei enne ega ka siis. Küll läkitas Eestimaa ja Tallinna kindralkuberner maale üldise üleskutse ja käskis, et mõisnikud, vaimulik seisus, väikelinnade kodanikud, käsitöölised ja teised maainimesed, seisuse ja ameti peale vaatamata, oma talupoegade ja sulastega varustuksid nii kuidas võimalik sõjariistadega, asuksid jõgede ja õõnesteede äärde ja takistaksid kõigi abinõudega vaenlast edasi tungimast, mitte kaheldes, et Rootsi kuningas kiiresti korraldab abisaatmist rõhutuile. Et aga see käsk ainult selleni jõudis, et ta kantslitest välja kuulutati, kuna keegi käsu täitmiseks end ei lasknud töösse rakendada, siis jäi see täitsa mõjuta. Mõisnikud ja paljud teised läksid omastega Tallinnasse, ja sinna niikuinii väikesse linna kogunes nii palju inimesi, et vaevalt veel vaba nurka võis leida. Selle tõttu läksid ka korterid pööraselt kalliks.

(Kelchi Liivimaa kroonika järgi.)

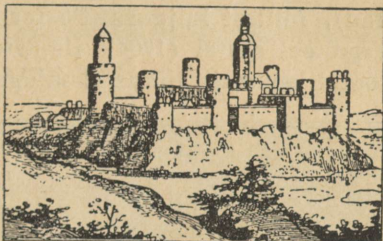
Pühajõe ja Narva lahing. Taanimaalt tõi Karl XII Rootsi väed Pärnu kaudu Eestimaale. Vene eelväed tõmbusid tagasi Pühajõe. Rootsi vägedel läks korda, arvatavasti talupoegade juhtimisel, kõrvalisi teid kaudu vaenlase seisukohtade selja taha minna. Venelased põgenesid Narva suunas kõike oma kraami

maha jättes. Veel praegu püsivad põhjasõja-aegsed kantsid Pühajõe kaldal ja kohalikud elanikud teavad paika (Lipumägi), kus lehvunud Rootsi lipp lahingu ajal. Pühajõelt liikusid rootslased Narva alla, kus asetses viis korda rootsi vägedest tugevam



Vasakul: Pühajõe kantsid.

Paremal: Narva Jaani kindlus.



vene sõjavägi. Kahuritest tulistamine rootsi vägede poolt ei andnud tagajärgi. Karl XII ise vaimustas oma sõdureid rünnakule. Algas lumetuisk otse venelastele vastu. Seda kasutasid rootslased ja lõid vene väed segi ning põgenema. Vene väed olid sunnitud alistuma. Rootslased võtsid vangi suure osa vene väest, kelle hulgas 10 kindralit. Kõik vene kahurid, hulk varustist ja raha langesid rootslastele sõjasaagiks.

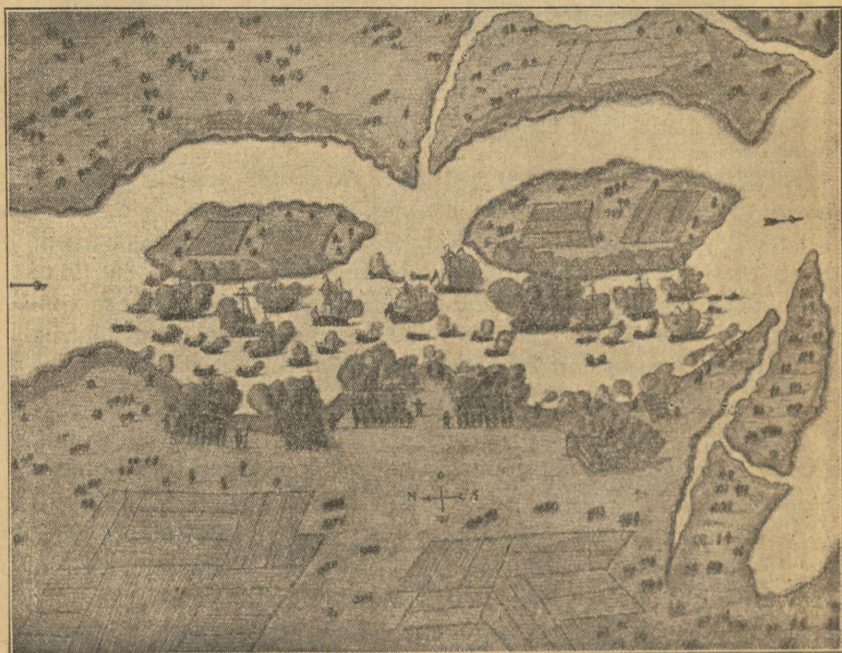
Sõda Poolaga. Järgmisel kevadel liikusid rootsi sõjaväed Poola vastu. Ka siin purustas Karl XII vastase sõjajõu, sundis Poola kuninga troonist loobuma ja laskis Poolale uue kuninga valida. Seks tuli rootsi vägedel teetseda Poolas mõni aasta.

Vene sõjategevus. Rootsi peavägede Poolas viibimist kasutas Vene tsaar. Ta kogus ja korraldas väge, ehitas laevastikku ja valmistus uueks sõjaks. Viimaks tungisid vene väesalgad Eestisse ja hakkasid siin rüüstama. Rootsi kaitseväed olid nende vastu jõuetud ning said paaril korral lüüa. Eestlased korraldusid ise maakaitseks. Muidugi ei olnud neil suuremat edu: puudusid korraldus ja kohased abinõud. Vene väed tungisid edasi: Peeter I andis oma vägede juhatajale käsu „vaenlase maal hävitada kõik, mida iganes jõuab hävitada“. Vene ratsasalgad käisid Viru-, Tartu-, Viljandi- ja Pärnumaal ringi. Maa tehti lagedaks. Selle käsu täitnud, kirjutas väeülem tsaarile:

„Vaenlase maal ei ole enam midagi hävitada: kõik kohad viimseni on tehtud tühjaks ning lagedaks. Soldatid on vangi võtnud tuhandete kaupa mehi, naisi ja lapsi, samuti ka hobuseid ja enam kui 20 000 veist. Keda kaasa ei saadud võtta, pisteti läbi või raiuti tükkideks, ja ma arvan, et neid viimaseid on kaks korda niipalju. Kogu Lõuna-Eesti ja suur osa Põhja-Eestist on nii

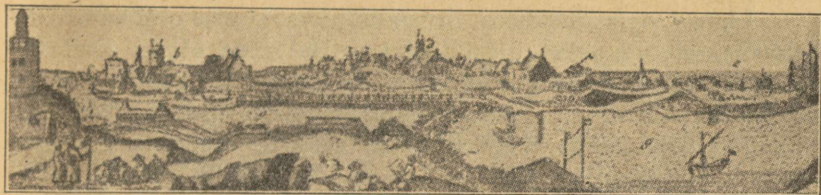
tühi, et kohad on ainult veel kaardil olemas. Kõik need aga, kes soodesse ja metsadesse pagesid, hoiduvad minu arvamise järgi nüüd sinu poole.“

A. 1703 oli Ingerimaa, mis kuulus Rootsile, Peeter I võimuses. Ta asutas sinna uue linna Peterburi (praegune Leningrad), millest kujunes Peeter I ajal Venemaale uus pealinn. Järgmisel aastal (1704) ilmusid vene väed Tartut vallutama. Rootsi laevastik liikus Emajõe mööda vene laevastikule vastu.



Kastre lahing.

Venelased olid end kindlustanud Kastre all jõe kitsamal kohal kallastel, samuti jõe tõkestanud üle jõe tõmmatud palkidega, mille taga seisis peidus vene laevad. Rootsi laevastiku kohale jõudes hakati seda tulistama. Et laevastikul puudus kitsal kohal võimalus vabalt liikuda, sattus ta venelaste võimusesse. Osa laevamehi põgenes, osa langes vangi. Laevastiku juhataja, visates tule püssirohukambrisse, laskis enese ühes laevaga õhku. Nüüd liikus vene vägi Tartu alla, kuhu ilmus ka vene laevastik. Peeter I juhatas ise Tartu piiramist. Kaua ei jõudnud linn vastu panna ning oli sunnitud alistuma (a. 1704). Samal aastal langes ka Narva venelaste kätte.



Narva XVIII sajandi algul.

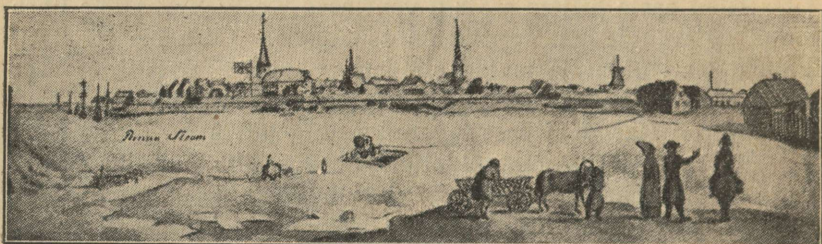
Mõni aasta hiljem saatsid venelased Tartu kodanikke ühes rootsi sõjavangidega Venemaale asumisele. Linn ise rüüstati, müürid lasti õhku ja majad süüdati põlema. Tartu linna aset tähistasid ainult ahervarred. Seda tegid vene väed kartusel, et nad on sunnitud Karl XII eest taganema ning jätma Eesti Rootsile.

Karl XII, kui Poola võidetud, pöördus jälle Venemaa vastu. Ta kavatses Vene pealinna Moskva vallutada ning sundida tsaari rahu paluma. Seks liikusid rootsi väed Poolast Moskva poole. Vene väed taganesid otsustavasse lahingusse astumata kuni Poltava linnani, kus (a. 1709) purustati rootsi vägi täielikult. Karl XII pääses põgenedes. Nüüd oli Vene tsaaril kerge Eestit vallutada. Järgmisel (1710.) aastal alistusid Venele Pärnu ja Tallinn. Seejuures etendasid mõisnikud äraandja-osa. Näiteks ei lastud rootsi abiväge Tallinnas linnagi. Kuigi sõda veel kestis, oli Eestimaa tegelikult juba Vene valitsuse all ning Eestis algas vene aeg. Rahu Vene ja Rootsi vahel sõlmiti Soomemaal Uusikaupunkis a. 1721. Eestimaa, samuti ka Läti (Liivi-) ja Ingerimaa ühendati Venega.

2. Elu-olu Eestis vene aja algul.

Mõisnikud. Juba sõja ajal tingisid mõisnikud Vene tsaarilt endile nende endiste õiguste ja eesõiguste kinnitamise ja lubasid selle tasuks alistuda Venele. Kui Tallinna ja Riia olid Vene võimuses, kinnitas Peeter I kõik mõisnikkude endised õigused ja eesõigused. Ühtlasi anti kõik Rootsi valitsuse korraldusel riigistatud mõisad mõisnikkudele tagasi. Seega ei olnud mõisnikud mitte enam rentnikud, vaid jälle pärishärrad. Rootsi ajal teenete eest rootsisõbralistele mõisnikkudele antud mõisad kui ka need, mida olid kasutanud Rootsi ametnikud, tunnustati riigimõisadeks, mis anti rendile. Kinnitatud eesõiguste põhjal võis Vene valitsus ka kõrgemaiks riigi ametnikkudeks nimetada ainult kohalikke mõisnikke. Õigust talupoja elu ja surma üle ei saanud mõisnikud enam tagasi.

Linnad ja kaubandus. Suure Põhja sõja ajal olid vähemad linnad ja alevid peaaegu hävinenud. Halvatud oli ka kaubandus linnades. Talupoeg ei olnud enam oma varanduse peremees, see kuulus mõisnikule. Nii ei olnud talupojal midagi müüa ega võimalusi osta endale kaupa linnast. Linnade eesõigusi kaubanduse alal püüdsid kärpida mõisnikud, kes niihästi oma kui ka talupoegadelt võetud saadused lasksid vedada suurematesse linnadesse, nagu Riiga ja Tallinnasse.



Pärnu XVIII sajandil.

Selle üle avaldab Pärnu kaupmeeskond rahulolematust, nagu selgub nende kirjast Peeter I (a. 1724), milles muu seas öeldakse:

„Kuigi juba 20. veebruaril 1637 tolleaegse (rootsi) ülemuse poolt siin keelati tõsiselt ära mõisnikele, mõisarentnikele, -valitsejale ja mõisainimestele, et need oma seisuse ja kutse vastaselt ei ostaks ega laseks üles osta mingeid kaupu nii võõrastelt kui ka oma talupoegadelt, sest et seega linnadelt mitte vähe röövitakse nende kasvust ja ülalpidamisest ning kaubandust hävitatakse, neid hüvelisi, linnadele nende kaubanduse alahoiuks väga tarvilikke seadusi sõtkutakse kahjuks jalge alla. Aadli- kui ka riigimõisade pidajad, samuti ka nende valitsejad söandavad oma alluvaid talupoegi raske vitsahirmuga keelata toomast linaseemet, linu ja muid kauba-aineid linnadesse ja lasevad neid tuua mõisa, kust nad võivad saada kõike, mida linnades müüa pakutakse. Sellise vägivallaga ja karistuse kartusel peab maamees võtma mõisnikult soola, rauda, tubakat ja igasuguseid kaupu, millega kaubeldakse linnades. Aadlik ja maamees, kui ta ülalkirjeldatud viisil oma talupoegi sunnib kaupu andma ja linna veab, määrab kaupmeestele müües nii kõrged hinnad, et nad ei saa neid pidada.

Peale selle pole talupojal sel teel vabadust linnas kodaniku juures tehtud ja häda-ajal, kui tema härra teda ei suuda aidata,

võetud võlga tasuda, mispärast ta, kui tal linnas oma sõbra¹⁾ juures võlausaldust pole, peab ühes oma naisega ja lastega näl-gima, nagu ta ise ütleb.

Eriti raskesse seisukorda on sattunud Tartu, mille linnapea kirjutab (a. 1735) kindralkuberneriile muu seas järgmist:

„Rootsi ajal oli linn piiratud valliga ja müüridega; linn oli ilusasti kaunistatud nägusa kividest ehitatud raekojaga. Majad linnas olid siis suuremalt osalt ehitatud kividest uuema ehitusviisi järgi, mis andis linnale nägusa ilme. Ja oli seal väga vähe puust maju, seejuures küll kaugele ulatuv eeslinn.

Nüüd on vallid ja müürid suuremalt osalt hävitatud, nii et paljudes kohtades käiakse üle vallide ja müüride ning kasutatakse vähe väravaid, mis ka täiesti hävitatud, peale ühe värava. Endine raekoda on hävitatud ja täiesti lagunenu, ja raad on hädaga endise linnapoe peale ehitatud puust raekoja. Endistest kivimajadest, mis kõik lagunenu ja hävitatud, on vähesed parandatud; teisi linnas asuvaid maju tuleb peale mõne üksiku pidada rohkem onnideks kui majadeks. Suurem osa platse linnas on tühjad, täidetud kiviga ning prügiga ning esitavad armetut pilti ja viletsat mälestust tema endisest hüvangust. Eeslinn on küll juurde ehitatud, kuid koosneb ainult onnidest ja tuleasemeist.

Endisel poola ja rootsi ajal oli siin vaba laevasõit ja Ema-jõgi laevatav, nii et võidi kodumaisi kaupu vedada laevadega Pärnu ja Narva ja sealt jällegi tuua vajalikke välismaisi kaupu, millega tollaegsel kodanikkonnal oli võimalik rohkesti teenida. Nii kauplesid rootsi ajal siinsed kodanikud tugevasti ka Narvaga, kuhu nad lasksid lotjadel vedada vilja ja linu ning sealt jällegi lotjadel tagasi tuua rauda, tubakat ja muid tarvilikke kaupu, millega nad siis võisid rikkalikult teenida.

Praegu on kodanikud, pärast seda kui nad vangi viidi ja pidanud suurema osa oma varast, mis veel järele jäänud, maha jätma, ja mis said võtta, ära tarvitanud, vaeselt ja viletsalt tagasi tulnud ning oli neil halb algus ja küllalt teha, et üles ehitada puust majake ja end vaevaliselt elatada.

Lotjadel kauplemise jätkamist Narvaga takistab asjaolu, et mõisnikud ise oma vilja ja linu, mida üles ostetakse maal laialt levinud eestostmisega, saavad hea reeteega Narva, Riiga, Tallinnasse ja teistesse kohtadesse, mida talupojad peavad kohale

1) Talupojad nimetasid sõbraks linnakaupmeest, kellele nad oma saadusi müüsid ja kellelt nad ostsid endile tarvilikku kaupa.

vedama, kuna mõisnikel endil selle veo eest pole tarvis maksta. Ka kauplevad paljud riigi- ja eramõisade pidajad avalikult soolaga, rauaga, tubakaga ja muu kraamiga, nii et siinsed kaupmehed ei saa midagi müüa ega teenida. Praegu ei ole siin enam ülikooli. Ka on siinsete käsitöölise elamisolud halvenenud.“

Rahvakooli saatus. Talupoeg ei võinud ilma mõisniku loata oma lapsi kooli saata. Seks polnud lastel aegagi: ka nemad pidid töötama. Nii jäid tühjaks needki koolid, mis rootsi ajal asutati. Leidusid küll üksikud koolid ja neiski ainult kaks-kolm õpilast. Rootsi valitsuselt koolidele annetatud maad võeti mõisale.

Talupojad. Rootsi-aegsed talupoegade kaitsemäärused ja mõisavakuraamatud kaotasid maksvuse. Talupoeg kaotas iga-sugused inimesõigused, abielludagi ei tohtinud ta ilma mõisniku loata. Sõja ajal oli palju talupoegi hukkunud. Nende maad võttis mõisnik endale, laiendades mõisamaid või asutades uusi karjamõisu. Ülejäänud talupojad pidid aga töö ära tegema nii endistes kui ka uutest mõisades. Pealegi oli esialgu vaja sõja järel oma kui ka mõisa hooneid parandada või ehitada. Olid sõja järel mõisadki tihti armetus seisukorras endiseaegsetega võrreldes.

Nii oli eesti talupoeg jälle sattumas pärisorjusse. A. W. Hupel jutustab (a. 1777) eesti talupoja elust vene aja jooksul järgmist:

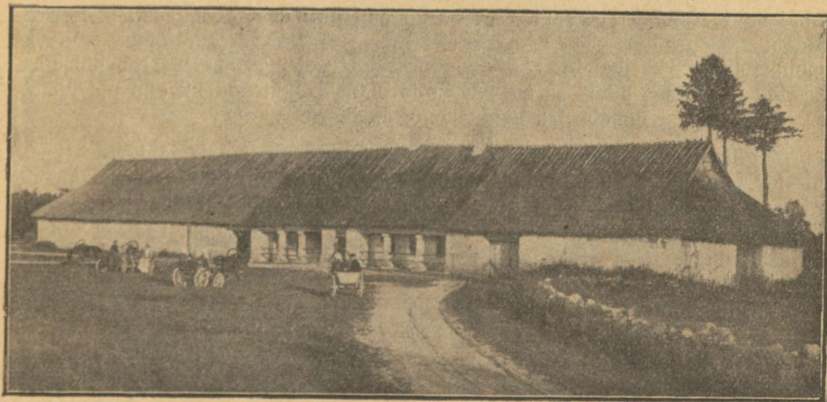
„Meil praegu maksva korra järgi peab pärishärra enda omanduseks kõiki tema mõisale kuuluvaid pärisorje ja maid. Esimeste üle peab tema ise, rentnik või lihtsalt opman kodust kohut, ja kuna meil kodukari kohta seadused puuduvad, siis karistab ta neid oma heaksarvamise järgi kõigi süütegude eest, mis ei kuulu kohtujärje ette või mida sellele üles ei anta. Tema vähendab või suurendab tööorjust ja talupojad peavad iga tööd, mis ta neile peale paneb, tema määratud ajal korda saatma. Vane-mailt, kel palju lapsi, või peremeestelt, kel rohkem sulaseid või teenijatüdrukuid, võtab ta oma äranägemise järgi mõned ära, paneb nad enda teenistusse või annab nad teistele, kus tuntakse neist puudust. Tema müüb, vahetab ja kingib talupoegi sellele, kellele aga tahab. Ta paneb talupoegi kohtadele või ajab neid sealt minema nii sagedasti, kui ta tahab. Seda teeb ka rentnik. Ainult riigimõisades tuleb enne selleks luba paluda. On juhtumeid, et ka eramõisades talupojad, kes oma maatükilt

minema kihutatud, on tõstnud kaugeleulatuvaid kaebusi oma pärisjärja vastu; see aga on alati jäänud kindlustatuks oma õigustes.

Kui peremees õnnetusjuhtumi tõttu vaesusse satub või lohakuse tagajärjel oma talul laseb hävida, laenu ja oma harilikke andameid ei tasu ja ka oma tegu korralikult ei tee, muutub säärane peremees vabadikuks või mõisahärra paneb ta sulaseks kellegi teise juurde. Tema töövõimelised lapsed jäävad uue peremehe juurde või jagatakse teiste juurde sulasteks või teenijatüdrukuiks. Väikesi lapsi peab ema kätetööga toitma, ka vabadikupäevi tegema. Uuele peremehele jäävad hobused, veised, külv, riistad, mis talus veel olemas, ja ta peab tasuma ka eelkäija võlad. Kui peremees sureb ja maha jätab alaealiste lastega lese, kellest ei arvata, et ta suudab talu pidada, otsib lesknaaine, kes kardab kohalt eemaldamist, seepärast siis varsti värske sulase ja seletab, et ta niipea, kui see võib sündida, temaga tahab abielluda. Peremees kihutatakse kohalt minema, kui tema talu tarvitatakse karjamõisa asutamiseks. Külas, mis sääraseks otsarbeits hävitatakse, on näha siis haletsemisväärsset pilti, eriti kui virk talupoeg ei saa seda lõigata, mis ta külvanud, kui ta oma heasse korda seatud hoonetele ja põldudele peab selja pöörama ja on sunnitud asuma tühja või hoopis hooletusse jäetud tallu, kus ta nüüd pisarsilmil kahetseb, et ta oli oma heinamaid vaevaga ja kuluga laiendanud, oma metsa, aedu ja söödimaad hoidnud.“

Millist mõju avaldas säärane talupoja kindlustus talumajapidamisse?

Peale teo- ja veo-orjuse rõhusid talupoega maksud. Maksu maksis talupoeg peamiselt loonus: tuli viia mõisnikule vilja,



Masa kõrts Saaremaal.

linu, villu, loomi, kodulinde, mune jm. Talupoja majanduslikku seisukorda halvendasid kõrtsid, milliseid nüüd agaralt ehitati lisaks iga kiriku juurde, samuti käidavate teede äärde ja suuremaisse küladesse. Üldse sattus eestlane vene aja algul säärasesse raskesse seisukorda, millises polnud ta enne kunagi olnud. Püüti vabaneda raskest seisukorrast maalt põgenemisega. Kuigi võeti tarvitusele valjud abinõud selle vastu, põgeneti sageli Venemaale, Soome, Rootsi.

Usuelu. Oma viletsuses otsis rahvas lohutust usus. Kirikud olid aga lagunened, kadunud rootsi-aegsed valjud kirikukorraldused, puudus usaldus kirikuõpetajate vastu. Erilist poolehoidu leidis talupoegade, linnakodanikkude, osalt ka mõisnikkude seas uus usuline liikumine, vennastekoguduste asutamine. Vennastekoguduse tegelane, eestlane Aleksander Raudial jutustab sellest liikumisest Tartus ja selle ümbruses muu seas järgmist:

„Selle ilma valgust nägin ma 25. märtsil 1734. a. Minu isa oli raskel sõjaajal 1700. ja 1704. aasta vahel metsas sündinud ja minu ema kohe pärast katku 1704. a. Tol raskel sõjaajal põletati maha kõik Tartu eeslinnad, külad ning elupaigad lausl maal rüüstati ära. Kuna siia juurde tuli veel katk, siis jäi vähe inimesi ellu. Minu isa nimi Raudial tuli sellest, et ta paljude teiste ahelaisse pandud eestlastega Tartu vallutamise järel Peeter I poolt viidi vangina Venemaale.

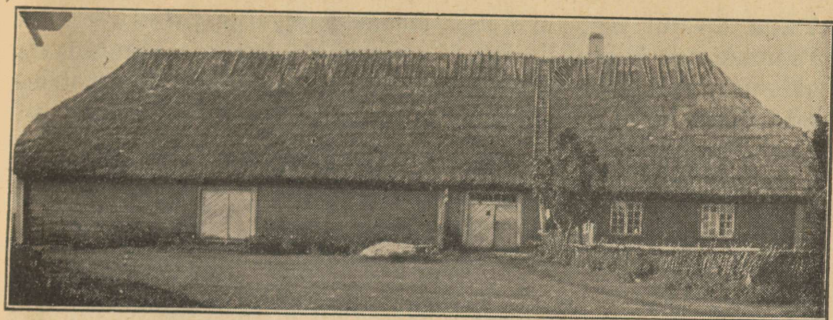
Minu isa kasvatati üles tema ema õe poolt kõige kibedamas vaesuses; nii olid näiteks tema särgid vanadest kottidest kokku õmmeldud. Abiellumise järel olid minu vanemad palgateenistuses ühe lesknaise juures, kelle mees oli olnud minu isa vend. Hiljem ehitasid nad suure tööga ja vaevaga endile Tartu eeslinnas väikese hurtsiku.

Kui ma olin viis aastat vana, otsid vanemad mulle aabitsa ja õpetasid mind suure hoolega lugema, sest et tol ajal puudusid meil, eestlastel, veel koolid. Kui hiljem Tallinnas eesti keelde tõlgitud piibel ilmus trükist vennastekoguduse juhi krahv Zinzendorf'i toetusel, kes aastal 1736 külastas Eestimaad, soetas minu isa enesele kohe piibli, ja kui õnnelik olin ma nüüd, kui võisin kallist jumalasõna lugeda oma emakeeles.

Pärast seda kui saksa vennad olid tulnud Liivimaale ja nende tegevus levis maal ikka kaugemale, sündis ka Tartu ümbruskonnas ärkamine ja rahvast voolas rohkel arvul kogumustele, mida peeti eesti kõstri Ignatiuse majas ja lõpetati põlvili palvega. Ka minu vanemad käisid seal ja võtsid ühtlasi mind kaasa. Sääraseid kogumusi peeti ka paljudes teistes kohtades.

Õnnistegija armust kujunes mulle läbikäimine vendadega mida kauemini, seda väärtuslikumaks; sain veendumuse, et nende asi on õige.

Varsti pärast seda kutsuti mind Kambjasse vastuvõtmisele vennasteühingusse, mille kogumusi tol ajal peeti rehetoa. Iga 14 päeva tagant külastasime meie ühingu kogumusi ligi kolm penikoormat Tartust eemal olevas kogumispaigas Vana-Kambjas.



Palvemaja Jõhvis.

1787. aastal ehitasin ma saksa tööliste kaasabil Tartus erilise palvemaja. Kuna see aga aja jooksul enam ei suutnud ära mahutada kuulajate hulka, siis võttis minu vend Gustav sugulaste kaasabil ette ruumikama ja kaunima ühingu-kogumishoone ehitamise.“

Vennastekoguduse rajajad Eestis olid Lääne-Euroopast siia tulnud tegelased, kus nii mõneski riigis oli rahvas majanduslikult raskes seisukorras.

IV. Lääne-Euroopa.

1. Piiramatu ainuvalitsuse aeg.

Kuningad-ainuvalitsejad. Usu-uuenduse ja katoliikliku vastupuhastuse ajastul hakkas maksma Euroopa riikides valitsejate piiramatu võim. Riigid olid suureks ja tugevaks kasvanud; tugevad ning võimsad tahtsid olla ka nende valitsejad. Kuningas üksi andis välja seadusi ja määras makse, nimetas valitsuse liikmeid ja määras ametnikke ning ainult tema ees olid vastutavad ministrid ja ametnikud.

Piiratud ainuvalitsus. Ainult Inglismaal ei läinud korda kuningail maksma panna oma piiramatu võimu; seal tuli valitsejal arvestada seda, et riigijuhtimises ja seaduseandluses sõnake kaasa rääkida on rahvaesindusel ehk parlamendil. Inglise riiklik kord oli selle tõttu eeskujuks kõigile teistele maadele, kus ei tahetud leppida ainuvalitseja piiramatu võimuga.

Piiramatu ainuvalitsus. Inglise naaberriigis, Prantsusmaal kujunes kõige täielikumalt piiramatu ainuvalitsus, see uusajale iseloomulik riigikord. Prantsusmaa tüüpilisem ainuvalitseja oli kuningas Louis (Lui) XIV (1643—1715).

Tema ajastul vaatasid kõigi maade ainuvalitsejad aukartuses Prantsusmaa kuningakoja poole, sarnelda Prantsuse kuningaga võimus ja hiilguses oli nende igäühe püüd. Ühtlasi oli Prantsusmaa Louis XIV aegu Euroopa juhtivaim ja rikkaim riik.

Louis XIV ja tema koda. Louis XIV harrastas lõbu, au ja hiilgust. Teda ümbritses uhke koja elu. Tema ümber liikus hommikust õhtuni teenimisvalmilt rohkearvuline koja-aadel. Kindel kord määras igale hertsogile ja krahvile tema paiga ja ülesande kas või iseenesest tühise toimingu juures, näiteks oli ette määratud, kes kuningale hommikul ulatas kausi veega, kes käterätiku, kes seebi jne. Kõik kuninga toimingud sündisid hulga inimeste juuresolekul. Seks peeti hiigelteenijaskond. Versailles's (Versai's) Pariisi lähedal, kus kuningas armastas elada, oli tallides 1000 hobust, 200 kullast sätendavat tõlda seisid tõllakuurides; 40 kammerhärrat, 80 kannupoissi, 1200 teenrit — kõik kullaga tikitud ülikondades, teenisid kuninga isikut; 3000 ihukaitsevæelast uhketes mundrites valvasid teda. Õue ülikondade toredusele seltsis suur lokiline parukas, mille Louis XIV võttis tarvitusele.

Louis XIV ümbritses end ka vaimukangelastega, kirjanikkude ja kunstnikkudega. Talle meeldis, kui nad teda ülistasid, teda nimetades „päikese kuningaks“.

Kuigi kuningas ei loobunud kunagi lõbudest ja hiilgavast ümbrusest, oskas ta olla eeskujuline töösinus. Kindlaks määratud tundidel pidas Louis XIV oma istungid ministritega ja tungis asjaajamise põhjalikkuseni. Kõik valitsuse korraldused kirjutas ta ise alla. Kahtlemata oli tema töö eesmärgiks riigi ja rahva kasu. Kuid tema oli veendunud isevalitseja. Tema oli arvamusel, et tema huvid on Prantsusmaa huvid, tema tahe on rahva tahe. Tema usk, et ta ise kõige paremini oskab valitseda, „Riik — see olen mina!“ olevat lausunud ta ja vastavalt sellele põhimõttele nägi Louis XIV oma alamates, ka valitsemise kaastastes, vaid sõnakuulelikke käsutäitjaid.

Prantsusmaa pealinn. Uhke oli Louis XIV ajal Prantsusmaa pealinn Pariis. Ta oli rikkaim linn Euroopas. Pariis oli prantsuse tööstuse ja kaubanduse keskkoh. Seine'i jõgi ühendas Pariisi merega ja naaberprovintsidega, ühendus kogu maaga oli nii hästi korraldatud, et isegi kaugemad maanurgad olid kättesaadavad kolme päevaga. Pariisis õitses siidi- ja kalevitööstus, siin valmistati kuld- ja hõbetikandeid, klaasi ja kristalli, kogu Euroopas kuulsaid seinavaipu ja toredusmööbleid.

Pariisi elanikkond kasvas Louis XIV päevil 900 000 hingeni, majade arv seespool müüre 24 000. Kõige tihedamalt asus rahvast vanemates linnaosades, kitsastes, pimedates ja räpastes tänavates, kus üürihinnad olid odavamad. Kuid juba Louis XIV ajal murti läbi uued laiad ja õhurikkad tänavad, rajati laiad, puuderidadega kaunistatud teed ja uhked väravad. Seine'i jõgi piirati kivikallastega, teostati suurejooneline veevärk rohkete purskkaevudega ja seati sisse tänavavalgustus, millist ei olnud tol ajal ühelgi teisel linnal Euroopas.

Lakkamatult kihas elu tänavatel; käidavamates kohtades muutus läbipääsemine raskeks. Tõldu ja veovankreid, ratsamehi ja jalakäijaid, kauplejaid ja muud rahvast tõukles siin. Pole ime, et see linn meelitas ligi tuhandeid välismaalasi ja neid oma toredusega suutis petta ka siis, kui olukord rahva keskel juba oli muutunud meeleheitlikuks.

2. Vana kord.

Kuidas elas rahvas. Kuningliku koja hiilgusele ja Pariisi linna jõukusele ei vastanud prantsuse rahva elu. Rahvas elas puuduses ja viletsuses. Kuningakoda tarvitas lõpmatu palju raha, palju kulus raha ametnikkude palgaks ja paiukiks, veel rohkem kulus sõjaväe ülalpidamiseks ja sõdadeks. Kõik Prantsuse kuningad sõdisid, eriti palju sõdis Louis XIV. See oli üldine isevalitsejate püüd: sõdida ja võita, et olla kuulus ja võimas.

Kuningad ei sõdinud ainult Euroopas; piiramatu ainuvalitsuse ajastul hakkasid Euroopa riigid üksteise võidu vallutama asumaid teistes maailmajagudes: Ameerika ja Aafrika, Aasia nende osadega, kus polnud suurriike, ja Austraalia langesid üksteise järele Euroopa kuningate võimu alla. Asumaad tõid Euroopa riikidele suurt kasu, sest asumaadesse sai välja rännata rahvas, seal oli turg Euroopa tööstussaadustele, sealt saadi tooraineid Euroopa vabrikuile, kuid asumaade omandamine maksis väga palju Euroopa rahvastele.

Talupojad. Rahvamass otse ägas raske maksukoorma all, seda enam, et piiramatu ainuvalitsuse ajastul kõrgemad seisused, aadel ja vaimulikud, makse ei maksnud. Näiteks Prantsusmaal oli aadli ja vaimulikkude käes $\frac{2}{3}$ kogu pindalast mõisadena, aga makse nad ei maksnud; see oli nende seisuslik eesõigus. Linnakodanikud ja talupojad pidid oma maksudega katma

riigi kõige meeletumaid kulusid ja elama ise oma enamikus puuduses. Eriti suures puuduses elasid talupojad. Nad kandsid veel keskajast säilinud feodaalkohustusi: nad käisid teol, jahu jahvatamas ja leiba küpsetamas mõisas, pühadeks andameid viimas mõisnikule. Ka rahamaksu nõudis neilt mõisnik, maksu pidi talupoeg maksma riigile, veel kümnist kirikule. Üldse kulus talupojal harilikult $\frac{2}{3}$ aastatulust maksudeks, $\frac{1}{3}$ -st pidi ta elama oma perega. Sellepärast elas ta viletsas õlgkatusega savionnis, mustuses ja harimatuses.

Linnakodanikud. Kuningad hoolitsesid küll tööstuse ja kaubanduse eest, kuid rahul ei olnud oma seisundiga ka linna- kodanikud. Tööstureid ja käsitöölisi tüütasid valitsuse vahelesegamised. Näiteks valitsuse eeskirjad nõudsid, kui jämedad pidid kangakudumisel olema lõngad, kui lai, kui pikk võis olla kangas. Kus eeskirju ei täidetud, seal põletati tuhaks terved valitsuse eeskirjadele mittevastavad kalevkangad. Kaubandust segas see asjaolu, et Prantsusmaal puudusid ühised mõõdud ja kaalud; oli säilinud keskajast pruuk võtta tolli kauba pealt ühest maakonnast teise saates; tollimaks ajas kauba kalliks, mille tagajärjel seda kaupmeeste kahjuks turul vähe osteti. Mis puutub linnaelanikkude kõige vaesemasse kihisse, töölistesse, siis oli nende seisukord muidugi raske, sest tööpäev kestis 12—15 tundi, tööpalk oli väike ja puudusid hoopis töökaitseseadused.

Üldine surve. Talurahva ja linnaelanikkude rahulolematust suurendas üldine surveavaldamine valitsuse poolt. Prantsuse valitsus ei tunnustanud üldse oma riigi rahvas kodanikke, vaid ainult alamaid, kelle huvid ja õigused olid riigi määrata. Riigis ei olnud isiklikku vabadust; politsei võis vangistada igaühte ja pidada aastaid vangis, ilma et inimesele oleks öeldud, mispärast. Eriti kuri oldi poliitiliselt kahtlaste isikute vastu, neid mitte ainult ei vangistatud, neid ka karistati valjult; kui oli vähegi andmeid süüdistamiseks, siis saadeti neid kas asumisele asumaadesse või mõisteti sunnitööle, kas vangis eluajaks või koguni surma. Kuulsaim poliitikavangide vangikoda oli Bastille (Bastii) Pariisis. Prantsusmaal ei maksnud tol ajal isegi usuvabadus; katoliku usk oli ainuke lubatud usk. Puudus ka sõna-, trüki- ja koosolekutevabadus, et inimesed ei saaks arvustada kuninga ja valitsuse tegevust ning maksvat korda.

Rahvahariduse eest hoolitses valitsus väga vähe, sellepärast oskasid lihtrahva keskel ainult mõned lugeda. Aga rikkamad linnad asutasid ise koole. Ainult linnakodanikkude keskel oli olemas haritlastekiht (nagu advokaadid, notarid, arstid, õpetajad), kuna ka aadli ja vaimulikkude haridus ei olnud kuigi suur.

Haritud linnakodanikud hakkasid mõistma kõige enne, et Prantsusmaa neis oludes edasi elada ei või, et Prantsusmaal peab maksma hakkama õiglasem ja vabam kord, et ka aadlil ja vaimulikkudel tuleb riigi heaks makse maksta, et kuningad peavad loobuma piiramatust ainuvalitsusest ja laskma rahval oma seisuste esindajate kaudu osa võtta tähtsamate korralduste tegemisest riigielus. Linnakodanikkude keskel hakkasid levima jutud revolutsiooni vajadusest, kui valitsus ei mõtle loobuda maksvast või vanast korrast, nagu ajaloos nimetatakse Prantsusmaal enne suurt revolutsiooni valitsenud korda.

Kõige uuem aeg.

I. Valgustussajand Lääne-Euroopas.

1. Valgustussajandi kirjanikke ja ainuvalitsejaid.

Kirjanikud parandusi nõudmas. Rahva raske ja rõhutatud seisund ei jäänud kirjanikkudele nägemata. XVIII sajandil elas kirjanikke, kes mõistsid hukka vana korra tema väärnähtustega, kes nõudsid rahvale rohkem õigusi, paremat elujärge. XVIII sajandil edenesid ennenägematu hooga ka teadused ja kunst ning hakkas arenema tehnika. Üldise, igakülgse vaimuelu ärkamise tõttu kannab see sajand ajaloos valgustusaja nime. Eriti energiliselt astusid välja vana korra vastu kolm prantsuse valgustusaja kirjanikku: Montesquieu (Monteskjöö), Voltaire (VOLTÄÄR) ja Rousseau (RUSOO). Nende õpetused said põhjanevaks, olid juhtnööriks rahvastele nende ühiskondliku elu uuendamisel. Nende kirjanikkude poliitilised sihid ja ideed tegid võimalikuks Suure Prantsuse revolutsiooni tekkimise.

Montesquieu (Monteskjöö). Montesquieu, sünnilt aadlimees, elukutselt kohtunik, mõistis hukka Prantsuse piiramatu ainuvalitsuse ja koja pillava eluviisi. Ta oli palju reisinud, viibinud kauemat aega Inglismaal, kus tutvus hästi inglise riigikorraga. Oma kirjatöös („Seaduse vaim“) soovitas ta riigikorda, mis oma põhimõtteil oli sarnane Inglismaal maksva riigikorraga.

Seaduseandlik võim, s. o. seaduste väljaandmise õigus, väitis Montesquieu, kuulugu rahvaesindusele ehk parlamendile. Aga peale rahvaesinduse on vajalik ülemkoda, mis moodustatakse oma pärit-olult, teenetelt või jõukuselt kuulsaist isikuist ja kel õigus on oma kohta pärandada pojale. Ülemkoda on vajalik seks, et ta piiraks rahvaesinduse ehk alamkoja võimu, kui see oma vabameelsuses tungib kaugele, ja lepitaks tülide korral kuningat alamkojaga.

Täidesaatev ehk valitsev võim kuulugu ühele isikule, s. o. kuningale ja olgu päritav. Kuninga abilisteks olgu ministrid, keda kuningas valib oma äranägemise järgi. Kuningal olgu õigus laiali saata ja uuesti kokku kutsuda alamkoda. Täidesaatev võim olgu vastutav alamkoja ees, kuid rahvaesindus ei tohi kohut mõista kuningale, ta võib ainult vastutusele võtta ministreid, kuid nendegi üle mõistab kohut ülemkoja poolt selleks ülesandeks valitud komisjon ülemkoja liikmeist. Sõjavägi allugu kuningale, kuid alamkoda kinnitab kulud sõjaväe ülalpidamiseks ja ainult üheks aastaks.

Kohtuvõim kuulugu kohtunikele rahva keskelt. Nii soovitas Montesquieu piiratud ainuvalitsuslikku riigikorda võimujaoitusega; seaduseandlik võim pidi kuuluma parlamendile, täidesaatev võim kuningale ja kohtuvõim valitud kohtunikele.

Edasi hindas see kirjanik kodanikuvabadusi, s. o. sõna-, trüki-, usu-, isikuvabadust ja kinnitas, et need vabadused saavad olla ainult sellises riigis, kus on teostatud võimujaoitus, sest niipea kui kõik kolm võimu koonduvad ühe isiku kätte, muutub see hirmuvalitsejaks, kes ei austa kodanikuvabadusi.

Voltaire (Voltäär), oma aja tähtsaim kirjanik ja mõtte-tark üldse, nõudis ka trüki-, sõna- ja usuvabadust. Ka ei pidanud ta sugugi õigeks, et aadlil ja vaimulikel olid suured eesõigused; ta nõudis maksude õiglast jaotust, talurahva vabastamist feodaalkohustustest. See kirjanik arvustas prantsuse kohut, mis oli müüdiv ja väga vali oma otsustes. Ta nõudis rahvale haridust. Oma poliitilistelt vaadetelt oli Voltaire küll piiramatult ainuvalitsuse pooldaja, aga ta nõudis kuningalt, et see valitsegu mõistlikult ja heatahtlikult, teostagu kõiki uuendusi, mis vajalikud rahva heaks käekäiguks.

Rousseau. Genfi pärit Rousseau (Russoo) avaldas rahvavalitsuse põhimõtteid. Kogu rahvas peab valitsema.

Iga rahvaliige peab saama osa võtta riigijuhtimisest, sellepärast olgu kõigil kodanikel ühesugused õigused. Nii soovitas Rousseau rahvavabariiki. Väikestes riikides, nagu seda oli Genfi osariik Šveitsis, teostagu rahvas otseselt oma võimu, suuremates riikides aga oma esindajate kaudu.

Algupärased on Rousseau vaated kultuurile. Ta väidab, et kultuur on toonud inimessoole ainult kahju. Kuna inimesoo koidikul inimesed elasid lihtsalt, olid kui vennad üksteise vastu, on kultuur lahutanud inimesi: ühed on tõusnud

valitsejaks, teised — langevad koguni orjusse. Tagasi lihtsuse, tagasi looduse juurde! on Rousseau hüüd inimessoole.

Rousseau avaldas ka uusi kasvatuslikke vaateid. Talle ei meeldinud kaasaegne vool oma valju korruga ja võõrkeelte tuupimisega. Rousseau väidab, et laps peab üles kasvama loomulikes tingimuses. Koolid, kasvatusmajad asugu kõigepealt maal, eemal linnakultuuri hävitavast mõjust. Kasvataja lasku lapsel vabalt areneda, ainult juhtigu lapse arenemise ja iseloomu kujunemise käiku. Väikesele lapsele õpetatagu ainult emakeelt, ainult kui laps seda täielikult valdab, võib talle õpetama hakata võõrkeeli.

Need olid silmapaistvaimate kirjanikkude uued vaated. Eriti huvitasid seltskonda nende seisukohad poliitilistes küsimustes. Vaieldi selle üle, milline riigikord oleks Prantsusmaale kõige kohasem. Ka kuninglikus kojjas nähti heameelega kirjanikke, kuid nende vaateid ei võetud seal omaks.

Valgustatud ainuvalitsus. Valgustussajandi kirjanikkude ideid hakkasidki teostama mõned tollaegsed ainuvalitsejad, nagu Preisi kuningas Friedrich II, Austria keiser Josef II ja Vene keisrinna Katariina II. Preisimaal ja Austrias kaotati pärisorjus, maksustati aadliseisus, pandi maksma usuvabadus ja taotleti rahvaelu parandamist. Vene keisrinna Katariina II korraldas rahvaelu oma riigis, edendades tööstust ja kaubandust. Ka oli tal kavatsus panna maksma usuvabadus, kaotada ihunuhtlus, kitsendada seisuste eesõigusi ja kergendada talupoegade orjust. Hiljem loobus ta oma vabameelsemaist kavatsustest, kui nägi, et mõisnikud on uuenduste vastu. Nii ei suutnud Katariina II Venemaal talupoegade kaitseks midagi korda saata. Talupojad jäid Venemaal pärisorjusesse.

2. Suur Prantsuse revolutsioon ja Napoleon.

Põhja-Ameerika eeskuju. Põhja-Ameerika keskosas asusid inglaste asumaad. Inglise andsid küll oma asunikele rohkem vabadust kui teised eurooplased, kuid kasu tahtsid nemadki saada asumaist. Nad ei lubanud oma asunikele asutada vabrikuid, sest nad soovisid, et asunikud tööstussaadusi ostaksid Inglismaalt. Säärane majanduselu kitsendamine emamaa huvides ei meeldinud aga asunikele ja a. 1776 otsustasid nad lahku lüüa Inglismaast ja kuulutasid välja iseseisvuse. See oli ühtlasi Põhja-Ameerika Ühendriikide algus.

Omal jõul ei oleks ameeriklased vabaks saanud. Nende suurlinnad New York ja Philadelphia langesid juba inglise vägede kätte. Aga siis saabus abi Euroopast.

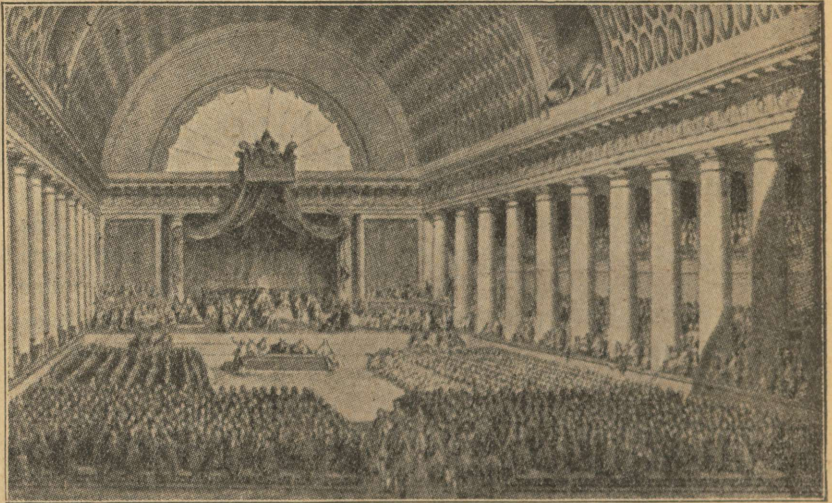
Suure põnevusega jälgisid Euroopa vabameelsed ringkonnad ameeriklaste vabadusvõitlust. Olid ju inglise ameerika asunikud esimesed, kes kätte võtsid sõjariistad vabaduse kaitseks. Euroopas avaldatud vabaduse-ideed leidsid esimesena Uues maailmas teostamispuuet. Eriti Prantsusmaal, uute ideede levitajate kirjanikkude kodumaal, leidsid Ameerika sündmused suurt vastukaja. Kiirelt organiseerusid siin vabatahtlikud ja tõttasid appi ameeriklastele nende vabadusvõitluses. Ka Saksamaalt ja Poolast sõitis vabatahtlikke appi ameeriklastele. Isegi Prantsuse valitsus saatis abi, olgugi teistel põhjustel: inglased olid hiljuti prantslastelt vallutanud Kanada, nüüd oli juhus kättemaksmiseks. Nii sattus Inglismaa päris raskesse seisukorda ja tal ei jäänud muud üle kui tunnustada Põhja-Ameerika Ühendriikide iseseisvust (a. 1783). Oma riigis panid ameeriklased maksima vabariikliku korra, mis võimaldas rahval oma esinduse kaudu osa võtta riigi seaduseandlikust tööst; ka riigipeaks, presidendiks, sai rahva enda valitud isik. Esimeseks presidendiks oli Washington, vabadussõja juht.

Prantsusmaal puhkeb revolutsioon. Samal ajal oli Prantsuse troonil Louis XIV teine järeltulija Louis XVI, kuningas, kelle valitsuse aegu puhkes Pariisis revolutsioon. Ameerika sündmused õhutasid prantslasi vastu hakkama oma valitsusele. Rahva seisund oli Louis XIV-st saadik veel halvenenud, sest veel raskemaks olid muutunud maksud. Üks tolle aja mõisnik (Argenson) kirjutab oma märkmeis:

„Viibin oma mõisades; ringi vaadates ei näe ma muud kui viletsust; see ei ole enam eluraskustest tingitud rõhutud meeleolu, mis valdab inimesi, see on meeleheide, ahastus; nad soovivad vaid surma. Igal pool näen varemeis külasid, lagunemas maju, kuid mitte ühtegi hoonet ehitamisel. Hulk töölisi kerjab, väga palju neid on viimase kolme kuu jooksul välja rännanud Hispaaniasse, Saksamaale ja mujale. Lyonis peetakse töölisi lukustatud uste taga, et takistada nende väljarändamist.“

Ikka enam ja enam rahalisse kitsikusse sattudes, kutsus Louis XVI kokku Versailles'sse 1789. a. Seisustekoggu. Aadel ja vaimulik seisus võisid kumbki saata sellesse 300 esindajat, kolmas seisus, s. o. linnakodanikud ja talupojad kokku, 600 esindajat. Viimased nõudsid, et koosolekuil hääletamine sünniks

üldise hääletamise alusel, aga mitte seisuste järgi, nagu soovis valitsus, aadel ja vaimulikud. Ka nõudis kolmas seisus, et kõikide seisuste esindajad töötaksid koos, aga mitte lahus, seisuste järgi, nagu soovisid valitsus ja kõrgemad seisused. Kokkulepet neis küsimustes ei saavutatud ja siis astus kolmas seisus revolutsioonilise sammu: ta kuulutas end **R a h v u s k o g u k s**, s. o. kolmanda seisuse esindajad nimetasid endid kogu Prantsuse rahva esindajaks. Nendega ühines osa vaimuliku seisuse esin-

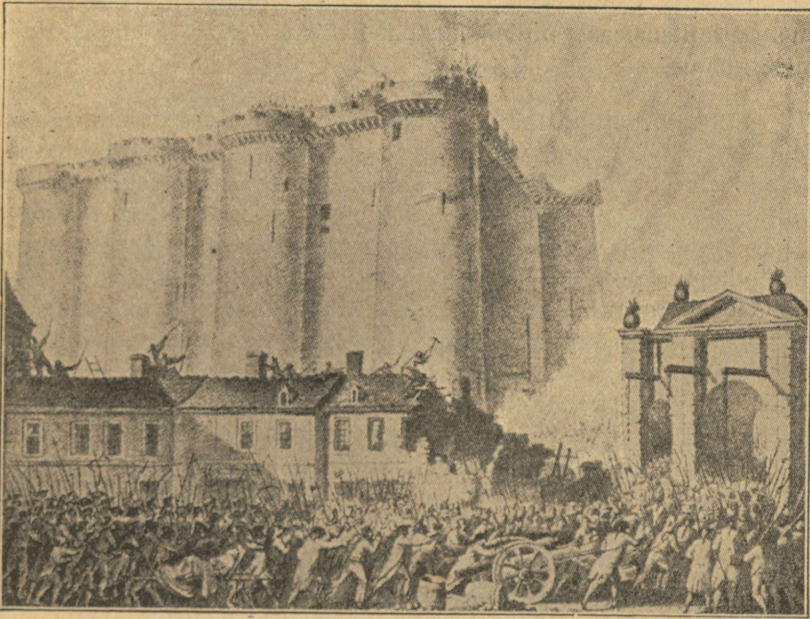


Seisustekogu avamine.

dajaist. Kuningas püüdis kutsuda tõrkujaid korrale, kuid need ei alistunud. Nüüd ei jäänud kuningal muud üle kui ise järele anda ja ta avaldas käsu, millega kohustas ka aadli- ja vaimuliku seisuse esindajaid ühinema kolmanda seisuse esindajatega ühiseks tööks Rahvuskogus.

Kuigi kuningas oli näilikult järeleandlik, kavatseti tegelikult kuningakojas Rahvuskogu laiali saata. Selleks otstarbeks koondati Pariisi ja Versailles' ümbrusse sõjavägesid. Hädaohtu kartes kuulutas Rahvuskogu end **A s u t a v a k s K o g u k s**, tahes uue nime võtmisega näidata, et tema ülesanne on välja töötada riigile põhiseadus, et teda keegi ei tohi takistada seda tööd tegemast. Pariisi rahva keskel aga suurenes nende sündmuste mõjul revolutsiooniline meeleolu. Kui rahvajuhid seejuures oma kõnedes rahva tähelepanu juhtisid hädaohule, mis ähvardab

Asutavat Kogu kuningakoja poolt, siis puhkesidki tänavarahutused. Tormati sõjariistade ladudesse ja varustati end sõjariistadega. 14. juulil 1789. a. vabastas mässaja rahvas Pariisis asetsevast Bastille kindlusest poliitilised vangid ja purustas lõplikult selle piinalossi, vanakorra sümboli. See oli Suure Prantsuse revolutsiooni kauneim päev. Tänapäevani pühitsevad prantslased 14. juulit rahvusliku pühana.



Bastille vallutamine.

Revolutsiooniline Pariis ajas laiali vana linnavalitsuse ja vihatud vanakorra politsei, valis uue linnavalitsuse ja asutas korda pidama rahvuskardi linnakodanikkudest. Pariisi sündmused kajastusid provintsilinnades ja maal. Ka provintsilinnades valiti uued linnavalitsused ja asutati rahvuskart. Maal põletasid talupojad mõisu, kiusasid taga põlatud mõisnikke, kuulutasid kadu feodaalkohustustele.

Augustikuu tähtsad sündmused. Kestvad punased tulekumad taevaserval põlevaist mõisadest kuulutasid Asutava Kogu liikmeile, et kõigepealt tuleb rahuldada talurahvast. Talupojad

olid kõige rohkem kannatada saanud vana korra aegu, täie õigusega ootasid nad revolutsioonilt oma elujärje parandamist.

Asutava Kogu 4. augusti öisel koosolekul vaimustusse sattudes teatasid mõisnikud üksteise järele, et nad loobuvad feodaalõigustest, et talupoeg on vaba. Üksmeelselt võeti vastu ka seisukoht, mis kuulutas kaotatuks kirikukümnise. Samuti kuulutati lõpp seisukslikkudele eesõigustele; edaspidi tuli Prantsusmaal makse maksta kõigil kodanikkudel vastavalt nende jõukusele ja tulule, ametid pidid kõigile olema kättesaadavad jne. Prantsusmaal pidi maksma hakkama kõigi kodanikkude üheõiguslus.

1791. a. põhiseadus. Asutava kogu peaülesanne oli töötada välja Prantsuse riigile põhiseadus. 1791. aastaks valmiski see. Põhiseadusega viidi läbi Prantsusmaal võimujaoitus, nagu seda oli soovitanud kirjanik Montesquieu. Täidesaatev võim kuulub kuningale, seaduseandlik võim seaduseandlikule kogule ja kohtuvõim valitavaile kohtunikele. Kuid iga seadus läks kuningale kinnitamiseks ja kuningas võis seda tagasi lükata. Seaduseandliku kogu valimistest võisid osa võtta kõik meeskodanikud, kes olid 25 aastat vanad ja maksid riigile maksu vähemalt töölise kolme tööpäeva palga suuruses. Seega ei pannud Asutav Kogu maksma üldist valimisõigust. Naised ja kehvad meeskodanikud ei saanud kaasa valida. See ei meeldinud rahvahulkadele. Rahvast ei rahuldanud ka Asutava Kogu maaseadus, mis ei vabastanud talupoegi kõigist feodaalkohustustest. Sellepärast ei lõppenud veel revolutsioon Prantsusmaal.

Revolutsiooni süvendamiseks mõjus kaasa ka kuninga põgenemiskatse (20. juunil 1791. a.). Revolutsiooni esimestest päevadest alates oli Prantsusmaalt välja rännanud palju aadlikke ja vaimulikke, kes sugugi leppida ei tahtnud tekkinud olukorraga. Need, niinimetatud emigrandid, välismaal viibides tegid kihutustööd selleks, et Prantsusmaal välisabiga maha suruda revolutsiooni. Nende juurde tahtis põgeneda ka Louis XVI. Kuid põgenemine ebaõnnestus, kuninglik perekond tabati Belgia piiril ja saadeti tagasi Pariisi. Nüüd hakkasid revolutsionäärid kihutustööd tegema kuninga troonilt kukutamiseks ja vabariigi väljakuulutamiseks Prantsusmaal.

Prantsusmaa kuulutab sõja. Vahepeal relvastusid emigrandid ja kogunesid Prantsusmaa piirile. Emigrandid ise polnud kuigi suur sõjaväeline jõud, aga neid asusid toetama Euroopa riigid, esijoones Austria, kust pärit oli Louis XVI abikaasa,

Prantsuse sündmuste mõjul olid Euroopa isevalitsejad kõik hirmul oma saatuse pärast.

Emigrantide koondumine piirile ja sõjaks valmistumine Austrias mõjusid niivõrd, et Prantsuse seaduseandlik kogu 2. apr. 1792. a. kuulutas sõja Austriale. Sõja kuulutamise vastu polnud kuningaski, sest ta uskus Prantsusmaa kaotusse, seega oma endise võimu tagasivõitmisse välismaa abiga.

Prantslased andsid sõjale kohe hakatuses vabadussõja ilme. Nad läksid sõtta kaitsma vabadust. Komponenti viise, mille helinal oli mõnusam sammuda sõjateele. Marseille's komponeeris üks leitnant kuulsa marseljeesi, mis tollest ajast on saanud revolutsioonihümniks.

Prantsusmaa saab vabariigiks. Kuninga põgenemiskatset arutati kõige ägedamalt pahempoolses poliitilises klubis, mida nimetati jakobiinide klubiks püha Jakobuse kloostri järgi Pariisis, kus see klubi pidas oma koosolekuid. Selle klubi järgi hüüti prantsuse revolutsiooni-aegseid pahempoolseid poliitikategelasi jakobiinideks. Jakobiinid leidsid, et kuningas tuleb troonilt tõugata ja Prantsusmaal välja kuulutada vabariik. Et seaduseandliku kogu parem tiib oli selle sammu vastu, siis korraldasid jakobiinid avaliku mässu.

Keskööl 10. aug. 1792. a. hakkasid tornikellad helisema. Pariisi elanikud kogunesid tänavaile. Marseljeesi helinal hakkasid liikuma hulgad. Kuningas, kuuldes mässuliste kavatsusi, otsustas end oma perekonnaga anda seaduseandliku kogu kaitse alla. Vaikides, oma saatust aimates, liikus kuninglik perekond kurvalt kojaametnikkude saatel mööda tänavaid seaduseandlikku kogusse. Ainult troonipärija-lapsuke hüppas kurva ema käekõrval, rõõmustades hommikuse jalutuskäigu üle vanemate seltsis.

Seaduseandlik kogu otsustas kuninga troonilt tõugata. Kuninglik perekond asetati vanglasse.

Kuninga troonilt heitmise kaotas oma maksvuse 1791. a. põhiseadus, mis nägi ette kuninga võimu, piiratud seaduseandliku koguga. Nüüd oli tarvis kokku tulla uuel asutaval kogul välja töötama uut põhiseadust, seekord vabariigi põhimõtete alusel.

Rahvuskonvent. Uus asutav kogu astus Prantsusmaal kokku Rahvuskonvendi nime all septembris 1792. Rahvuskonvent kuulutas kohe kuningavõimu kaotatuks ja tunnistas Prantsusmaa vabariigiks. Ta otsustas ka kuninga saatuse. Häälte-enamusega mõistis Rahvuskonvent Louis XVI surma.

Rahvuskonvendi kokkuastumist iseloomustas üldiselt meeleolutõus, kuid niipea kui tööle asuti, puhkes võitlus rahvaesinduse parema ja pahema tiiva vahel. Mõjule pääsesid pahema tiiva mehed, jakobiinid oma juhi Robespierre'iga (Robespjär). Viimane oli arvamusel, et ainult tema diktatuur suudab päästa vabadust Prantsusmaal, ja ta panigi maksma oma ainuvõimu.

Prantsusmaa seisund oli Rahvuskonvendi ajal äärmiselt raske. Kuninga surmamine kutsus Prantsusmaal esile sisemisi rahunusi ja ajas vihale kõik Lääne-Euroopa valitsused Prantsusmaa vastu. Kõige südikamalt tehti kihutustööd Prantsusmaa vastu Inglismaal. Iseseisvuse surve alt vabanenud Prantsusmaa töötas saada tulevikus võimsaks riigiks, aga seda ei tahtnud Inglismaa. Prantslased kuulutasid ise sõja Inglismaale ja Hispaaniale; inglaste ässitusel kuulutasid Prantsusmaale sõja kõik Saksamaa väikesed riigid, Itaalia riigid, Venemaa. Nii oli Prantsuse vabariik sõjajalal kogu Euroopaga. Oli vaja tarvitusele võtta erakorralisi abinõusid, et kaitsta Prantsusmaa rippumatust ja revolutsiooni saavutusi, kuid Robespierre ei osanud abinõusid valida.

Hirmuaeg. Olles vabariigi pooldaja, ei pidanud Robespierre prantsuse rahvast küpseks riiki valitsema. Robespierre ja tema sõbrad uskusid, et rahvast on võimalik vaos hoida ainult äärmise valjusega. Nende ettepanekul asutati revolutsiooni-kohtud ehk tribunaalid kohtumõistmiseks kodanikkude üle, kes olid kardetavad riigi sisemisele või välisele julgeolekule. Tribunaalil oli ainult üks karistus: ta mõistis surma, keda leidis süüdi olevat.

Esimesi ohvreid oli endine kuninganna, keda süüdistati salalühenduse pidamises välismaaga. Endise kuninganna järel surmati endisi kojadaame ja üldse „kuulsaid päid“, kes viibisid Prantsusmaal. Surma saadeti isegi vaeseid kodanikke, kelle süüteod olid vaevalt nimetamisväärsed.

Kuid rahvas mõistis, et need tapmised kellelegi kasuks polnud. Ka kõik jakobiinid ei pooldanud neid tapmisi. Arukamad ja inimlikumad nende hulgas mõistsid peagi, et tapmised on mõttetud, ja nad hakkasid hoiatama Robespierre'i. Kuid see oli järeleandmatu. Ja tema poliitika hukkamõistjad parteisõbrad olid talle nüüd samasugused vaenlased kui kuningameelsed ja kodanlased. Ka oma endisi mõtteosalisi ja isiklikke sõpru saatis Robespierre surma.

Viimaks lõppes kõikide kannatus. Robespierre'ile hakati

vastu Rahvuskonvendis, kui ta endale nõudis õigust igaihte konvendi liikmeist vangistada ilma konvendilt nõusolekut küsimata. Diktaator vangistati ühes temale siamaani truuks jäänud sõpradega (27. juulil 1794. a.) ja järgmisel päeval saadeti ta ühes 20-ne kaaslasega tapalavale. Robespierre'i järel hävitati aegamööda kogu jakobiinide erakond; võimule pääsesid kodanlased (keskkiht), kes jakobiinidele kätte makstes sugugi inimlikumad ei olnud. Veri voolas niisama kui jakobiinide võimupäevil.

Prantsusmaa ja Napoleon. Prantsusmaal kestsid segased ajad. Samal ajal kestsid prantslaste sõjad Euroopaga. Sõdades käis prantslaste käsi küll võrdlemisi hästi, sest paljudes maades vaadati prantsuse vägedele kui vabastajaile. Prantslased kuulutasid kõigis allaheidetud maades kaotatuks talurahva pärisorjuse ja aadli ning vaimulikkude eesõigused, nad kuulutasid maksvaks kodanikuvabadused. Neil põhjustel isegi tervitati prantsuse vägede lähenemist rahva poolt välismail ega avaldatud neile suuremat vastupanu. Ka prantsuse rahval endal ei olnud midagi sõja edasikestmise vastu, sest kodumaal valitses tööpuudus, sõdade tõttu oli vähemalt võimalus astuda sõjaväkke. Prantsuse revolutsioonilises sõjaväes võis iga sõdur tõusta vastutavale kohale, kui tal seks oli andeid. Mitmed lihtsad kodanikud tõusidki juhtivaile kohtadele. Segased riiklikud olud ja erakondade võitlused võimaldasid riigielus mõjule tõusta osavil isikul. Nii prantsuse riiklikke kui sõjaväelisi olusid oskas kõige paremini kasutada Napoleon Bonaparte. Ta tõusis enne mõjule sõjaväes ja toetudes sõjaväele omandas võimu riigis, pannes maksma Prantsusmaal keisririigi (a. 1804).

Napoleon sündis Korsika saarel. Tänapäevani püsib maja, kus sündis Napoleon. Hariduse sai Napoleon sõjakoolis, kus kaasõppurid teda ei sallinud ta uhke iseloomu pärast. Õppimise lõpetanud, astus Napoleon ohvitserina konvendi sõjaväkke. Juba 27-aastaselt nimetati ta kindraliks ja Itaalias asetsevate prantsuse vägede ülemjuhatajaks. Sest ajast algas Napoleoni hiilgeaeg.

Napoleonil oli väga hea mälu. Ta oli praktilise mõistusega, tugeva töö- ja tahtejõuga; ka kroonis teda hea organiseerimisanne. Napoleon ei kaotanud kunagi usku endasse, ta uskus igas oma ettevõtte kordaminekusse.

Seltskondlikus läbikäimises oli Napoleon külm ja kinnine, isegi tusane, loomult auahne ja enesearmastaja. Ta oli hooli-



matu kõikide vastu, teda ei kohutanud inimeste ega rahvaste hädad.

Suur oli Napoleon väejuhina. Tema isiklik julgus ja vahvus vaimustas sõjamehi; tema oskas valitseda sõjamehi, sidus neid endaga. Ka oskas ta prantsuse sõdureis äratada kuulsuse ja saagihimu. Napoleon ise läks Itaalia sõjakäigule mitte ainult sellepärast, et omandada kuulsust, vaid ka sellepärast, et võita rikkusi. Ja tema sõdurid, kellele ta sedasama lubas, läksid tema järel saagihimust sätendavate silmadega.

Napoleoni väljaastumisega ülemjuhataja osas muutus Prantsuse sõdade iseloom; Napoleoniga muutusid need sõjad röövsõdadeks. Prantsusmaale saabuvais sõnumeis ei teatatud enam, et seal ja seal kodanikuvabadused maksma pandud või feodaalkohustused kaotatud, vaid teatati, et ülemjuhataja nõudmisel see ja see linn on niipalju makse maksnud või see ja see maakond on niipalju sõdureid andnud. Rahaliselt äärmiselt kitsikusse sattunud riik võttis erilise heameelega vastu ülemjuhataja rahalised saadetised.

Prantsuse revolutsiooni ja Napoleoni sõdade tähtsus. Suure Prantsuse revolutsiooni (1789—1799) mõju ulatus üle Prantsusmaa piiride. Välismaa vabameelses seltskonnas tunti kaasa revolutsioonile. Sõideti Pariisi, et hingata „vabas õhus“ ja kaasa elada „vana korra matusele“. Edumeelsed luuletajad ülistasid revolutsiooni lauludes, kirjanikud ja õpetlased läkitasid tervitusi vabale Prantsusmaale. Inglismaal pühitseti Bastille langemist, isegi Peterburis tervitati selle piinalossi hävitamist.

Prantsuse revolutsioon kutsus ellu kestvad sõjad (1792.—1815. aastani). Ligi veerandsada aastat viibisid prantsuse väed võõral pinnal. Nad kandsid enesega vabaduse-ideid. Prantsuse vägede esimete võitude järel tekkis rida vabariike väljapool Prantsusmaad (Hollandis, Itaalias).

Napoleon läbis oma sõjavägedega kogu Lääne-Euroopa, sundis oma sõna kuulma kõik Kesk-Euroopa, Appenniini ja Pürenee poolsaare riigid. Kesk-Euroopa vallutanud, ta läks sõjakäigule Venesse, viibis Moskvast. Aga Vene keiser ei tulnud rahu paluma, nagu lootis Napoleon. Pealegi algasid Moskvast hirnsad tulikahjud; prantslased olid sunnitud sealt lahkuma, nälj ja külm sundisid neid üldse lahkuma Venemaalt (1812. a.). Venest põgenemisega algas Napoleoni langemine. Tolleaegne Venemaa keiser Aleksander I tegi otse oma ülesandeks Napoleoni kukutada, sellepärast saatis ta oma väed appi Kesk-Euroopa

riikidele. Ja Napoleon võideti ning kukutati isegi Prantsuse troonilt (a. 1815).

Suur Prantsuse revolutsioon võimaldas Napoleoni keisririigi tekkimise. Kuid Napoleon ei olnud ainuvalitseja vana korra mõttes. Ta hävitas küll rahvavalitsuse põhimõtte, kuid ta ei tunnustanud vanakorra-aegseid seisuslikke eesõigusi: kodanikude üheõiguslus jäi maksma. Ametisse nimetamisel arvestati Napoleoni riigis ainult kodaniku isiklikku tublidust ja oskusi. Talurahva feodaalkohustused, kirikukümnised jäid kaotatuks.

Kui kukutati Napoleon (ta saadeti asumisele Heleena saarele, kus ta suri 6-e aasta pärast, a. 1821) ja Euroopa riikide nõudmisel Prantsuse troonile kutsuti vanast, endisest kuninglikust suguvõsast Louis XVIII, siis ei julgenud seegi valitsema hakata piiramatu võimuga, vaid ta kohustas end andma Prantsusmaale põhiseaduse.

Suur Prantsuse revolutsioon andis Euroopale eeskuju ja õpetust, sest tema poolt väljakuulutatud põhimõtete alusel teostus Euroopas XIX sajandil riiklik ja ühiskondlik arenemine. Prantsuse eeskujul kaotati peaaegu igal pool kuningate piiramatu võim, talurahva pärisorjus, seisuslikud eesõigused. Nii oli Suurel Prantsuse revolutsioonil ja Napoleoni sõjadel ka positiivseid tulemusi.

II. Vene keisrid eestlaste olukorra parandamist nõudmas.

1. Lääne-Euroopa valgustusaja kajastusi Eestis.

Katariina II katse parandada eesti talupoegade olukorda. Voltaire oli kirjavahetuses Vene keisritari Katariina II-ga, kellele ta soovitas teostada tema ideid. Oli ju Voltaire arvamusel, et rahva elu peavad parandama riigivalitsejad. Katariina II käis (a. 1764) Eestis, kus ta tutvus eesti talupoegade viletsa seisukorraga. Selle reisi tagajärjel nõudis Katariina II talurahva elus kergendusi. Valitsuse surve all võttis maapäev järgmisel (1765.) aastal vastu otsuse, millega teatati, et mõisnikud soovivad määrata kindlaks maksud ja teopäevade arvu ja lubada talupoegadele järgmisi õigusi: talupoeg võib koguda endale isiklikku vallasvara, oma härra peale kaebust tõsta ülekohtu

puhul. Et Vene valitsus enam ei pööranud tähelepanu eesti talupoegadele, jäid need soovid teostamata. Seega ei jõudnud Katarina II eesti talupoja olukorda parandada.

Katarina II aegne koolikorraldus. XVIII sajandi keskel oli Eestis väga vähe koole väheste õpilastega. A. 1765 pandi Eestis maksma koolisundus: vanemad, kes ise oskasid lugeda, võisid õpetada oma lapsi kodu; teiste jaoks pidid mõisad asutama mõisa- või külakoole. Vähemad mõisad olid koolipidamiskohustusest vabad. Kool töötas mardipäevast kevadepühadeni; koolimajaks oli mõni tuba mõisa kõrval-ehitistes või talutare külas; õpetajaks, keda tol ajal kutsuti koolmeistriks, oli tavaliselt talupoeg, kes oskas lugeda.

Kirjanikud pärisorjuse kaotamist nõudmas. Hiljem leidis ka Eestis ja Lätis kirjanikke, peamiselt välismaal ülikoolis õppinud kiriku- või kodukooliõpetajaid, kes hakkasid kohalike talupoegade kaitseks kirjutama (näiteks Schwarzenberg a. 1764, Jannau a. 1786, Merkel a. 1797 ja Petri a. 1802), nõudes pärisorjuse kaotust ja mõisnikkude omavoli lõpetamist. Nad väitsid, et vaba talupoeg on ka mõisnikule kasulikum kui päris-



Garlieb Merkel.

ori. Garlieb Merkel ühes oma pikemas töös tõestas, et eestlased ja lätlased enne sakslaste siiatulekut olid vabad, jõukad ja haritud. Ühtlasi valgustas ta rüütlike metsikust ning ülekohtu ja mõisnikkude omavoli. Ta väitis, et tuleb vabastada rahvas pärisorjusest: vaba inimene teeb tööd paremini ja rohkem kui pärisori; selle tagajärjel muutuvad talupojad jõukaks; jõukas talupoeg jõuab oma mõisnikule maksta rohkem kui vilets pärisori.

Garlieb Merkel nõudis:

1. *Et mõisahärra ei tohiks välja visata ühtki majaisa oma maa valdamisest ja oma onnist, vähemalt mitte ilma mõisakohtu nõusolekuta ja mitte ilma tema poega tema asemele asetamata.*

2. *Et ta ei tohiks müüa perekondi ega üksikuid inimesi.*

3. *Et ta ei saaks ühelgi ettekäändel omavoliliselt suurendada koormusi ja andameid, isegi mitte muuta neid ilma talurahva nõusolekuta.*

4. *Et ta ei tohiks kedagi oma elukorrast vägivallaga välja kiskuda ja teenriks teha, sest sääraseist inimestest kujunevad tühipaljad, kes lähevad kaotsi nii riigile kui ka omastele.*

5. *Et kosilased tohiks edaspidi pöörauda ainult pruudi vanemate poole ja et piisaks nende nõusolekust.*

6. *Et pärandusi ei jagataks mitte nagu senini mõisa omavoli järgi, vaid määratud seaduste põhjal, ja et surnu majapidamine läheks alati tema vanema poja või lähema sugulase kätte, kui mõisakohus ei tunnusta viimast korratuks.*

7. *et ihunuhtlust ei määraks härra, vaid mõisakohus ja*

8. *et see, nagu üksik talupoeg ise, võiks iga ülekohtu ja vägivallateo puhul härra poolt otsida kaitset kohtust.*

Neid talupoegade kaitseks kirjutatud töid loeti nii meie kodumaal kui ka Vene- ja Saksamaal. Leidus nende mõtete pooldajaidki nii nooremate mõisnikkude kui ka Vene riigiametnikkude seas.

Mõisnikud oma tulusid suurendamas. Katariina II-se ajal olid mõisnikud hakanud rohkem mõnususi nõudma ning toreda mini elama. See muidugi nõudis mõisalt suuremat tulu. Aeti küll viina, laastati metsi, kõrgendati talupoegade makse, suurendati kohustusi (lisaks tuli näiteks viina-ajamise ja -veokohustus). See siiski ei jõudnud rahuldada mõisnikkude elunõudeid, sooviti ikka rohkem. Talupoeg oli aga kurnatud, ta ei suutnud enam täita oma koormusi mõisniku vastu.

Vigala eraõigus. Üksikud mõisnikud näevad väljapääsu majanduslikust kitsikusest talupoegade olukorra parandamises. Esimesena astus tegelikke samme sel alal Läänemaal Vigala parun Üksküll (Uexküll), kes oma mõisas pani maksma eraõiguse: talupoeg võis pärandada oma talu kasutusõiguse teisele, näiteks pojale või sugulasele mõisa nõusolekul (talu kuulus küll mõisnikule nagu talupoeg isegi); talupojal oli õigus omada isiklikku vallasvara; maksud ja teo-orjus määrati kindlaks; asutati eriline kogukonnakohus. Selliseid mõisnikke oli aga üksikuid (Ravaküla parun Stackelberg, Ääsmäe ja Pajaka parun Toll).

Talupoegade rahutusi. Talupoegade seas levisid kuuldu-
sed, et riigivalitsus soovib rahva olukorra parandusi ja et üksikud mõisnikud on seda juba oma mõisas teostanud. Hakati oma mõisnikkudelt nõudma, et nad orjusi vähendaksid. Need seda ei teinud. Mõisnikkude ja talupoegade vahekord üle kogu maa muutus teravaks. Kutsuti kohati kohale sõjaväge. Tekkis veriseid kokkupõrkeid talupoegade ja sõdurite vahel, näiteks Räpinas päris lahing, kus oli surnuid ja haavatuid. Mõnel pool jõuti veriseid kokkupõrkeid siiski ära hoida, näiteks Pühajärvel. Ka Pühajärve valla talupojad olid palunud mõisnikku vähendada nende teo-orjust. Et aga mõisnik sellele soovile vastu ei tulnud, muutus vahekord teravaks. Mõisnik kutsus (a. 1797) Tartust kohale talupoegi „rahustama“ paar roodu sõdureid, kes paigutati taludesse korterisse. Talupojad pidid sõdureid toitma. Tekkisid tülid sõdurite ja talupoegade vahel. Kutsuti sõdurid ja peremehed mõisa „rahu tegema“. Peremeestega koos läks mõisa ka muud rahvast, kõigil nuiad käes: juba aimati, milles „rahutegemine“ mõisas avaldub. Mõisnik nõudnud seletust, miks nii palju rahvast mõisa tulnud ja miks neil nuiad kaasas, ka nõudnud ta nuiade äraandmist. Vastati, et mõisnik ise neid kutsunud, nuiad võtnud nad aga seks kaasa, et seismise juures sellele toetuda, muidu väsib; nuiad ära anda ei või, olgu elu või surm. Et talupojad nii julgesti ning pilkavalt esinenud, küsinud mõisnik, kas nad soovivad taplust. Talupojad teatanud: „Kui teie alustate, oleme valmis vastu võtma.“ Verine kokkupõrge jäi ainult seeläbi tulemata, et peremehed jäeti puutumata. Kokkukulnuile teatati, et nad võivad rahuga koju minna. Igal pool ei jäänud aga „mässajad“ karistamata: neile jagati ihuuhtlust (näiteks Karulas). Rahutused olid alanud juba Katariina II-se ajal, mil (a. 1784) mõisnikkude kaudu nõuti pearaha-maksmist. Rahutused olid võtnud üldse laialise ilme, nii et kindralkuberner teatab Katariina II-le, et ta ei tea ühtegi mõisa, kus ei oleks vastuhakkamisi.

2. Eesti talurahva vabastamine pärisorjusest.

Prantsuse revolutsiooni osa pärisorjuse kaotuses. Prantsuse revolutsiooni ajal olid prantsuse talupojad vabanenud kohustustest ja maksudest mõisnikkude vastu, kuna talupoeg sai ühtlasi oma kasutatava maa omanikuks. Prantsuse revolutsiooni mõjul vabastati mujalgi riikides talupoegi mõisnikkude oma-

volist ning anti neile isiklik vabadus, näiteks Poola- ja Preisi- maal, kus aga talumaa jäi mõisnikule.

Vene keiser Aleksander I talurahva olukorra parandamist nõudmas. Eestimaa uuendusmeelsete mõisnikkude arv oli suurenenud. Nende püüe oli talupoegade elu kergendada.

Vene keisriks sai (a. 1801) vabameelsusele kalduv Aleksander I, kes kindlasti soovis eesti talupoegade olukorra parandamist ning oli valmis seda ise tegema, kui mõisnikud ei tee seda. Aleksander I-se soovid olid mõisnikkudel teada. Et ära hoida riigivõimu vahelesegamist, võttis (a. 1802) maapäev Põhja-Eestis von Bergi nõudmisel, kes pikemat aega oli Peterburis viibinud, vastu seaduse, millega mõisnikud lubasid talupoegadele maa põlise kasutamise ja vallasvara omamise õiguse; ühtlasi lubati korraldada vallakohus. Keiser kinnitaski seaduse samal aastal. Lõuna-Eesti uuendusmeelsete mõisnikkude eestvedajaks oli von Sivers. Talurahva olukorra paranduseks Lõuna-Eestis kinnitas keiser seaduse (a. 1804), millega keelati talupoegi oma maast lahutada, müüa, kinkida ja pantida, lubati talupoegadel abielluda endi soovil, anti talupoegadele õigus maad osta ja endale vallasvara koguda; igasugused koormused pidid saama kindlaks määratud (vakuraamatud) vastavalt maa väärtusele ja pindala suurusele, kusjuures vakuraamatute sisseseadmisel Lõuna-Eestis aluseks võeti peamiselt rootsiaegsed määrad, Põhja-Eestis kanti vakuraamatuisse tolleaegsed määrad; ühtlasi pandi maksma ka uus kohtukorraldus jättes mõisnikule ikkagi kodukariõiguse.



Aleksander I.

Pärisorjuse kaotus 1816. a. ja 1819. a. talurahvaseadusega. Keiser Aleksander I ei olnud 1804. a. talurahvaseadusega rahul, eriti Põhja-Eesti suhtes, kus koormuste määr oli jäänud endiseks. Seepärast nõudis ta talumaade hindamist. Ühtlasi oli valitsusel kavatsus talupoegi üldse vabastada pärisorjusest jättes maa talupoegadele. Põhja-Eesti mõisnikud, et ära hoida kulukat maahindamist, otsustasid maapäeval talupojad päris-

orjusest vabastada ja asusid uue talurahvaseaduse väljatöötamisele. Pealegi oli karta, et riigivõimu vahelesegamisel jäetakse talumaad talupoegadele. Mõisnikud lootsid, et nende vabatahtlik keeldumine õigustest talupoja isiku kohta ehk rahuldab keisrit ja et sel teel nad saaksid omanikuõigused talumaade kohta. Uue „Eestimaa talurahvaseaduse“ kinnitas Aleksander I 23. mail (4. juunil) 1816. a. Põhja-Eesti mõisnikkude eeskujul koostasid ka Lõuna-Eesti mõisnikud uue talurahvaseaduse, mille Aleksander I kinnitas 26. märtsil (7. aprillil) 1819. a. Need seadused andsid talupojale isikliku vabaduse.

Väljavõte 1816. a. (Põhja-Eesti) talurahvaseadusest.
I. Eestima Moisnikud ütlevad ennast keikist ommast õigustest lahti, mis siit sadik Tallopoegade pärris-ollemisse ja pärris-allaheitmisse peäl raiatud olnud, neid määramissi möda, mis selle-sinnatse Kässo-Ramatusse Tallorahva seädusse pärrast on üles-pandud: ommeti sedda ennestele piddades, et Ma ja Pohhi Mõis-nikkute pärrisommaks jääb kui ennegi, seddavis, et neil Tallo-poegadel, kes pärrisallama põlvest lahti antud, eddespiddi Moisa-vannemattega muud teggemist ei olle, kui agga seddamöda, kuida nemmad teine teisega vastastikko kaupä ehk Kuntrakti on teinud.

(Eestima Tallorahva Seädmissed).

Väljavõte 1819. a. (Lõuna-Eesti) talurahvaseadusest
I. Lihvlandi- ja Kurresare-ma perris moisavannemad andvad kõik melevalda, mis neil kui perrisvannemitel, omma perrisrahva peäle olnud, enneste käest ärra, ja tevad perrispõlvele iggaves-sest ajast õtsa: agga maad, sest et need mõisavannemite perrised on, jävad nende kätte, ja on neil melevalda, nendega tehha, kuidä sedda ommaks kassuks tundvad tarvis olleval. Nendaks se jo vannast mõisnikute perritud õigus olnud, ja nendaks on sedda ka Rigi Seädustes, ja Üllemä-Vallitseja polest kinnitud, ja kind-laks rajatud.

II. Krono polest lastakse, nenda, kuidä aulik Keisri Härra sedda kulutanud, Lihvlandima kunninga vallarahvast ka priiks. Seddasamma tevad linnad ja Radid omma mõisades omma valla-rahvaga.

(Lihvlandi-ma Tallorahva Seädus.)

Seaduse maksmahakkamine. Seaduse maksmahakkamine kuulutati rahvale kirikuist, milliseid niisuguseks tähtsaks, pidulikuks silmapilguks ehti okstega ja pärgadega ja valgustati küünaldega. Rahvale sai osaks pettumus: maa jäi mõisnikule; isiklikudki vabadused olid alguses piiratud: keelatud oli linna

elama minek ning ilma loata ühest vallast teisegi asumine. Alles aegamööda kaotati need kitsendused. Majanduslikult jäi talupoeg täielikult mõisniku meelevalda. Talupojal tuli mõisnikule oma talu eest tegu teha. Nii algas Eestis teo-orjuse aeg.

Perekonnanimed. Pärisorjusest vabastamisega korraldati ka eestlaste perekonnanimed. Pärisorjuse ajal kutsuti perekondi kas isanime, elukoha, talu, töö või ameti järgi, näiteks Tõnu Toomas, Metsa Mihkel, Liivamäe Jaan, Metsamehe Mart, Möldri Juhan. Läks eestlane teise kohta elama, siis võis perekonda endise nime järgi kutsuda ainult mõisniku loal. Pärisorjuse kaotuse järel pandi jäävad perekonnanimed. Kus vabodus jäeti inimesel endale ise nimi määrata, jäid peamiselt endised nimed; mitmel pool aga said eestlased endile saksakeelsed nimed. Nii sai Tõnu Toomast Toomas Tõnu või Tõnnisson, Metsa Mihklist Mihkel Mets või Wald, Liivamäe Jaanist Jaan Liivamägi või Sandberg, Metsmehe Mardist Mart Metsmees või Waldmann, Möldri Juhanist Juhan Mölder või Müller jne. Tehti nimede panemisega naljagi, näiteks väikesele mehele pandi perekonnanimeks Gross, suurele Klein.

1816. a. ja 1819. a. seaduse tähtsusest. Vabastamiseseadus andis eestlastele tagasi inimesõigused. Seadus võimaldas nüüd igapähele vabalt valida endale elukutset, õppida ametit, muuta elukohta, koguda isiklikku varandust ja saada kooliharidust. Uus seadus muutis aga põlise maapidaja lühiajaliseks rentnikuks, ta jättis talupoja ilma maata ning andis maa mõisnikule.

III. Teo-orjuse aeg Eestis.

1. Uuendused kohtu ja hariduse alal.

Kohus. Pärisorjusest vabastamise seadusega loodi talupoegade omavaheliste asjade arutuseks kogukonnakohus, mille liikmeiks olid talupojad ja kus võidi süüdlasi karistada vitsalöökidega või rahatrahviga. Tegelikult oli kohtumõistjaks mõisnik või opman (mõisavalitseja), kelle soovide vastu ei usaldanud kohtunikud toimida. Mõisnikul või tema asemikul olid mõisapolitsei õigused, mille järgi võidi talupoegi karistada kahepäevase kinni-istumisega või viieteistkümnepäevase kepilööbiga.

Teotsema jäid ka endised politseikohtud: haagi- ja sillakohtunikud, kelle arutusele kuulusid vähemad süüteod. Need omasid erilist kuulsust: karistati tavaliselt peksuga. Pekstav köideti pingile kinni ja peksti siis armuta. Haagi- ja sillakohtuniku juurde mindi hirmuga: sageli peksti vigaseks või surnuks.

Sõjaväekohustus. Tol ajal ei maksnud üldine kaitseväekohustus, vaid kogukonnakohus määras, kes sõduriks (nekrutiks) peab minema. Kaitseväeteenistus kaugel võõral maal ning võõra rahva seas, kelle keelt eestlane ei osanud, oli raske, seepärast püüti sellest kõrvale hoiduda. Tolleaegsest nekrutivõtmisest Viljandimaal jutustab kirikuõpetaja Maurach järgmist:

„Tol ajal ei võetud nekruteid veel mitte korraldatud viisil, vaid nad õieti pressiti välja toore niinimetatud „püüdmisega“. Nimelt asusid mõisaja kogukonna valitsused äkitselt võimalikult saladuses peetud tähtpäevadel enam või vähem omavoliliselt nekrutiks määratud isikute, enamikult korratusega või tõrkusega vastumeelseks saanud poiste „püüdmisele“, s. t. neile tungiti kallale, võeti kinni ja anti väeülemusele edasi. Kuna väeteenistus kestis algul 25, hiljem 20 ja lõpuks ikkagi veel 15 aastat, kord oli metsik, täiesti vägivaldne, toimuv rusikahoopide, näkkulöökid, kepihoopide ja surmaga lõppeva kadalipu-pekstmise kujul, seejuures aga toitus armetu, edasi ka lahutus perekonnast, kodumaast oli niihästi kui täielik ja igavene, siis kartsid inimesed väeteenistust kui põrgutuld. Seejuures oli „püüdmine“ päris tõelik orjajaht, kus tabatavad püüdsid pääseda põgenemisega ja kavallusega.

Nii oli lugu ka Ilusa Juhaniga. Sügisel õhtuveidikul oli ta tulnud koduseiks toiminguks minu isa juurde, kes elas kahes toas, mille taga oli eeskoda väljapääsuga aeda. Vaevalt oli ta sisse astunud ja tagatuppa läinud, kui ilmusid tabavad kohtunikud seletusega, neil olevat käsk Juhan kinni võtta. — „Soo? Siis vaadake järele, kust te ta leiате, on ta tallis või oma kambris.“ — „Ei, ta on siin, nägime teda praegu siia sisse astuvat.“ — „Noh, kui te teda siin nägite, siis otsige teda siit.“ See sündis. Kui aga teadmatud orjajäägrid läbi teise toa eeskotta astusid, leidsid nad olevat ukse avatud ja linnu ära lennanud.

Kuus nädalat kestis püüdmine. Kes niikaua peidus hoidus, see oli vaba. See õnnestus ka Juhanil.“

Koolid. Uus (1816. a. ja 1819. a.) seadus tegi koolide asutamise ja ülalpidamise kogukondade ülesandeks. Maal asetsesid valla- ja kihelkonnakoolid, mis teotsesid aga täielikus mõisnikkude ja kirikuõpetajate mõjupiirkonnas. Puudusid vastavad õpetajad, sest polnud õpetajate-seminare. Seepärast ei toonud ka uus korraldus märgatavat edu maakooliellu. Linnas töötasid vaesema rahvakihi laste jaoks algkoolid, käsitöölisele kreiskoolid ja rikastele gümnaasiumid. Kreiskoolides ja gümnaasiumides ja Tartu ülikoolis oli õpetus saksa keeles. Ülikool oli Tartus uuesti avatud (a. 1802), sest Suure Põhjasõja ajal oli ta sunnitud oma tegevuse lõpetama.



E. R. M. kogudest — A. Thomsoni pildistus.
Tapa valla koolimaja (1839—1868).

Kirjandus. Päriss-orjuse kaotuse järel hakkas tekkima eesti omapärane kirjandus. Kirikuõpetaja, Mustvee köstri Maa-sika poja Ottu Villem Masingi toimetusel ja väljaandel ilmus (1821—1825) „Marahva Näddala-Leht“.

2. Mõisnik ja talupoeg.

Mõisnik maaomanikuna. Talupoegade vabastamisega päris-orjusest oli mõisnik vabanenud vakuraamatute kitsendustest. Nüüd võis ta oma äranägemise järgi jälle talupojale tegu määrata talu rendi näol. Nii ei olnud mõisas kunagi teolistest puudu. Igasugused mõisatööd tehti ära talude rendi arvel.

Toredus tungib Eestimaa aadli juures enam esile kui mujal. Seda tõsistavad nii peened hästi rakendatud sõidukid kui ka paljude härrastemajade tore ehitusviis ja rikas sisseseade.

Sagedasti eristuvad mõisad oma suurepäraselt ehitusviisilt ja toreduselt, teised avaldavad enam peent maitset, on asetatud ilusat maakohta silmas pidades ja aedadega ning puiestikkudega ümbritsetud; kolmandad aga avaldavad püüdu elumõnususel ja mugavusele.

Kuna püüti loomatoidu kasvatamise läbi suurendada sõnniku hulka, oli tähelepanu juhitud eeskätt ainult põldudele; vähem peeti silmas heinamaid, metsi, karjamaid ja talurahva olukorda. Oli vaja paljupõllulise tulundusega, loomatoidu kasvatamisega luua tingimused veise- ja lambakasvatusele, teraviljasaaki suurendada ja samal ajal siiski nii palju kartuleid saada, kui palju varem kolmeväljalise tulunduse juures; oli vaja teravilja

sama suureks viinapõletamiseks. Et seda saavutada, selleks suurendati kõigepealt mõisa pindala. Varem ülestehitud ja aastakümneid kasuta seisnud laialised maatükid võeti uuesti põllu alla, kusjuures puid ei põletatud kütise tegemisel nagu varem, vaid juuriti üles.

Kus ümbritsevat mõisamaad polnud küllaldaselt, seal võeti mõisale lähedased taluväljad juurde, majad lõhuti maha ja asetati talupojad kuhugi mujale. Ja kuna just Eestimaal mõisad asetsevad suuremalt osalt tihedalt külade läheduses, siis esines see tervete külade lõhkumine ja talupoegade väljatõstmine väga sageli.

Kroonumõisades püsis seevastu vana olukord, sest et mõisu renditi suuremalt osalt enampakkujale teatava kautsjoni vastu 6—12 aastani. Kroonumaade valitsus pidas silmas teo-orjuse täpset täitmist vakuraamatu järgi, ei lubanud enda teadmata talupoegi välja tõsta.

(Prof. Huecki järgi.)

Teorent. Talupoeg tegi mõisnikule oma talu eest tegu. Mida suurem talu, seda rohkem nõuti jala-, hobuse- ja abiteopäevi. Teopäevade arveid pidas kubjas erilisel pulgal. Mõisa teo jaoks pidas talupoeg teolisi ja vaime (tüdrukuid). Teolised ja vaimud pidid tegema kõiki töid, mida mõis nõudis. Kündsid mõisa põllud, panid kartulid maha, külvasid, seemen-



Teopäevade arvepulk.

dasid, tegid heina, lõikasid, koristasid, peksid ja tuulasid vilja, noppisid kartulid, põletasid viina jne. Eriline kohustus oli jahipidul mõisnikkudele metsast välja ajada metsloomi. Seks käsutati kokku hulk inimesi kibedal tööajal metsa, kus nad erisuguste krappide või mitmesuguste riistade ja vilede abil lärmi tehes ketis edasi liikudes hirmutasid metsloomi jahipiduliste ette. Peale välistööde tuli naistel ka oma kodus mõisale töötada: kedrata linu ja villu ja kududa mõisnikule villast ja linast riidet.

Maksud. Peale teorendi tuli talupojal ka rahas või loonus maksta mitmesuguseid makse, näiteks mõisnikule maa eest, kirikuõpetajale kirikumaks, siis veel hobusepostijaama- ja magasiaidamaksud.

Talupoeg lühiajalise rentnikuna. Rendileping oli lühiajaline, sõlmitud tavaliselt aastaks-kolmeks, millise aja möödumisel avanes mõisnikul jälle võimalus suurendada teorenti. Talu-

pojal ei jäänud muud üle kui nõusse jääda või lahkuda. Ei suutnud talupoeg täita oma kohustusi mõisniku vastu, vastutas tema vallasvara. Leidus aga ka selliseid mõisnikke, kes teorendi määramises olid enamvähem mõõdukad. Ent päris-orjusest vabastamise seadus muutis eesti põlise talupoja ajutiseks rentnikuks. Ajutine rendileping sundis talupoega maad kurnama

E. R. M. kogudest —
H. Tiidermanni pildistus.



Kangakuduja.

ning vähem mõtlema uuendustele. Sellest said aru ka mõisnikud, nagu võime näha ühe tollaegse mõisniku järgnevast kirjutisest:

„Ajutine rentnik näeb eneses kahtlemata ainult maatüki kasutajat ja seda ka täiesti õigusega, sest et mitte kunagi kindel olles oma paigalejäämisel, elab ta ainult sellest, et oma lühikesest rendiajast saada võimalikult suuremat kasu. Juba sel põhjusel ei saa ta palju rõhku panna oma rendikoha parandamistele, vaid ta püüab kasu saada, nii ruttu kui võimalik. Nii sisaldub ajutises rentimises teatav liik sõnullausumatut õhutust maatükki võimalikult ruttu tühjaks ammutada, välja imeda!“

(Hagemesteri järgi.)

3. Taluelu teo-orjuse ajal.

Põllutöö. Talupoeg ei saanud teha oma põllutöid õigel ajal: pidi töölised mõisapõllule saatma, tuli endalgi vahel seal töötada. Eriline peremeeste töö mõisas oli külvamine. Oma vilja mahategemine jäi hiljaks ning tihti vilja ikaldus. Ka lõikus hilines ning vilja varises põllule. Sügisel läks ta põllul hunnikus, aunades kasvama: ei olnud aega vilja peksta. Põllutöömasinaid



E. R. M. kogudest.

Viljarabamine ja rehepeks Pärnumaal.

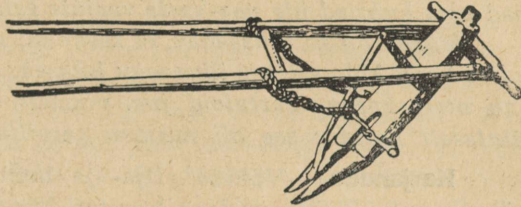
tol ajal ei olnud. Külvati käsitsi, vilja lõigati sirbiga või niideti vikatiga. Ka polnud heinaniidumasinat ega looreha, heina niideti vikatiga ja riisuti rehaga. Vilja rabati vastu seina või rabamispinki, reht peksti vartadega ja kootidega, tavaliselt öösiti. Hakati küll juba kohati põldu põhjalikumalt harima, ometi oli veel tarvitusel endine põlluharimisviis, kütise- ja aletegemine. Loomulikult oli viljasaak vilets ja heinasaak vähene ja alaväärtsulik.

Oli kahe-, nelja- ja kuuapäeva talusid. See tähendab, et talud olid kohustatud omade hobustega ja tööriistadega igal töö-nädalal kaks, neli ja kuus päeva mõisas tööd tegema, peale selle veel viinavabriku, nuumhargade, lüpsikarja talituse, kartuli-paneku ja -võtmise nädalad ning heina ja lõikuse tükitööd. Talu

oma põlluharimine oli nagu kõrvaline asi. Seda püüti teha öösi ja pühapäeval.

Osa talude põlde oli söödis, need olid „puhkusel“. Olid mitu aastat harimisel olnud ilma väetuseeta. Võsad võrsusid neil põldudel, nii et mõne aasta pärast kütise ja ale ja põletushagu kasvas seal küllaldaselt.

Kütise ja ale põletamise otstarve oli maad muredaks teha karuäkkele ja uuele põllule väetuseks „tulimulda“ saavutada. Ka ei saadud tolleaegsete viletsate tööriistadega uut maad muidu sulaks harida. Nagu teada, olid põllutööriistadeks harkader või sahk, karu- ja pakk-äke ja pakk-rull.



Hark-ader.

Põllud peeti kolmes väljas, nimelt mustkesa, rukis ja kolmandal väljal nisu, kaer, oder, herner, läätsed, linad, tatar ja mõni vagu kartuleid. Kartuleid kasvatati peamiselt aedades. Nõnda igast suviviljast lapike.

Talud olid külades ühes hunnikus koos. Üksikult midagi ette võtta ei saadud, pidi kogu küla ühe mütsi alla ühendama, siis sai ettevõtet teostada.

(J. H. Wirkhausi järgi.)

Halb oli see, et kogu küla pidi põllutööd tegema ühel viisil ja ühel ajal! Omandus ja sisemine majandamine oli igaühel küll eraldi, aga põlluharimine pidi kõigil ühise kava järgi käima.

Küla põllumaad olid jagatud kolme peaosasse (välja), mis teedega ja aedadega olid üksteisest eraldatud. Harilikult lõikas põllutee igast väljast läbi. Iga väli ise oli põldudeks jaotatud. Põldude otsad ulatusid vastu teed ja põllud olid peenardega üksteisest eraldatud. Harilikult oli igal talul igas üldises väljas mitu põldu — üks kaugemal, teine ligemal, üks parem, teine halvem. Põldude jaotamise juures püüti õiglane olla, et ühel teisest midagi ette ei oleks. Peale üldiste väljade olid koplid ja ääremaad, mis üks siia, teine sinna enesele põlluks oli teinud. Nende harimine oli vabam.

Ühised põllud käisid ühise harimise alla. Kesapõldu ei võinud keegi vilja alla panna. Kesa peale oli igaühel karjamaa-õigus. Harilikult oli kesa kogu küla sigade karjamaa. Kuidas võis seal keegi oma põldu teisiti tarvitada? Kesa ajal oli kogu väli terve küla ühine omandus, kõigil oli terve välja kohta täielik

tarvitamis-õigus. Oleks keegi oma põllu vilja alla pannud ja siiski ka oma sigu kesa peale saatnud, siis oleks see teiste kasude kitsendamine olnud, millega teised ei oleks leppinud.

Mul on üks juhtum meeles, kus talivilja väli viljakuhelatest tühjaks oli saamas. Ainult paaril talul ei olnud veel kõik koristatud. Teised aga tahtsid veiseid rukkikörde lasta. Halva karjamaa pärast oli see arusaadav küll. Ja tõesti, nad ei oodanud mitte, et naabrid oma vilja enne oleksid jõudnud koristada, vaid loomad lasti kõrde ja mahajäänud peremehed pidid vaatama, et nad oma kuhilad üle pea-kaela varjule said vedada.

Nõnda on ka arusaadav, et raske oli vilja maha külvata, mis mitte kogu küla viljaga ühteaegu küpseks ei saanud. Nõndasama tuli otri, kaeru, kartuleid jne. võimalikult kõrvuti külvata ja ühtlaselt harida; see oli mitmeti tarvilik. (M. Martna järgi.)

Karjandus. Vähese vilja- ja heinasaagi tõttu oli talus vähe loomi. Tööloomadena kasutati härgi ja hobuseid. Et talvine loomatoit oli kehv, olid nad kevadiste tööde jaoks nõrgad. Muide oli eesti hobustetõug kujunenud väikesekasvuliseks. Päeval pidid tööloomad töötama. Lõunaks ja ööks polnud neile vilja ega heina anda, vaid loom pidi ise endale koplis või metsas toitu otsima.

Loomatoidust tunti eriti puudust. Igal kevadel kordus



Talu.

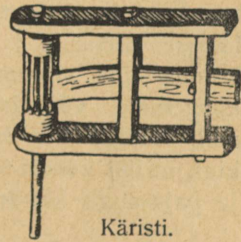
õlgkatuste söötmine loomadele päristoidu puudusel. Loomad olid kui surmavarjud, ei jõudnud omal jõul üles tõusta. Vaevalt oli mõni mättaots kevadel lumest vabanenud, kui karjad välja aeti.

(J. H. Wirkhaus.)

Külal oli ühine karjamaa. Igaühel oli õigus oma loomi külakarjamaale saata. Et igaühel ühepalju loomi oleks, selle peale ei vaadatud. Aga kui keegi oma loomade pähe võõraid loomi karjatada tahtis, siis oli nurin lahti — igatahes oli selleks teiste nõusolekut vaja. Ka karjahoidmine oli ühiselt korraldatud. Jüripäevast mihkclipäevani hoidis küla peale palgatud karjane karja. Kordamisi oli tal iga päev üks laps (karjakorraline) abiks — kordamisi talu-talult läbi. Nõndasama oli ka lamaste hoidmine korraldatud. Karjasel korterit ei olnud. Karjane ühes oma koeraga sai iga päev talu-talult kordamisi süüa ning ka „õömaja“ harilikult sealt, kust sel päeval abikarjane (karjakorraline) väljas oli.

(M. Martna järgi.)

Kari aeti külavainule kokku, kui karjane seks andis märku pasunaga. Ka karja kojutulekut teatas külale pasunahääl. Karjane puhus toredaid lugusid oma pasunal. Hobustekarjas öösi, õitsil, käisid peamiselt poisid ja tüdrukud. Õitsitule juures juteldi, naljatati, töötatigi (parandati jalatseid, rõivaid, tööriistu) ja magati, kuna üksikud vahtidena hobuseid karjatasid. Hobuste heinast või viljast eemale peletamiseks kasutati kärstit. Seda tarvitati ka huntide (sute) hirmutamiseks. Üldse olid kriimsilmad karjaste ja õitsiliste sagedased tülitajad. Karjuse pasun kutsus tarbekorral külast, heinamaalt või põllult abilisi.



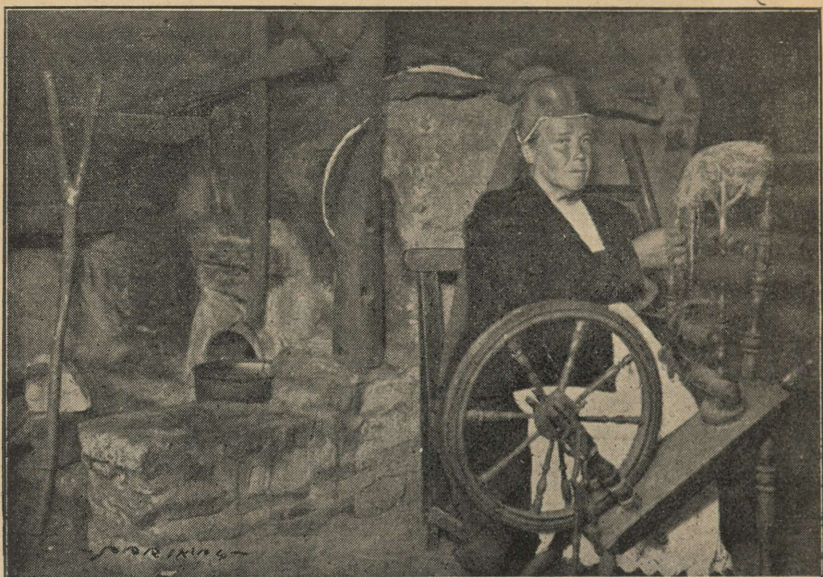
Kärsti.

Taluhooned. Elamuks oli endiselt suitsutare. Rehetoa põrand oli paekivist (Põhja-Eestis), sauest (Lõuna-Eestis),

E. R. M. kogudest.



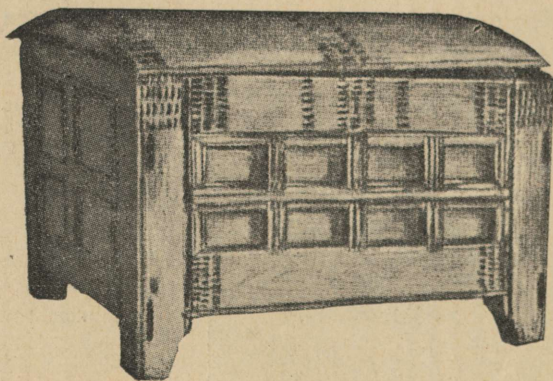
Suitsutare
Pärnumaal.



Ahi.

harva ka laudadest (Saaremaal). Toa nurgas asetses suur ahi lahtise kerisega ja leega. Pliiti ei olnud. Keedeti lees ehk koldes, kus rippus pada koogu otsas nii, et teda võis tõsta kõrgemale või lasta madalamale pulga ja koogu aukude abil. Kolde ees kas ühel või mõlemal pool asetses lõugas-kivi, millel keetja võis istuda. Suits lasti toast välja sang-ukse ja paja-augu kaudu. Kütmise ajal oli tuba suitsu täis, ainult

madalal oli selgem, nii et inimesed pidid küürutama või põrandal lamama. Alatine suits tegi silmad haigeks. Toa seinad, lagi ja parred olid suitsunud. Rõivad lõhnasid alati suitsust. Uusi rõivaid ja pesu hoiti aidas või kambris kirstus. Suvel magati aidas või lakas.



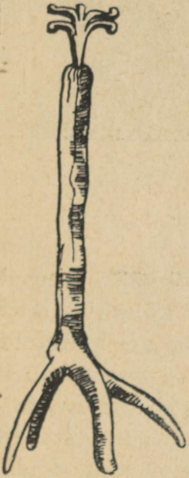
Kirst.

Igal talul kambrit ja aita ei olnud. Üldse oli talul vähe hooneid, tihti ainult rehetare ja rehala, kuhu pidid mahtuma inimesed, nende vallasvara ja loomad. Katused olid õlest, sammaldunud. Et talupoeg oli muutunud lühiajaliseks rentnikuks, siis ei hoolitsenud ta hoonete eest. Vanade ja lagunenud hoonete vahelt pais-tis kaevuvinn rakete kohal. Kaevu ääres asetses küna joogiveega loomadele. Õue piiras roigasaed väravaga.

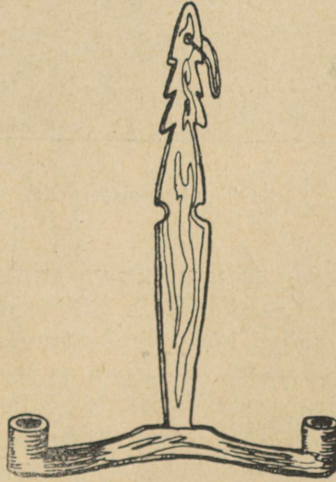


E. R. M kogudest — Kohtitski pildistus.
Ait.

Valgustus. Rehetoal oli üks ainuke väike aken, seegi suitsust tuhmunud. Valgustuseks tarvitati peergu, mida kisti kasepuust peerulõmmust pussiga või kiimiga. Peeruga näitas laps



Tulejalg.



Küünlajalg.



Kiim.

töötajale tuld või ta põles ahjuprao või raudse pilaku või tulejala vahele pistetult. Peeru all oli eriline nõu süte jaoks. Laste ülesanne oli peergu vahetada ja süsi nuusata. Peerutulega tuli olla ettevaatlik, eriti rehepeksu ajal. Tihti oli külades tulikahje.

Valgustisena tarvitati ka küünalt, mida valmistati rasvast. Rasv kulus aga toiduks, seepärast põletati küünlaid harva. Hiljem hakati tarvitama õlilampi.



Talutare sisseseade.

E. R. M. kogudest.

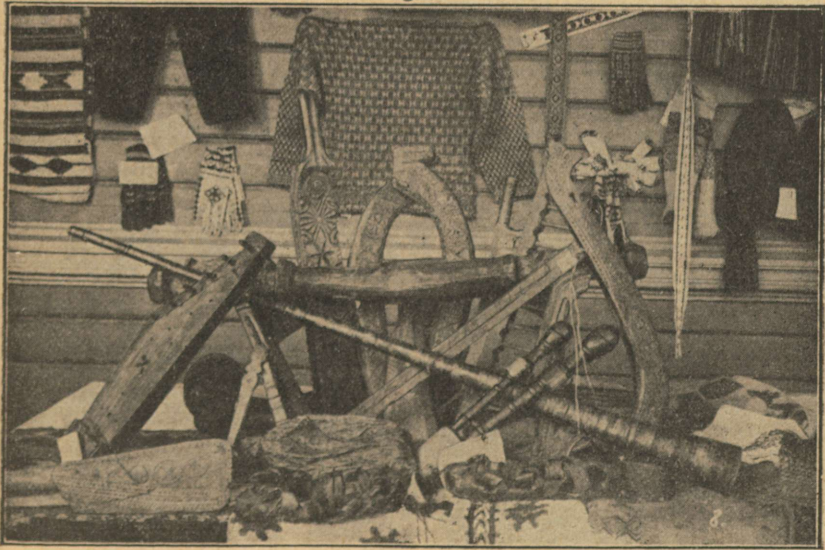
Maja-sisseseade ja tarberiistad. Majariistu oli vähe ja need olid väga lihtsad. Lauad, pingid, järid tehti sageli kolmejalgsed: seisid paremini paigal konarlikul põrandal, kuna neljajalgseid tarvitati siledal põrandal. Toolipõhjad ja -seljatoed punuti õlgedest. Leivakapi uks, tooli seljatugi, kirstu kaas ja küljed kaunistati lõigatud või põletatud ilustistega. Samuti kaunistati ka



Kopp.

tarberiistu, nagu kanne, veimevakku, range, pesu- ja vaalikurikaid. Tarberiistad valmistati peamiselt puust või tohust. Puust olid kausid, lusikad, kulbid, kopad, kannud, kapad, panged, toobrid, vannid, pesukünad, soola-, silgu-, lihakarbid, vakad, uhmrid, riivid, lukud jne. Puutelgedega olid vankrikid ja rautamata. Tohust tehti märsid, märsskorvid, tubaka-, raha-, ehte-

asjakarbid jne. Korve punuti vitstest, villavakku peergudest. Vähe oli raudtarbeasju, nagu kirves, kiim, puss, nuga, lamba-
raud, malmpada.



E. R. M. kogudest.

Tarbeasju, muusikariistu ja rõivaid.



E. R. M. kogudest — H. Tiidermanni pildistus.
Talu tööriistu.

Rõivad ja ehted. Naiste rõivad olid pikad. Tavaliselt kandsid naised suvel pikka särki või käiseid ja seelikut põllega.

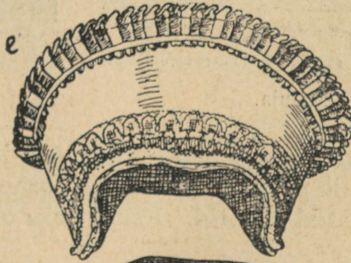


Rahvariideid.



Vasakul: kasukas.

Paremal: neiu tuttmütsiga.



Peakatteid.

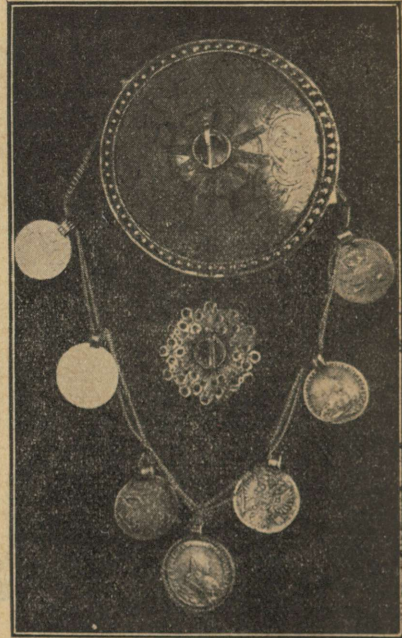
a — Pearätik. b — Kolme topiga müts. d — Pottmüts. e — Kabimüts.
g — Murumüts. h — Kaapkübar. i — Üllmüts.

Käised (pluus) tehti valgest linasest riidest ja kaunistati neid kirjadega. Seelikud olid triibulised, värvirikkad. Põll oli kirjadega või narmastega kaunistatud. Pealistrõivaks oli pikk-kuub,



E. R. M. kogudest — J. Pääsukese pildistus.

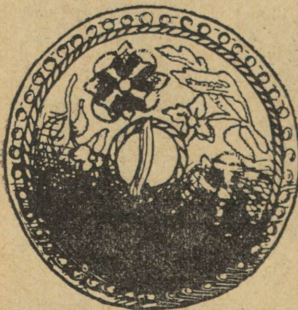
Vöökuduja.



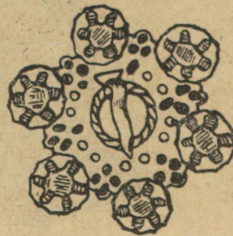
E. R. M. kogudest.

Rinnaehe.

rüü ja kasukas. Jalas kanti kirjadega kaunistatud sukki, jalatšitena viiske ja pastlaid, pidudel ka saapaid ja kingi; käes kirjadega kaunistatud kindaid. Peakatteks olid rätikud, tanud, pott-



Sõlg.



Preesid.

kabi-, tutt- ja kõrvikmütsid ja üllid (Saaremaal). Mehed kand-
sid suvel särki, vesti ja takuseid pükse, pidurõivana lühikest
villast kuube püstkaelusega ja põlvpükse vasknööpidega. Pea-
liserõivana kanti villast nöörikuube, nöörsilmustega ja metall-
nööpidega kaunistatud, kasukat, pikk-kuube, aga ka takust või
linast rüüd. Pealiserõivaid tõmmati kinni vööga. Jalatsitena



Torupilli-mängija.



Petseri eestlased rahvariides.

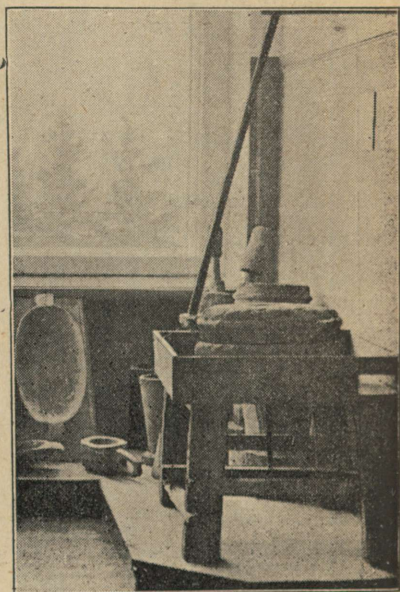
tarvitati viiske, pastlaid, saapaid, peakattena kaabusid, toruküba-
raid, muru-, tutt- ja nahk-(kõrvik-)mütse. Kindaid kanti vöö
vahel, kui neid tarvis polnud käes pidada. Vöö oli tore, kirja-
dega, sageli pikk kuni 20 meetrit, meeste ehteasi. Naised kand-
sid ehteasjadena sõrmuseid, rinnanõelu, sõlgi, preese, helmeid,
rõhke. Ehteasjad olid peamiselt hõbedast, aga ka vasest. Ehte-
asju omasid jõukamad või need, kes olid suutnud neid alles
hoida endisest ajast: tütar päris emalt ja pärandas pärast oma
tütrele. Talupoeg kinkis oma mõrsjale või tütrele meelega
ehteasju. Teo-orjus tekitas hooletuse hoonetekorraldamises ja
põllumajanduses. Enda välimuse eest hoolitseti väga, eriti
pidule, kiigele, tantsumurule torupillihelide saatel tantsima või
kirikusse minnes. Oli ometi silmapilkegi, kus välimuselt võis
esineda esivanemate väärilistena.

Toitumine. Talupoeg pidi tunduva osa oma põllu- ja karja-
saadustest maksudena andma mõisnikule, osa ka kirikuõpetajale.
Ülejäänud saagist pidi ta muist müüma, et saada raha mitme-
sugusteks hädavajalisteks kuludeks; oli ometi vaja osta soola,
muretseda tööriistu, nagu kirveid, nuge jne. Oma tarviduste



E. R. M. kogudest — B. Kangro pildistus.

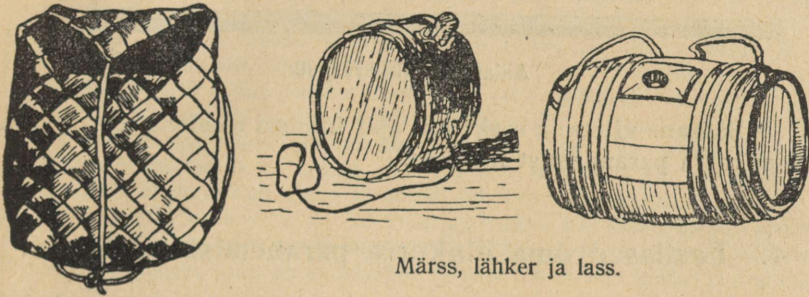
Terasurumine uhmris.



Käsikivi.

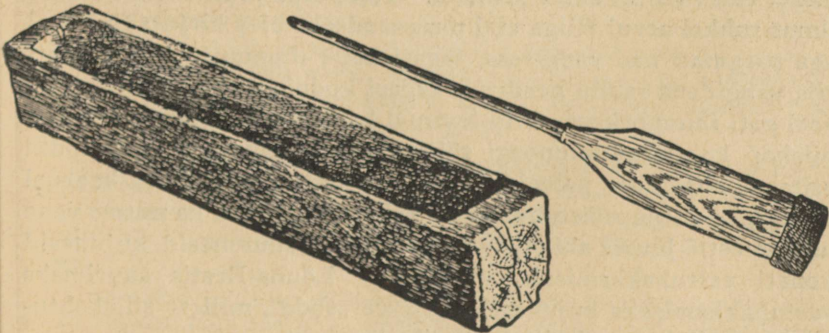
rahuldamiseks jäi saaki vähe. Sest vähesest kraamist pidi pii-
sama suure pere ülalpidamiseks. Talupoeg pidas sulase ja vaimu
(tüdruku), kes käisid mõisas teol peremehe toidul. Ka koduste
tööde ja mõisa-abiteopäevade jaoks oli vaja sulane ja tüdruk,
kui endal ei olnud töövõimelisi poegi ja tütreid. Peale sulaste,
tüdrukute oli talupojal veel naine, lapsed, vana isa ja ema, sageli
ka naise isa või ema ülal pidada. Kartuleid alles hakati teo-
orjuse ajal taludes kasvatama, enne seda Eestis üldse neid ei
kasvatatud. Ka juurvilja kasvatati vähe. Oma vähese teravilja
jahvatamiseks tarvitati veel uhmrit ja käsikivigi. Nii olid pea-
toiduaineks leib, odrakarask, kama, kaerakiisel, kapsas, kaalikad,
piim, peamiselt hapu, silk ja liha. Sügisel tapeti lambaid, jõulu
eel siga, kevadel vasikas. Kogu aastaks liha ei jätkunud. Ka

piima polnud alati: lehmi oli talus vähe. Toitu võeti töö juurde või teole kaasa märssis, milles asetseks ka silgukarp. Rokka (suppi) või piima pandi lassi või lähkrisse. Leivast või õllerabast tehti taari (kalja), mesilastepidajad valmistasid meest mõdu. Pühadeks ja perekonnapidudeks pruuliti õlut.



Märss, lähker ja lass.

Eriti vilets oli toitumine ikaldus-aastail, millistest eriti rasked olid 1840. ja 1844. Ikaldus-aastail, viletsamates taludes aga sageli, söödi aganaleiba või lisati leivale sammalt. Aganad enne jahuga segamist tambiti puruks lasnaga (raudteraga labidaga) erilises puukünas. Vanad inimesed kõnelevad veel praegugi, et sellisele leivale pole tohitud tuld ligi viia: süttinud põlema. Nälja-aastail ei jätkunud kõigile ka agana- või sambla-leiba, vaid hulk inimesi suri nälga.



Aganalsn ja -küna.

Magasiat. Kevadel seemneks või suurima puuduse korral võis talupoeg laenata rukkeid, otri või kaeru magasist. Võlg tuli uudseviljana tasuda. Magasiadid olid külas tavaliselt kivi-ehitised, kuhu talupoeg magasimaksuna pidi vilja viima. Magasi-aida korraldajaks oli magasiadamees, keegi kohalik talupoeg.

Magasiarveid peeti erilistel magasipulkadel, millest pool seisis talupoja käes, teine pool magasiadas. Peale selle oli aidamehel veel üld-arvepulk. Pulgal märgiti arved sisselõigatud kriipsudena. Magasivõlad ei suutnud talupoega palju aidata: tagavarasid ei piisanud nälja-aastail.

Aidamehe üld-arvepulk.

Säärane vilets ja raske elu ajas inimesi meeleheitele ja oma seisukorra parandamist nõudma.

4. Eestlased oma olukorra paranemist taotlemas.

Talurahva rahutused. Viljaikalduse järel a. 1840 hakkasid talupojad ise otsima väljapääsu olukorra raskustest. Loodeti, et keiser, kui see aga teaks nende viletsusest, neid aitab. Mõisnikkudelt olukorra parandamist ei olnud loota, need ei tahtnud sellest kuuldagi. Ühtlasi teati, et päris-orjus kaotati alles siis, kui rahvas oli seda nõudnud mõisnikkudele vastuhakkamisega. A. 1841 tekkisidki rahutused talupoegade seas. Oli levinud kuuldusi, et riigivalitsus soovib talupoegade elu parandada, ent mõisnikud takistavat seda. Räägiti, et rahvale antavat Venemaal maad, tuleb ainult sinna rännata. Talupoegi ja nende saadikuid ilmus rohkel arvul Riiga end maasaamiseks üles kirjutama. Seal aga paigutati nad vanglasse, jagati neile ihunuhtlust ja saadeti siis vangidena raudu needitult tagasi kodukohtadesse, kus neile veel anti ihunuhtlust. Olid levinud kuuldused, et Riia vene usu piiskop kohtlevat talupoegi sõbralikult. Talupojad hakkasidki esitama piiskopile palveid Venemaalt maasaamiseks ja kaebusi oma raske elu ja mõisnikkude ülekohtu üle. Käidi ka mitme vene usu preestri juures abi otsimas. Rahutused suurenesid, kujunesid kohati vastuhakkamiseks võimudele. Lõuna-Eestis suurimaks vastuhakkamiseks kujunes Pühajärve „sõda“, millest sillakohtunik teatas Riia kindralkubernerile järgmist:

„1. septembril teatas mulle kihelkonnakohtunik, et Otepää kihelkonnas asuvas Pühajärve mõisas suur osa talupoegi on haaratud ideest tahta välja rännata Venesse ja et paljud manitsused ja seletused mitte pole suutnud neid nende häbitegudest ära pöörata, kuna nad toetuvad vene usu kiriku preestrite seletustele ja et senini siiski ei olevat veel ette tulnud mingeid tõrkumisi põllutöös. — Samal ajal soovitas kihelkonnakohtunik mulle, et pahet juurest haarata, süüdlaste juurde sõjaväge mahutada ja nimetas peasisüüdlastena ja juhtidena hulga isikuid, kelle vangistamist ja karistamist ta eeskätt palus. —

Selle ettepaneku täitmiseks tegin Tartu maakonda käsutatud kompanii komandöri ülesandeks marssida kogu oma meeskonnaga kohe Pühajärvele, et olla sellega, niipea kui sinna jõuan, mulle abiks.

Enne seda saatsin sillakohtu käskjala Pühajärvele, andes talle käsu kogukonnakohtu kaasabil vangistada ja tuua sillakohtu ette Tartu kihelkonnakohtuniku poolt nimetatud süüdlased. — Pärale jõudnud, ta leidis aga, et nende vangistamine harilikul teel mõisavalitsuse ja kogukonnakohtu kaudu enam võimalik polnud, ja pöördus sellepärast, kogukonna kohtumehi enesega ühes võttes, Tartusse tagasi. Ka need seletasid sillakohtus oma võimetust ilma sõjalise abita mässulisi talupoegi vangistada. Ruttasin seepärast järgmisel päeval Pühajärvele, kuhu jõudsin üheaegselt väljakäsitatud väeosaga. Veel samal õhtul korraldasin uurimise kihelkonnakohtuniku poolt nimetatud isikute suhtes, leidsin aga nende korterid olevat täiesti tühjad ning mahajäetud ja otsustasin seepärast lasta tabada rahurikkujaid lahtisel väljal või üksikult suurema väesalgaga öisel ajal. Järgmisel hommikul oli ärevus ikka kõrgemale tõusnud, ja mets, mille ma 70 sõduriga lasksin läbi otsida ja mis enese alla võtab suurema osa mõisa maa-alast, rõkkas ümberhulkuvate salkade kisast ja hüüdudest, kuhu oli kuuldavasti seltsinud ka üksikuid isikuid naaberkondadest.

Ühel teekäänakul kõige tihedamas metsas sattusime äkki ühe salga peale, milles oli umbes 50 talupoega, kes, varustatud nuiadega, sõdureid nähes algul jahmusid ja kõhklesid jätkamast oma teed. Siiski lähenesid nad vahepeal ja küsisid minult, kes ma neile vastu olin astunud, millise õigusega neid relvastatud meestega nende piirides taga otsitakse ja vangistada tahtakse, kuna nad ju mingis kuritöös süüdi ei olevat ja ainult keisri tahtmist täites tahtvat maalt lahkuda.

Et tihnik, kus see kokkupuutumine juhtus, väga tihe oli ja talupojad pealetungimisel oleksid võinud katsuda põgeneda, ilma et neid tihedas metsas oleks võimalik olnud kätte saada, siis püüdsin neid sõnadega rahustada ja õhutasin neid järgima mulle mõisa, et nad seal esitaksid mulle oma kaebed selleks, et saaksin, kui võimalik, neid rahuldada. Peale pikka edasi-tagasi-arutamist olid nad lõpuks minu ettepanekuga päri, kuid siiski tingimusel, et nad võiksid sõdurite taga minna, sest nad ei tahtnud end näha vangistatuiks peetuina. Et ma tihedas võsastikus ei tahtnud mingil juhul sõdureid laiali pillata, siis andsin talupoegade soovile järele.

Vaevalt olin aga välja jõudnud lagendikule, kui nad kohe metsa tagasi valgusid ja meie silmade eest kadusid. Et mul ühes oli ainult 70 sõdurit, siis ei sõandanud ma nüüd neid taga ajada, kuna mul metsas olevate talupoegade arv oli teadmata. Ja seepärast läksin ma Pühajärve mõisa jälle tagasi.

Vaevalt tund aega hiljem nähti sama nuiadega relvastatud salka uuesti metsast välja tulevat ja mõisa poole marssivat. Seda nähes liikusin ma kohe kogu rooduga neile vastu, mille tagajärjeks oli, et nad sedamaid kiires jooksus metsa poole põgenesid. Et tasandik, mis mõisa metsast lahutab, väga väike on, siis õnnestus mul lasta tabada ainult 9 talupoega ja ühe väljateeninud sõduri, kelle saadan kindla vahi all Tartusse.“

Sillakohtuniku oma teadaandes vaikib kokkupõrkest, „sõjast“, talupoegade ja sõdurite vahel, millest kõnelevad rahvasuu ja era-allikad.

Pärastpoole arreteeriti veel talupoegi, kes rahutusest olid osa võtnud. Kinnivõetud anti sõjakohtu alla, kus 42 talupojale määrati 500 hoopivitsu. Otsus saadeti täide 3. detsembril Pühajärvel umbes 1000 sõduri ja 25 kasaka valve all. Pealt vaatama käsutati ümberkaudseist küladest talupoegi. Mõisnikud olid lasknud valmis kaevata hauad ja kohale saatnud 3 surnuvankrit ja hulk pikki, jämedaid vitsu. 82 talupoega toodi Tartust kohale 100 sõduri saatel. Need kohale jõudnud, noomiti rahvast, et nad enam ei hakkaks ülematele vastu. Algas peks, „läbi lipu ajamine“. 500 sõdurit paigutati, silmad vastamisi, kahte ritta. 40 talupoega vabastati vangiraudadest ja lasti vabaks tõendusks, et mõisahärrad on armulikud: need 40 talupoega olevat teiste õhutusel rahutustest osa võtnud, nüüd antavat neile armu. Ülejäänud pidid ülemise kehaosa alasti võtma ja siis sõdurite ridade vahelt läbi minema, misjuures iga sõdur pidi möödaminejat vitsaga lööma. Väesalga ülem, vene ohvitser, oli aga enne sõduritele seletanud, et Eestis valitseb ülekohtune kord ja et talupojad ei olevat süüdi, vaid mõisnikud. Ka hoiatanud ta sõdureid kõvasti löömast. Ja sõdurid ei löönudki kõvasti. Ometi oli 500 õrnastigi löödud hoopivitsu liig: pekstuil seljal ja külgedel ripnesid naha- ja lihatükid ning keha oli verine. Peale peksu muist karistatuist vabastati, osa pandi sõduriks, osa saadeti sunnitööle.

Muidugi olid ulatunud kuuldused säärestest rahutustest ka keisri kõrvu, kes omalt poolt oli saatnud paar sõjaväelast asja uurima. Riia vene usu piiskop kõrvaldati Riist. Maale koondati suured sõjaväed ja rahutustest osavõtjaid anti sõjakohtu alla, nagu nägime seda Pühajärve talupoegadestki. Nii vaigistati rahutused kõikjal sõjaväe abil ning järgmise (1842.) aasta kevadel oli rahvas rahunenud. Venemaale väljarändamise kavatsust ei saadud teostada.

Väljarändamistung. 1844. ja 1845. a. näljahäda tagajärjel tekkisid jällegi väljarändamiskavatsused. Katsuti pääseda Venesse, kus loodeti leida paremaid elamistingimusi. Suuremaid väljarändajate salku läks (a. 1847) Võrumaalt teele, kuigi puudus seks luba. Esimesed jõudsid Pihkvani. Maksva seaduse järgi ei olnud eestlastel õigust Venemaale asuda. Sellepärast arreteeriti Pihkvas omavoliliselt sinnatulnud talupojad ja saadeti nad Eestimaale tagasi.

Vene usu levimine. Et vene preestrid talupoegi inimlikult kohtlesid, hakkasid eestlased neid usaldama. Seda kasutasid preestrid vene usu levitamise huvides. Juba a. 1841 oli levinud kuuldusi, et maad antakse ainult neile, kes „keisri (vene) usku“.

Mitmed lasksidki end vene usku salvida. Et aga siis sakslase-kindralkubernereri ajal vene piiskop Riias eemaldati, jäi vene usku minek seisu. A. 1845 puhkes see uuesti. Nüüd olid seks soodsamad tingimused. Kindralkuberneriks oli venelane, kes ei tõkestanud vene usu levimist Eestis. Vahepeal oli vene usu katekismus tõlgitud eesti keelde ja Pihkva vaimulikus seminaris oli hakatud eesti keelt õpetama, et valmistada eestlaste jaoks preestreid. Alguses läksid vene usku peamiselt vennastekoguduse liikmed, jättes hooletusse oma palvemaju. Neile seltsis peagi luteriusulisi. Loodeti saada sel teel maad kas Venest või Eestist, kus mõisnikkude maa jagatavat eestlastele, ja valitsuse poolt toetust näljahäda puhul. Nii lasksid paljud end salvida. Asutati vene usu kogudusi ja ehitati vene kirikuid. Pärast aga selgus, et toetust anti kõigile, kel vaja, usu peale vaatamata ja et ka vene usku läinuile ei antud maad. Nüüd oli pettumus suur ja sooviti vene usust lahkuda. See keelati ära valitsuse korraldusel. Nii said oma alguse vene kogudused Eestis.

5. Teo-orjuse kadumine Eestis.

1849. ja 1856. a. talurahvaseadused. Kui Riia kindralkuberneriks sai venelane, seletas see riigivalitsusele, et talupoegade mitmekordsete rahutuste põhjuseks on raske teo-orjus. Valitsus hakkas mõisnikkudelt nõudma teo-orjuse kaotust. Samuti astusid talupoegade kaitseks välja ka mõned mõisnikud, eriti südikalt parun Hamilkar von Fölkersahm, kes oli õppinud välismaa ülikoolis ja omandanud seal vabamaid vaateid. Valitsus moodustas komisjoni uue talurahvaseaduse väljatöötamiseks. Komisjoni liikmeks määrati ka Fölkersahm. Keiser kinnitas a. 1849 uue seaduse Lõuna-Eesti (Liivimaa) jaoks. Põhja-Eestis (Eestimaal) kinnitati uus talurahvaseadus alles 1856. a.

1849. ja 1856. a. talurahvaseaduse järgi jäi mõisnik ikka nii mõisa- kui ka talumaa omanikuks. Talumaast eraldati kuues osa (kvoote- või kuuendikumaa) mõisniku vabasse käsutusse. Kuuendiku- või kvootemaa talupojad jäid endiselt täielikult teo-orjusse. Ülejäänud osa külamaast, mida talumaaks nimetati, võisid kasutada ainult talupojad. Ühtlasi pandi maksma talumaa kohta erilised õigused. Mõisnik ei võinud mõisamaa laiendamiseks talusid mõisamaadega liita. Teorendi asemel võisid talupojad maksta loonus- või raharenti. Ka oli lubatud osta talusid päriks, milleks asutati rentpank, kust talupojad võisid laenata raha taluostuks. Osalt normiti teo-orjustki. Põhja-Eestis anti liikumis-

vabadus kogu Põhja-Eesti (Eesti kubermangu) piirides, kuna Lõuna-Eestis (Liivi kubermangus) oli see õigus juba enne. Pärastpoole avardati liikumisvabadust veelgi.

Talupoegade rahutused. 1856. a. seadus ei hakanud maksma kohe. Seadusraamat anti kogukonnatalitajaile kätte alles kahe aasta pärast (a. 1858). Nüüd tulid maad üksiktaludeks mõõta („kruntidesse ajada“). Seks anti mõisnikkudele 10 aastat aega. Nii pidi ka seadus hakkama maksma järk-järgult 10 aasta jooksul. Talupojad seadusraamatu lugemisel said arvamuse, et seadus juba maksab, nagu puudulikult kuulutati ka ametlikus ajalehes. Arvati, et mõisnikud meelega viivitavad. Talupojad nõudsid uusi rendilepinguid ja tõrkusid endist tegu tegemast. Mõisnikud talupoegade nõudmistele vastu ei tulnud. Tekkis jälle Eestis talupoegade rahutusi, millest suurim oli Mahtras.

Mahtra „sõda“. Ka Mahtra mehed nõudsid uusi rendilepinguid. Ühtlasi ei olnud nad läinud mõisa sõnnikut vedama, nagu mõis oli käsutanud. Toodi käsk ilmuda mõisa. Talupojad said teada, et ümberkaudsetes mõisades on sõdurid tõrkujaid armuta peksnud ja et ka Mahtra mõisa on sõdureid tulnud. Ühiselt otsustati mõisa mitte minna. Varjati end metsas. Siis aga mindi pühapäeval kiriku juurde ja kutsuti teistest küladest mehi Mahtrasse: taheti ühiselt takistada tõrkujate peksu esiteks Mahtras, siis tarbe korral ka mujal. Murruna voolas esmaspäeval rahvast Mahtrasse. Sõdurid piirati ümber ja nõuti, et nad lahkuksid Mahtrast. Keegi joobnud mees tungis ohvitserile kallale ja lõi teda. Mees lasti kohe maha. Algas võitlus talupoegade ja sõdurite vahel. Sõdurid olid sunnitud põgenema. Talupojad ajasid neid taga veel tüki maad. Lahinguväljale jäi surnuid ja haavatuid mõlemalt poolt. Mõis rüüstati. Viimaks pääses tuli lahti. Mõisahooned põlesid maha. Pärast võeti asi uurimisele. „Peasüüdlasi“ vangistati. Sõjakohtu otsusel karistati neid Mahtras (10. veebruaril 1859. a.) „läbi lipu ajamisel“ ja pingil pekstes kokkukäsitatud pealtvaatajate juuresolekul. Pärast saadeti neid Siberisse asumisele või vangiroodu.

Teo-orjuse kaotamine. Talupoegade vastuhakkamised suruti kõikjal maha sõjaväe abil ning talupoegadel tuli alistuda mõisnikkude nõudmistele. A. 1868 kaotati viimaks teo-orjus seadusega.

6. Eestlaste olukorra paranemine teo-orjuse kadumise ajal.

Põlluharimisest teo-orjuse aja lõpul. Saabus 1862. a. Kevad laskis ennast kaua oodata. Loomatoidupuudus tõusis kõrgema kraadini. Otsiti abi ja nõu, kuidas seda kurja külalist külast eemale peletada.

Minu isa andis nõu põlde neljaks väljaks jagada, et saaks rohkem suvivilja külvata. Päevade kaupa arutati ettepanekut, kardeti maa lahjenemist, ja viimaks, paar nädalat enne jüripäeva, jaotati põllud, mis ribades olid, neljaks. Tekkis uus takistus: külviseemne puudus. Isa kauples viljaga. Laenas siis seemet.



Talud.

Tööd oli põllul rohkem kui endistel aastatel. Aidati neid, kellel oli abi vaja. Nõndasama aidati ka sügisel üksteist. Järgneval kevadel oli loomade näljatont külast jäädavalt kadunud. Hakkasid jutud liikuma: pool teo-orjusest kaotatakse ära, selle asemele tuleb raharent. Uus häda päevakorral. Kust rendiraha saada? Võeti nõuks Viljandi meeste rahaallikat, linakülvi, katsetada. Seemet muretseti laenu teel. Kolmas osa külameestest, 4 peremeest, ei külvanud linu. Tuli rendimaksupäev; linakülvajatel leidus rendiraha, teistel tühi tasku. Isa laenas neile tarvismineva raha, tingimusega, et ka nemad lina rohkem külvaksid, mis ka teostati.

Teo-orjuse kahanemisega rohkenes talude töövõime. Põllud said paremini harida, saak suurenes. Paari aasta pärast lõppes teo-orjus täiesti, ja korralikud peremehed kosusid majanduslikult silmanähtavalt.

Ilmus Tartumaale Raadi valda Klaus Pukk. Selle põllu-harimisviis oli teist laadi kui meil. Oli endale kaasa toonud pöör-adra. Mööda käies tema talust panime tähele tema kündi, mis põllupinna vao põhja keeras ja nõnda umbrohtu lämmatas. Ka külvas tema punaseid loomapeete ja söötis neid lehmadele. Pöör-ader oli puutiisliga ja puust käepidemetega. Vend otsustas oma väikese koolimaa harimiseks ka ühe pöör-adra soetada. Saime viimaks ühe ühehobuse-adra omandada augustikuus 1865. Kodu aias tegime katseid kündmisega ja harjutasime hobust.

Järgneva pühapäeva õhtupoolikul tulid ümberkaudsed talu-peremehed uut atra ja tema künni headust proovima. Suuremale osale ei meeldinud ader ega künd põrmugi. Puuduseks leiti, et vaopõhi olevat kõva kui laud, kuna meie hark-adral vao põhjas sõre muld. Põlluribad künti sügisel ja järgmisel kevadel ka korrati uue adraga. Suvel ja sügisel nägid mehed uue adra mõju ja tulu. Vili oli jõulisem nende viljast ja umbrohist puhtam.

Külas asus noor sepp J. Lepik. See hakkas järgneval talvel ja kevadel rauast kahehobuse pöör-atru valmistama. Umbes poolteist tosinat neist atradest leidsid kohe tarvitajaid. Suurpõllumeeste näitusel sai adrasepp auhinna. Järgneval aastal levis nende atrade tarvitajate arv veelgi. Kahe aasta jooksul oli ümbrus niisuguste atradega varustatud. Ka puupakkudega äkked varustati raudpulkadega.

Klaus Pukk muretses loomapeedi seemneid ja ka nende kasvatusega tehti algus.

Kevadel 1869 ostsime katseks kunstsõnnikut ja tarvitasime teda järgmiselt nisupõldude väetamiseks: poolele osale anti sügisel enne külvi laudasõnnikut, teine pool jäi sõnnikuta. Kevadel külvati kunstsõnnikut. Sügisene lõikus näitas, et laudasõnnikuga väetatud osa viiendiku osa saaki rohkem andis. Lähemal sügisel said rukkipõllud kunstsõnnikut ribade viisi. Kunstsõnnikuribade kohad olid kuni lõikuseni umbes jalavõrra pikemad ja valmisid mõni päev hiljemalt. Talumehed kunstsõnnikut tarvitusele veel ei võtnud.

1869. aastal aeti põllud krunti. Meie krunt (põldu 24 vaka-maad) jagati viieks väljaks. Rukkipõllule külvati (1870. a.) ristikheina, nõndasama ka poole kesamaa osale vikikaer, millele enne külvi tubli laudasõnniku-väetis anti. Nüüd hakkasid talunikud koolmeistril hurjutama: „Koolmeistril ei ole aru peas, külvab heina põllule, ei lase rukkikesal puhata. Nüüd on ta pooldest rukkisaagist lahti.“

Vikikaera osa kesapõld sai sügisel kunstsõnnikut ja rukis oli osalt seal tugevam kui mustkesa poolel. Kariloomade arvu suurendati ja piima viidi kaks-kolm korda nädalas linna. Sõnniku-hulk rohkenes kolmandiku võrra endisest.

Oli aasta nõnda möödunud, hakkasid mõned ettevõtlikumad talunikud piimamüügist teenistust juurdlema. Selgus, et piimast saadi aastas 150 rubla. Küsijad raputasid pead ja lausused: Sedaviisi võiks igaüks teha. Siiski jäi esiotsa ristikhein ja viki-kaer talunikkudel külvamata ja igaüks ei teinud sedaviisi.

Ka komposti valmistamine oli päevakorral, mida viljapuude ja põõsaste väetuseks tarvitati. Kraavitamistöodega tehti algus.

Ka kartuli kasvatust seati laiemale alusele. Kartuleid kasvatati üksnes aedades, kevadel värsket sõnnikut andes. Kartulid olid väga kärnased.

Nüüd hakati kartuleid põllul kasvatama, osalt sõnnikuta. Leiti, et kartulid põllul ilma värsket sõnnikuta olid ka ilma kärnadeta ja parema maitsega.

Põllule külvati lipukaera, harilikku neljatahulist otra, valgeid herneid, läätsi, tatart ja lina. Aeda külvati kahetahulisi otri ja ube. Aedviljast külvati kaalikaid, peete, porgandeid, kurke, sibulaid ja mõnes kohas ka sigureid.

Õunapuid ja marjapõõsaid leidus mõningatel, needki hari-mata. Kodused töövankrid olid ilma rauaraasukeseta. Hiljem varustati nende teljed alumistel külgedel pajatükikestega. Tema tarvitus-iga oli kolm aastat. Esimesed raudtelgedega vankrid ilmusid 1860. a. ümber. Omanikud olid kõrtsimehed, möldrid jne. Talunikkudel nägin esimesi sääraseid vankreid 1864. Neid rohkenes 1864. aastast peale taludes.

(J. H. Wirkhausi järgi.)

Millist edu põllumajanduses oli märgata teo-orjuse kadumise järel?

Pärystalude omandamine. Lõuna-Eestis kasvatati palju lina, mida veeti välismaale. Nii teeniti raha ning avanesid võimalused talude päriseks-ostmiseks. Et mõisnikud oma mõisade korraldamiseks ja kulukate elutarvete rahuldamiseks raha vajasi, hakati talusid müüma. Kõige agaramad päristalude ostjad olid viljandlased. Hiljem toimus taluost ka mujal Lõuna-Eestis edukamalt. Põhja-Eestis, kus põllupind on viletsam, edenes asi aeglaselt. Algul oli ostuhind odavam, pärastpoole tõstsid mõisnikud hinda. Ka ei pakutud korraga kõiki talusid müüa, vaid vähehaaval. Kõigile raskustele vaatamata oli mõnekümne aasta jooksul suurem osa talupidajaid pärisperemehed. Nii oli eestlane jälle oma esi-isade maa omanik, vähemalt talumaadel,

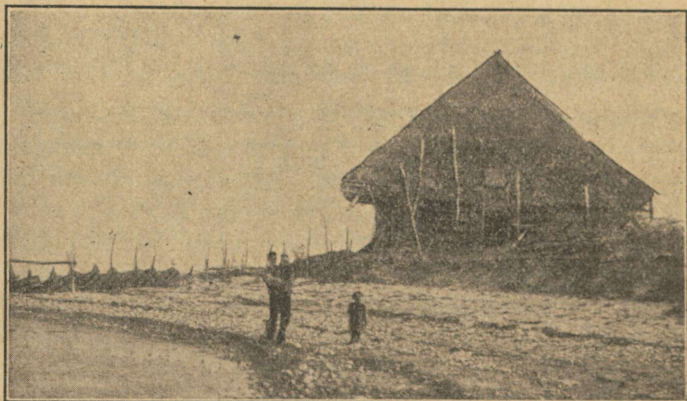
kuna mõisamaa kuulus täielikult mõisnikule, samuti võis mõisnik vabalt talitada kuuendiku- ja kvootemaadega.

Vabadikud. Raskeks kujunes teo-orjuse kaotuse ajajärgul vabadikkude elu. Uus talurahvaseadus nõudis, et vabadik peab



E. R. M. kogudest — A. J. Leesmanni pildistus.
Vabadikusaunad.

palkama end kas talupoja või mõisniku teenistusse. Ei teinud ta seda, siis võis kogukond teda tööle sundida. Ka oli õigus vabadikult tema aiamaa ära võtta. Vabadik võis end elatada käsitööga või mõne ametiga, näiteks kalapüügiga, ainult mõisa nõusolekul. Sellise seadusega tahtsid mõisnikud endile kindlustada mõisa töö tegijaid.



E. R. M. kogudest — A. Tacli pildistus.
Kalameheonn Saaremaal.

Popsid ja kuuendiku- ning kvootemaa pidajad olid sunnitud endiselt mõisas teol käima, kuigi seaduse järgi teo-orjus pidi kaduma a. 1868. Et popsidel maad pealegi vähe, oli nende elu vilets.

Mõisamoonamehed. Siiski tuli mõisnikul viimaks palgata endale mõisasulaseid, kellele ta maksis palka peamiselt moonaga, mispärast neid kutsuti moonameesteks. Moonameeste perekonnad elasid mõisa ehitatud moonakülas, mitu peret ühes majas, igal perel enamasti ühetoaline korter. Ka oli moonamehel ühe lehma pidamine võimaldatud. Niikaua kui pereisa elas või oli



Narva kosk ja vabrikud.

töövõimeline, sai pere viletsavõitu elada. Suri aga isa või kaotas ta töövõime, siis pidi vald nende eest hoolitsema: pandi nad perest peresse käima või paigutati vallavaestemajja. Puudus seadus, mis oleks kohustanud tööandjat oma töölise eest hoolitsema töövõimetuse või õnnetuse korral. Üksikud mõisnikud tegid seda siiski omal algatusel.

Tung linnadesse. Talupidajad, kes ise ei jõudnud rahu-puudusel oma talu osta, olid sunnitud talust lahkuma. Vilets oli popsi ja mõisamoonamehe elu. Hakati kasutama avaramat liikumisvabadust. Asuti elama alevisse või linna, kus arenev vabrikutööstus ja kaubandus vajab töölisi. Linnadesse ja maalegi oli tekkinud vabrikuid, nagu Kreenholmi puuvillavabrik Narvas, kalevivabrik Kärddlas, Sindis. Kaubanduse arenemist soodustasid

raudteed. Ehitati Tallinna-Narva (a. 1869—1870) ja Tapa-Tartu (a. 1876) raudtee. Tallinna sadama kaudu veeti Venemaa kaupu välismaale ja toodi sealt kaupu Venemaale. Pärnu sadama kaudu veeti välismaale peamiselt kodumaa saadusi, nagu lina, lina-seemet, otra ja muud.

Väljarändamine. Paljud eestlased, kel elu kodumaal ei paranenud, rändasid välja Volga keskjooksu maile (peamiselt Samaara kubermangu), Krimmi, Kaukaasiasse, Siberisse, aga ka lähemale: Pihkva, Peterburi ja Novgorodi kubermangu. Asuti elama külade kaupa ning loodi eesti asundused Venes. Asutati eesti koole, seltse, loeti eesti lehti. Mitmed neist said jõukaks.

Vallaomavalitsus. Teo-orjuse ajal oli kogukonnaavalitsus mõisniku järelevalve all: mõisnik valitses kogukonna varanduse üle, ilma mõisniku loata ei võinud valitud kogukonnaametnik ametisse astuda. A. 1866 anti eestlastele iseseisev vallaomavalitsus. Vähemad kogukonnad ühendati vallaks. Valla elu juhtijateks ja varanduse valitsejateks olid vallavanem abidega ja volikogu. Ka moodustati iseseisev vallakohus. Vallavolinikud ja kohtunikud valiti valla täiskogus, millest võtsid osa kõik peremehed ja maatameeste saadikud (iga 10 kohta üks). Volikogu valis vallavanema ja tema abid. Vallavanema käsutäitjateks kohtadel olid külakümnikud.

IV. Eesti rahvuslik ärkamisaeg.

1. Tõus rahvahariduses.

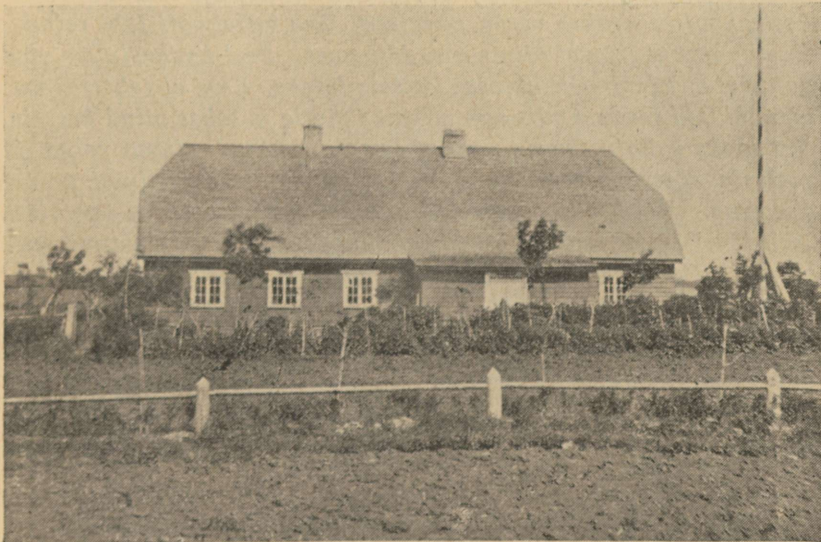
Õpetajateseminar. Teo-orjuse ajal polnud märgata edu rahvahariduse alal. Koole oli vähe ja nendeski puudusid sündsad õpetajad ja kohased õpperaamatud. Vallaomavalitsuse loomise järel asutati uusi koole. Tekkis tarvidus õpetajate ja õpetajateseminaride järele. Vanim seminar oli Valgas, mis (a. 1849) avati kihelkonna-kooliõpetajate ettevalmistamiseks. Vallakooliõpetajate ettevalmistamiseks asutati Kuuda (a. 1854), Kaarma (a. 1871) ja Tartu (a. 1873) seminar. Õpetus seminaris kestis kaks aastat. Õppekeeleks oli eesti keel.

Vallakool. Küladesse ehitati koolimaju, millest mõni eriti nägus ja ruumikas. Oli leida ka kitsaid ning viletsaid koolimaju.



Valga seminar.

Koolides oli osavaid, virku õpetajaid, kes ise seminaris õppinud. Õppekeeleks vallakoolis oli eesti keel. Õpiti usuõpetust, eesti keele lugemist ja kirjutamist, arvutamist, ajalugu, maateadust (eriti kodumaatundmist), laulmist ja võimlemist. Ilmusid ka vastavad õpperaamatud. Õpiti vallakoolis 3 aastat. Linna-alkoolid olid aga saksakeelsed.



Toila algkool Virumaal (a. 1864).



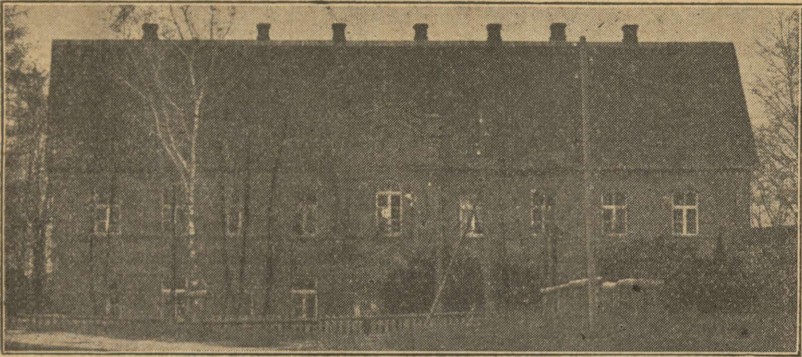
Vallakool XIX sajandi keskel.

Kihelkonnakool. Ka kihelkonnakoolide arv suurenes, eriti Lõuna-Eestis. Alguses oli neis õpetus eesti keeles.

Kihelkonnakoolist jutustatakse ühe koolitegelase (Peeter Oru) mälestustes järgmist:

See oli augustikuus a. 1863, kui ma kirikus käisin ja kirikuõpetaja kantslist kuulutas, et järgmisel nädalal Rõuge kihelkonnakooli võetakse vastu poeglapsi, kes vallakooli läbi teinud. Vastuvõtmise päeval olime otra lõikamas. Seal hakkasin ma ema paluma, et ta mind Rõugesse katsele laseks. Ema ei tahtnud esitsa midagi teada, andis aga viimaks järele ja lubas mind katsele. Ma jooksin koju, pesin ennast, panin puhtad riided selga ja tõttasin kõstrimajasse, kuhu ka kirikuõpetaja oli tulnud poisse katsuma. Need olid enamasti rikaste peremeeste ja õpetajate pojad. Pärast katset luges kirikuõpetaja ette vastuvõetute nimed. Palju neid ei olnud: 12 poissi. Kirikuõpetaja ütles: „8. septembril tulete kõik, kes vastu võetud, kooli.“ Järgmisel pühapäeval läksime isaga kooli, leivakott nädala jaoks seljas. Ma sain kätte, mis ma ammu igatsesin.

Sel ajal oli kihelkonnakool juba saksakeelne. Kohe hakkasin saksakeelseid sõnu pähe õppima (10 sõna päevas), saksa keeli lugema, kirjutama ja saksakeelse katekismuse sõnu pähe õppima. Iga hommiku pidin ühe tüki katekismusest üles ütleva. Päheõppimine ei teinud mulle raskust. Saksa keele sõnade hääldamine tegi mulle suurt takistust. Seal olid mitmed poisid, kes juba enne erakoolis aasta või kaks saksa keelt olid õppinud, need



Rõuge kihelkonnakool.

said kiita. Mina ei saanud iialgi kiita; minuga oldi üldiselt rahul, seda ma märkasin. Nõnda õppisime päev-päevalt edasi. Kes sel ajal kinni jäi, see jäi ka söömata ja pidi enamasti põrandal tahvli all istuma, niikaua kui ta oli õppetüki pähe õppinud. Jõuluni olid kõik 5 peatükki saksa keeles peas. Pärast jõulu pidime ka piiblitõlgu saksa keeli õppima, niisama ka arvutamist, laulmist ja maateadust. Eesti keele tunde polnud ühtegi, ei kuulnud ka ühtegi eestikeelset laulu; kõik saksa keeles. Iga hommiku oli tõlkimine kas saksa keelest eesti keelde piiblitõlgu järgi või eesti keelest saksa keelde Uue Testamendi järgi. Meie kooliõpetajad olid köster (M. Sperrlingk) ja õpetaja (Held), vahel ka köstri-emand, kellel oli erakool, kus õppisid saksa sugu lapsed või ka rikkamad eesti, läti ja vene lapsed, poiss- ja tütarlapsed koos. Köster oli väga vali ja äkiline, aga tubli kooliõpetaja, kelle all lapsed head õpetust said, kuid tal oli viisiks lapsi juustest kiskuda, pähe lüüa, ka vitsu anda, kui ei jõudnud õppida või kui muidu midagi väikest vallatust ette tuli, üksnes erakoolilastega, eriti tütarlastega, käis ta õrnasti ümber. Neid õpetati enamasti meiega ühes; need maksid raha, meil oli kool maksuta. Ka mina sain esimesel pool-aastal vitsu, ehk ma küll rahuldavalt õppisin ja ka sugugi vallatu ei olnud.

Õpetaja oli Valga seminarist, armastas muusikat ja laskis meid noote kirjutada. Laulmist õpetas ta hästi. Ta ei osanud eesti keelt.

Meil oli üks ainuke väike klass, kus me õppisime, sõime ja magasime. Kotid olid päeval pööningul, ka meie söögikastid.

Teisel aastal tehti majale otsa suur saal, mis ka leerilaste-

toaks pidi olema, ja meid viidi, kui leerilapsi ei olnud, sinna elama ja õppima.

Õppimine läks palju latusamini edasi. Üksnes puhastamine oli siin rängem. Meie pidime ise kõik kordamisi tegema. Iga nädal oli kaks nädalnikku. Juhtus keegi eesti keelt rääkima — see oli kangesti keelatud — siis pidi ta nädal otsa ruume puhastama, seni kui ta jälle sai kätte kellegi, kes eesti keelt rääkis. Pärastpoole langes kõik töö karistatavate kasvandikkude kaela.

Kihelkonnakooli kursus oli enne 3-aastane, meie ajal pikendati see nelja aasta peale. Koolis oli 2 klassi, igas klassis tuli 2 aastat olla. Iga kahe aasta pärast võeti uusi lapsi vastu.

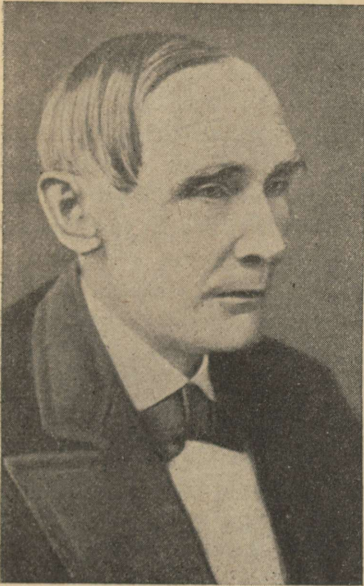
Keskool ja ülikool. Gümnaasiumid asusid linnades. Õppekeeleks oli saksa keel. Kui eestlane soovis saata oma last keskkooli, siis pidi ta lapsele enne õpetama saksa keele selgeks. Samuti oli ka Tartu ülikool saksakeelne.

Saksastamine. Linna alg- ja kreiskoolides, samuti ka gümnaasiumides valitses saksa vaim. Eestlasi, kes seal õppisid, püüti saksastada. Eestikeelne nimigi muudeti saksakeelseks. Mitmed kooliskäijad harjusidki oma rahvast salgama ning end pidama sakslasteks.

2. Rahvusliku tunde esimesi äratajaid.

Dr. Friedrich Robert Fählmann. Kuigi osa gümnaasiumis ja ülikoolis õppinud eestlasi saksastus, jäi neid ka oma rahvale truuks. Nendest kujunesidki eesti rahva äratajad. Vanemaid eesti rahvusliku tunde äratajaid on arstid dr. Friedrich Robert Fählmann ja dr. Friedrich Reinhold Kreutzwald. Fählmann oli mõisaaidamehe poeg. Tartu ülikoolis õppis ta arstiks. Elas Tartus arstina. Juba lapsena olid meeldinud talle eesti muinasjutud. Pärast kirjutas ta rahvajuttude põhjal eesti müüte, milledest eriti ilus „Koit ja Hämarik“. Nende muinasjuttude abil tahtis ta sakslastele ilmutada, et eestlased pole sugugi andevaesed, nagu väitsid seda sakslased.

Dr. Friedrich Reinhold Kreutzwald. F. R. Kreutzwald kasvas üles Rakvere lähedal Kaarli mõisas, kus isa oli aidamees. Koolis muudeti Kreutzwaldi eestikeelne nimi Ristmets saksakeelseks. Arstiks õppis ta alguses Peterburis, pärast Tartus. Lapsena kuulnud juttudest meeldisid talle eriti lood Kalevipojast. Arstina Võrus elades korjas ta muinasjutte ja laskis neid trükkida. Võrus kirjutas ta ka eesti kangelasloo „Kalevipoeg“ (a. 1862).



Dr. Fr. R. Kreutzwald.



Dr. Fr. R. Fählmann.

„Kalevipoja“ abil tuletas Kreutzwald meelde eestlastele, et nad muinasajal olid jõukad, vaprad ja vabad. Ühtlasi andis ta lootust, et tuleb aeg, kus eesti elu muutub uueks, mil Kalev tuleb tagasi Eestile õnne tooma. Kangelaslugu tõstis eestlastes julgust, äratas neis rahvustunde, õpetas neid oma rahvast lugu pidama. Teda lugesid vaimustusega õpetajad maal, üliõpilased linnas.

Ärkamisaegne luule. „Kalevipoeg“ vaimustas ka ärkamisaegseid kirjanikke, nagu Lydia Koidulat, Friedrich Kuhlbari, Aado Reinwaldi ja teisi. Nad luuletasid isamaalaule, milles ülistatakse isamaad, selle loodust, tuletatakse meelde eestlaste endist vabadust, kahetsetakse selle kaotust ja avaldatakse lootust, et endised „kuldseid aegade“ tulevad jälle tagasi. Ärkamisaegne eesti romantiline isamaalüürika omakorda kasvatas rahvas isamaalist tunnet. Eriti sütitavad on Lydia Koidula isamaalaulud.

3. Rahvajuhid ja ärkamisaegseid ettevõtteid.

Johann Voldemar Jannsen. Ärkamisaja algupoolikul esines eesti rahva juhina Johann Voldemar Jannsen. Ta oli möldri poeg. Alguses oli Jannsen pikemat aega Väandras köster ja

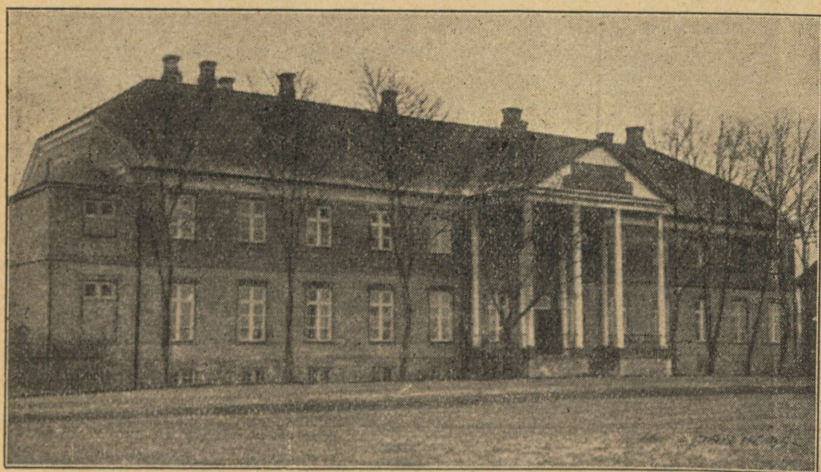
kihelkonnakooli juhataja. Sealt läks ta Pärnu Ülejõele õpetajaks. Hiljem asus elama Tartusse. Jannsen oli silmapaistvaim ärkamisaja tegelane. Igas rahvuslikus üld-ettevõttes esines ta kas algatajana, ergutajana, juhina või kaastegelase, toetajana. Ta asutas seltse, nagu „Vanemuise“, Eesti Kirjameeste Seltsi, Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi, korraldas esimese eesti laulupidu, õhutas Aleksandri kooli asutamismõtet ja aitas kaasa nimetatud kooli heaks rahakorjamisel. Eriti äratas ta eestlastes rahvuslikku tunnet ja kasvatas rahvas ühistunnet. Tema algatusel sai meie vennasrahva soomlaste hümn ka meie hümniks Jannseni enda luuletatud sõnadel. Jannsen esimesena hakkas meid nimetama eestlasteks maarahva asemel. Jannsen püüdis rahva silmaringi laiendada, elupahede vastu võidelda ning kõlblust tõsta. Rahvajahi ja -õpetaja ülesandeid teostas ta isiklikult ja kirjanduse kaudu.

Jannsen ajakirjanikuna. Juba Väandras tekkis Jannsenil kavatsus eesti ajalehte asutada. Tolleaegne Vene valitsus ei andnud seks luba. Hiljem (a. 1857) sai ta ajalehe väljaandmise loa ja nii hakkaski ilmuma Pärnus Jannseni toimetusel „Perno Postimees“. Mõne aasta pärast lahkus Jannsen „Perno Postimehe“ toimetusest ja asutas (a. 1864) Tartus uue ajalehe, „Eesti Postimehe“. Ajalehes ilmus teateid kodumaa ja välismaa sündmustest, õpetusi põlluharimise ja majapidamise paranduseks, soovitusi talusid päriks osta, õhutus kasulikkude ning rahvuslike ettevõtete kasuks. Ajalehes ilmusid ka Jannseni jutud.

Jannsen ilukirjanikuna. Jannsen tõlkis saksa keelest eesti keelde jutte ja luuletusi või kirjutas neid saksakeelsete juttude ainetel. Kuid tal on ka algupäraseid jutte. Jannseni jutud on õpetlikud, haledasisulised, sentimentaalsed (näiteks „Uus variser“).

Seltsielu algus. Jannsen (a. 1865) asutas esimese eesti seltsi, nimelt Tartus „Vanemuise“, kus õpetlike kõnede, laulu ja näitemängude abil püüti rahvast harida. Hiljem „Vanemuise“ eeskujul asutati teisteski linnades samasuguseid seltse, näiteks Tallinnas „Estonia“, Pärnus „Endla“, Viljandis „Koit“, Võrus „Kandle Selts“. Jannsen asutas ka esimese eesti põllumeeste seltsi, nimelt Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi (a. 1871). Peagi asutati põllumeesteseltse teisteski linnades. Nende seltside kaudu anti põllumeestele näitlikke juhatusi, kuidas paremini oma põldu harida ja karja kasvatada; peeti kõnesid ja korraldati põllutöönäitusi.

Esimene eesti laulupidu. Jannseni algatusel korraldas „Vanemuine“ Tartus a. 1869. esimese eesti laulupidu talurahvas 50-aastase vabaduse mälestuspühana. Üle kogu Eesti tuli lauljaid ja pidulisi kokku. Pidust võttis osa umbes 16 000 inimest. See oli esimene kord, millal eestlased pärast iseseisvuse kaotust jälle ülemaaliselt võisid kokku tulla. Laulupidu tõstis iseteadvust, kasvatas ühistunnet ja andis julgust rahvuslikuks tööks. Siin lauldi esimest korda „Mu isamaa mu õnn ja rõõm“.



Eesti Aleksandri Kool Põltsamaal.

Eesti Aleksandri Kool. Viljandimaal (a. 1860) tekkis mõte asutada eesti keskkool, mida taheti nimetada eesti rahva vabastaja Vene keisri Aleksander I-se mälestuseks Aleksandri kooliks. Selle mõtte tulisemaks eestvõitlejaks oli Holstre Pulleritsu õpetaja Jaan Adamson. Jannsen oma ajalehe kaudu toetas seda mõtet. Eesti noor õpetlane dr. Jakob Hurt põhjendas eesti keskkooli vajadust sellega, et ka eestlastel kui rahval on õigus saada õpetust emakeeles, sest ainult emakeelne kool võimaldab kõige paremini harida mõistust ja vaimu, võõrkeelne kool ei anna rahvajuhte, vaid võõrutab haritlasi oma rahvast, emakeelse kooli kaudu jäävad haritlased oma rahvaga ühendusse, emakeelne kool harib eesti keelt ja täiendab ning rikastab eesti kirjavara. A. 1869 kiitis Vene valitsus kooli asutamismõtte heaks ja lubas kooli heaks raha korjata. Korjandust juhtis peakomitee

dr. Jakob Hurda juhatusel ühes abikomiteedega, mida asutati üle kogu Eesti. Mõne aastaga oli 100 000 rubla koos.

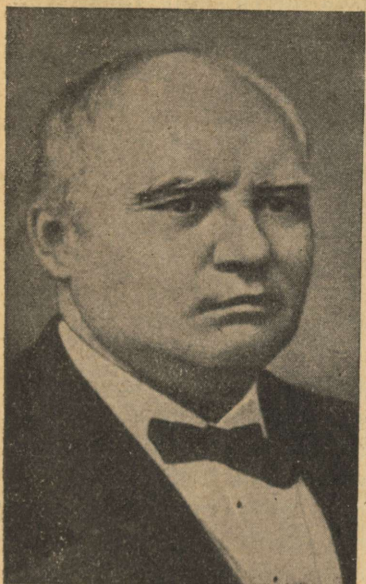
Mõisnikud ja saksa soost või saksastunud kirikuõpetajad olid eestikeelse keskkooli vastased. Hiljem muutus selleks ka Vene valitsus. Eesti kooli jaoks ehitati maja Põltsamaale, kuid eestikeelse keskkooli asemele asutati venestamis-ajajärgul Aleksandri koolina Põltsamaal venekeelne linnakool.

Eesti Kirjameeste Selts. Teine üldine rahvuslik ettevõtte Eesti Kirjameeste Selts rajati a. 1872 asutamiskoosolekul, mida juhatas Jannsen. Seltsi presidendiks valiti Hurt. Liikmeid oli seltsil üle kogu Eesti. Dr. Hurda juhatusel, kes tol ajal oli Otepääl kirikuõpetaja, korjati eesti rahvalaule, muinasjutte, vanasõnu, mõistatise ja muud vanavara ja kirjastati teaduslikku kirjandust.

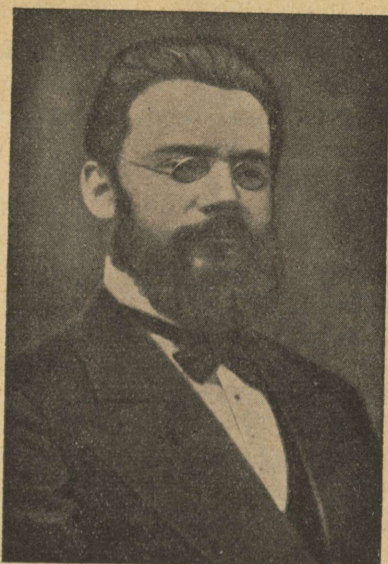
Jannseni maailmavaade. Jannsen oli tagasihoidlik ja leplik mõisnikkude vastu. „Eesti Postimehe“ kirjutistes ei nõutud mõisnikkude võimu vähendamist, ka mitte teo-orjuse ja ihunuhtluse kaotust. Ometi olid ainult sakslased meie maal ametnikkudeks kohtu, politsei ja muul alal; koolid allusid mõisnikkudele ja kirikuõpetajaile; mõisad olid teede sillutamise kohustusest vabad, seda pidid tegema ainult talud; mõisnikul oli õigus talumaal küttida, kalu püüda; talupoegadel ei lastud oma saadikute kaudu osa võtta maapäevast, kus maaküsimusi arutati ning otsustati; ametlikuks keeleks kohtutes ja teistes ametiasutistes oli saksa keel. Jannsen arvas, et rahulikul ja alandlikul palumisteel saavutatakse suuremaid tagajärgi rahvaelu paranduses, sest ta lootis, et mõisnikud ise heaga loobuvad rahva kasuks oma eesõigustest. Üldse ei väljendunud „Eesti Postimehe“ kirjutistes, et rahva viletsuses süüdi olid mõisnikud. Säärane Jannseni poliitika ei meeldinud paljudele. Tõusis rahulolematuus Jannseni vastu. Endine lugupeetud rahvajuht Jannsen kaotas lõpuks rahva enamiku usalduse ning rahvajuhiks tõusis Carl Robert Jakobson.

Carl Robert Jakobson. Jakobson oli Torma kõstri ning kihelkonnakooli-õpetaja poeg. Peale isa surma oli Jakobson ise Tormas kõster ning õpetaja. Sattus aga mõisnikkudega ja kirikuõpetajaga vastuollu ning oli sunnitud Eestist lahkuma. Pikemat aega elas Peterburis, kus töötas gümnaasiumi-õpetajana. Peterburist siirdus ta tagasi Eestisse, asutas Viljandis uue ajalehe „Sakala“ ning asus juhina eesti rahva etteotsa.

Jakobson uskus, et eestlased saavad tagasi oma endised põlised õigused siis, kui nad seda nõuavad ja kui riigivalitsus



Johann Woldemar Jannsen.



Carl Robert Jakobson.

paneb maksma seadused, mis kaotavad mõisnikkude õigused ja eesõigused. Seepärast toetus Jakobson oma poliitilises tegevuses Vene valitsusele.

Jakobson võitluses saksastamise vastu. Tol ajal ei saksastanud eestlasi ainult linnakoolid, vaid sellele teele olid kaldunud kihelkonnakoolidki. Jakobson, et võidelda saksastamise vastu, kirjutas koolidele eestikeelseid õpperaamatuid, näiteks Luge-miseraamatud, Eestimaa geograafia. Nende raamatute abil püüdis ta äratada noorsoos armastust ja lugupidamist oma kodumaa ja rahva vastu.

Jakobson majandustegelasena. Jakobson teadis, et ainult majanduslikult kindlustatud rahvas võib saada haridust ja kätte võidelda endale õigusi. Seepärast püüdis ta rahva jõukust tõsta. Ta soovitas asutada põllumeesteseltse, pidas kõnesid põllumees-tele ja õpetas „Sakalas“ ja õpetlikkudes raamatutes, kuidas saada suuremat saaki põlluharimisest ja karjakasvatusest. Ta ostis endale Kurgja talu (Vändra kihelkonnas). Siin püüdis ta teis-tele eeskujuga anda. Kavatses asutada eeskujuliku piimatalituse. Jakobson soovitas rentnikele oma talu osta päriseks, sest see võimaldab vabaneda mõisniku võimu alt.

Meremeestele soovitas ta soetada laevu ning luua eesti kaubalaevastiku.

Jakobson võitluses eestlaste õiguste eest. Jakobson püüdis kaotada mõisnikkude eesõigused ning teha eestlased üheõiguslikeks sakslastega. Seks esitasid Jakobson ja tema poolehoidjad a. 1881 märgukirja Vene riigivalitsusele. Märgukirjas nõuti: talude müük kindlaksmääratud hinnaga tehtagu mõisnikele sunduslikuks; endistest müügi-ostu lepinguist kõrvaldatagu seadusvastasused; maksud ja koormused jaotatagu ühtlaselt mõisa- ja talumaa vahel; pandagu maksma Venemaa eeskujul Eestis maaomavalitsus, millest osa võtaksid eestlased ühesugustel alustel sakslastega; vabastatagu rahvakoolid mõisnikkude ja kirikuõpetajate valitsuse alt; kogudustele antagu õigus valida kirikuõpetajat; kohtu ja politsei ametnikke määraku riigivalitsus; kohtus asjaajamisekeeleks olgu peale riigikeele eesti keel. Märgukirjas sooviti, et Põhja- ja Lõuna-Eesti ühendataks üheks kubermanguks. Mõisnikud tegid kõik, et eestlaste soovid ei leiaks rahuldamist. Jakobson ise nende nõudmiste lahendust ei näinud: ta suri (a. 1882) külmetuse tagajärjel noorelt (41-aastaselt).

V. Venestamisaeg Eestis.

1. Venestamisaegseid korraldusi.

Koolid. Eestlased lootsid valitsusele esitatud märgukirjas ettetoodud õiglaste nõudmiste rahuldamist. Lootus osutus petlikuks. Vene valitsus pani küll maksma uusi korraldusi Eestis, ent venestamise otstarbel. Koolid vabastati mõisnikkude ja kirikuõpetajate eestkostmisest ja anti haridusministeeriumi alla. Õpetajateks ja ülevalve-ametnikkudeks määrati venelasi, kes ei tundnud kohalikke olusid ega osanud eesti keelt. Õppekeeleks koolides endise saksa keele asemele seati vene keel. Isegi vallakoolides hakati hiljem õpetama lapsi vene keeles. Endisi vilunud õpetajaid, kes küllaldaselt ei osanud vene keelt, vallandati, nende asemele tuli uusi, noori, tihti puuduliku ettevalmistusega: nõuti ainult, et õpetaja oskaks vene keelt. Väikesed lapsed, kes vene keelt sugugi ei osanud, pidid võhivõõras keeles õppima. Vähe õpiti algkoolis rahvale vajalikke teadmisi, vaid kooliaeg kulus peamiselt vene keele õppimisele. Venestuse otstarbel asutati erilisi vene koole, ministeeriumikoole.

Kohtud ja politsei. Endiste kohtute asemele asutati uued kohtud (rahukohtud ja ringkonnakohtud). Kohtunikkudeks ei määratud enam erapoolikuid mõisnikke, vaid venelasi, kes mõistsid kohut erapooletult. Kohtu asjaajamiskeeleks saksa keele asemele määrati vene keel. Kohtunik, kuigi ta oskaski eesti keelt, ei tohtinud eesti keeli kohtuskäijatega kõnelda. See asjaolu raskendas eestlastel kohtuskäimist. Haagi- ja sillakohtunikud kaotati. Politsei ülesandeid täitsid kreisiülemad, nende abilised ja kordnikud, kelleks määrati ka peamiselt venelased. Politsei ei jäänud erapooletuks nagu kohtunikud, vaid sattusid mõisnikkude mõju alla: mõisnikud võimaldasid neile erilisi soodustusi: prii korteri, hobusekasutuse või hobuse ruumi ja toidu jne.; ametnikul tuli mõisniku soove rahuldada, kui ei soovinud neid soodustusi kaotada.

Ametlik keel. Ametiasutistes, nagu linnavalitsuses, kirikukantseleis, postkontoris, raudteel seati ametlikuks keeleks vene keel saksa keele asemele. Nii ei arvestatud sugugi kohaliku eesti rahva keelenõudeid, mis läbi tekkis eestlastel raskusi asjaajamises võõrkeelsete ametnikkudega.

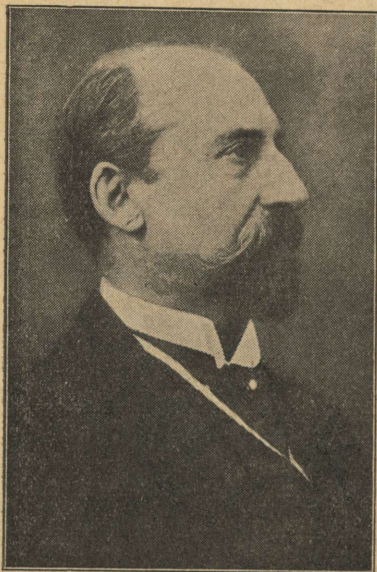
Vene surve. Peagi hakati tõkestama eesti rahvuslikku tegevust. Eesti Kirjameeste Selts suleti. Mitmed eesti seltskonnategelased saadeti maalt välja. Ajalehtedel ei lastud kirjutada eesti rahvusest ega rahvuslikest ettevõtetest. Tartule anti venekeelne nimetus Jurjev.

Venestuse toetaja Ado Grenzstein. Säärane valitsuse teguviis kutsus esile rahvas suure meelepaha ja umbusalduse valitsuse kui ka vene ametnikkude vastu. Ainult üksikud eestlased toetasid venestuspoliitikat. Nendest tähtsamaid oli ajalehe „Oleviku“ toimetaja Ado Grenzstein (Piirikivi), kes oli kaotanud lootuse eesti rahva tulevikusse ja arvas, et eesti rahvas lühikese aja jooksul venestatakse. „Oleviku“ kaudu püüdis ta venestamisele võita poolehoidu rahva seas. Selle tõttu tuli tal asuda vaenujalale eesti tegelastega ja ajakirjandusega. Viimaks tüdis ta, lahkus Eestist ning asus Pariisi.

2. Võitlus venestuse vastu.

Jaan Tõnisson. Eestlased kaotasid Jakobsoni surmaga oma juhi kõige raskemate aegade tulekul. Tolleaegsetest tegelastest ei suutnud keegi tema järeltulijana teda asendada. Eestlased, jäädes ilma kindla juhita, ei osanud alguses nagu midagi

venestuse vastu ettegi võtta. „Postimehe“ toimetaja dr. Karl August Hermann'i ümber kogunes mehi, kes venestuse vastu asusid võitlusse. Nende juhiks sai noor, julge seltskonnategelane,



Jaan Tõnisson.

õigusteadlane Jaan Tõnisson, kes (a. 1896) asus „Postimehe“ toimetajaks. Tõnissonile oli selge, et rahvast võib siis saksastada või venestada, kui tal rahvustunne kujunemata või alles nõrk. Seepärast oli Tõnissonil peäülesanne õhutada ning kasvatada eestlastes rahvuslikku iseteadvust. Ta koondas „Postimehe“ ümber hulk eesti seltskonnategelasi ja rahvahulki, eriti Lõuna-Eestis. Tõnisson soovitas lastevanematele oma lapsi saata valla- ja kihelkonnakooli, ministeeriumikooli ta ei pooldanud. Tekkis mõte asutada eestikeelseid erakooli. Üldse oli raske venestuse surve ajal valitsuse vastu töötada. Tuli toimida ettevaatlikult ja kaudselt. Tõnisson püüdis talupoegade rahvus-

likku iseteadvust tõsta majandusliku jõukuse kaudu. Tol ajal oli vili odav. Seepärast soovitas ta kasvatada rohkem karja ja asutada ühispiimatalitusi. Ühtlasi andis ta nõu korraldada põllutöökursusi, avada põllutöökoole ja asutada laenu- ja hoiuühisusi, kust talupojad võiksid saada laenu uuenduste teostuseks. A. 1902 asutatigi esimene eesti pank — Tartu Eesti Laenu- ja Hoiuühisus.

Konstantin Päts. XX sajandi algul koondusid need, keda ei rahuldanud Tõnissoni tagasihoidlik poliitika, Tallinnas ilmuva päevalehe „Teataja“ ümber. „Teataja“ toimetajaks (a. 1902 alates) oli õigusteadlane Konstantin Päts. Tema peäülesandeks oli rahva majanduse edendamine, seejuures pooldas ta ka rahvustunde süvendamist. Eriline tähelepanu pühendati tööstusele ja kaubandusele. Pärastpoole astus „Teataja“ välja valitsuse korralduste vastu julgemalt kui „Postimees“. „Teatajal“ oli võrdlemisi palju lugejaid, eriti Põhja-Eestis. Päts astus võitlusse sakslaste vastu Tallinnas. Ta ühines venelastega linnavalimistel,

mille tõttu Tallinna linnavalitsus läks eestlaste ja venelaste juhtimisele. Tallinna eestlaste võit linnavalimistel oli eeskujuks eestlastele teistes linnades. Oli ju Eesti linnades rohkel arvul eestlasi majaomanikke ja kaupmehi, kes linnavalimistest said osa võtta.

Ilukirjandus. Rahvuslikku iseteadvust aitasid kasvatada ka kirjanikud, nagu Andres Saal, Eduard Bornhöhe ja teised, kes kirjutasid ajaloolisi jutte (näiteks Saalil „Vambola“, Bornhöheel „Tasuja“). Nendes juttudes kirjeldati eestlaste muistset iseseisvust ja kangelasi.

VI. Tähtsamaid liikumisi Lääne-Euroopas XIX sajandil.

1. Tööstuslik revolutsioon ja töölisliikumine.

Tööstuslik revolutsioon. Kuni XVIII sajandi teise pooleni valmistati tööstustes kõik varad käsitsi. Ei tuntud auru- ega elektrijõudu, ei tuntud üldse jõumasinaid. Käsitsi valmistatud kaubad olid kallid, mille tõttu oli piiratud tarvitajate hulk. Ometi kasvas rahvaarv, tõusid inimeste tarvidused, peenenes maitse. Oli tarvis otsida teid, kuidas valmistada kaupu odavamini, kuidas teha neid kättesaadavaks rahvahulkadele. Tööstuslikus arenemises sammus teistest maadest ees Inglismaa. See maa oli XVIII sajandil kapitalirikkaim Euroopas. Kapitale andis inglastele eeskätt nende arenenud väliskaubandus. Ka kehtisid Inglismaal vabamad tööstuslikud ja kaubanduslikud olud. Siin ei olnud enam takistamas valitsuse kitsendavaid määrusi; siin maksis tööstuse kui ka kaubanduse alal vaba võistlus.

Kapitalide küllus ja vaba võistlus löid Inglismaal XVIII sajandi teisel poolel poolsed tingimused põhjalikkudeks muutusteks valmistamisviisides, tuues esile niinimetatud tööstusliku revolutsiooni. Asumaade tõttu oli tööstussaaduste minek hea; võistlus kihutas iga ettevõtjat valmistama kaupa odavasti ja heas väärtuses. Iga ettevõtja huvis oli tõsta töö tootlikkust ja saaduste väärtust. See asjaolu juhtis inimesi leiutama masinaid. Loomulikult tulid esimesed masinad tööstuses tarvitusele Inglismaal kui tööstuslikult rohkem arenenud maal.

Esijoones võeti tarvitusele masinad puuvillatööstuses. Nii leiutati kiirsüstik (a. 1738), ketrusmasin (a. 1769), kudumismasin (a. 1785). Masinate tarvituselevõtuga jäid tööta käsitsiketra-

jad ja käsikangrud, sest nad ei suutnud võistelda masinatööga; nad olid sunnitud palgatöolistena asuma vabrikuisse.

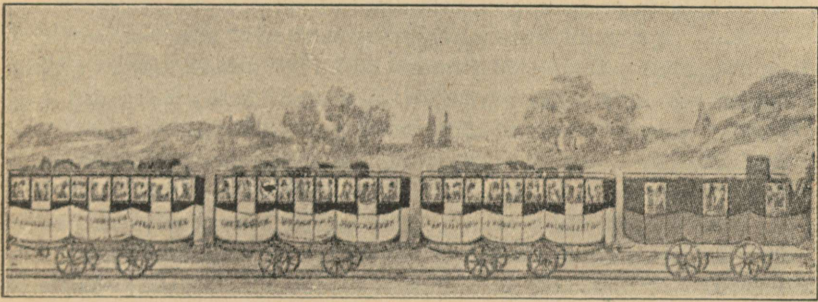
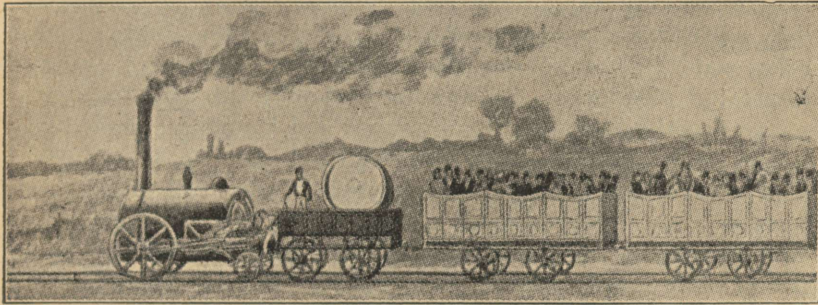
Masinaid oli raske kätega liikuma panna, seks otstarbeks kasutati algul koskede veejõudu. Kuid varsti (a. 1769) leiutas *James Watt* (Džems Uatt) täiuslikuma aurumasina, mida võidi kasutada juba tööstuses. Aurumasina kütmine puudega oli kulukas, hakati kütteinena tarvitama kivisütt, mida Inglise pinnal palju leidis. Odav kütteaine ja masinate suur töötootlikkus mõjusid kaasa kaupade odavnemisele, mille tagajärjel tõusis tarvitajatehulk. Kui algul paistis töölistele, et masinad neilt röövivad teenistuse ja nad sellepärast ettevõtteis isegi korraldasid masinate hävitamisi, selgus peagi, et nõudmine kaupade järele nii pööraselt oli tõusnud, et ettevõtted võisid end niipalju suurendada, et nad veel rohkem töölisi vajasid kui enne. Vabrikud valmistasid palju kaupu, suurel arvul tuli neid kohtadele toimetada. Kuid seniste teede ja veovahendite juures oli iga massiline edasitoimetamine väga tülikas. Loomulikult juureldi küsimuse kallal, kuidas kergendada vedu. Selle tulemus oli raudtee- ja vedurileiutus. Mõlemad sündmused on ühendatud *George Stephenson'i* (*Stiivensen'i*) (1781—1848) nimega.

Esimene raudtee. Esimese raudtee ehitaja *George Stephenson* kasvas üles kaevandustöölise perekonnas. Juba karjapoisina ehitas ta väikese aurumasina, mis edasi-tagasi liikus ja väikesi raskusi vedas. Seda tulid täiskasvanudki vaatama ja imetlema. Kaevandusse tööle saades hakkasid masinad noort *Stephensoni* veel rohkem huvitama. Vanematelt töölistelt kuulnud, kuidas *James Watt* oli leiutanud aurumasina ja selle käima pannud, valdas *Stephensoni* vägev õppimishimu. Ta otsustas lugemise selgeks õppida ja siis ise palju lugeda masinaist ja nende ehitamisest. 18-aastase noormehena läks *Stephenson* õhtukooli ja juba aasta pärast pidi õpetaja tunnistama, et temal ei ole enam midagi õpetada sellele haruldaselt andekale noormehele. Huvi masinate vastu aina tõusis *Stephensonis* ja varsti oli ta laialt tuntud masinate parandaja, millise tööga ta sai hakkama suurepäraselt.

Kuulnud, et tema kodukülas on vedur, mis veab söekoormaid mööda rööpaid, sõitis *Stephenson* seda vaatama. Ta nägi rööbastele tõstetud aurumasinat, mis vedas järel sõevaguneid. Sõekaevanduse omanik ja masinajuht olid selle ehitanud. See vedur liikus hirmsasti ähkides ja võimatu aeglaselt. „Arvan, et oskan ehitada parema masina,“ otsustas *Stephenson* ja asus tööle. 1814. a. valmis *Stephensonil* esimene vedur, mis liikus kuuekilomeetrise kiirusega. Kuid meister ei olnud veel rahul selle masinaga. Aasta pärast valmis tal uus vedur, mida hakati kasutama kaevandustes. Varsti leidis *Stephenson* rikka vaimustatud sõbra, kelle rahadega tema hakkas ehitama raudteed. 27. sept. 1825. a. kogunes suur rahvahulk jälgima raudteerongi sõitu. Rong koosnes vedurist ja 38 vagunist. *Stephenson* ise juhtis vedurit. Pealtvaatajate suureks üllatuseks hakkas rong ärasõiduks antud kella järel kohe liikuma ja kadus silmist. *Hobone*, kes oli läinud rongiga võitu ajama, jäi maha. Kui rong kolme tunni pärast jõudis vigastamatult tagasi, tabas pealtvaatajaid kirjeldamatu vaimustus.

Esimese hästiõnnestunud algatuse järel asuti ehitama raudteed *Manchesterist* *Liverpooli* (*Mantšesterist* *Liverpuuli*), millist raudteed peetakse tavaliselt esimeseks. Siin oli ettevõtjaks riik ja ehitustööde juhatajaks *Stephenson*.

15. sept. 1830. a. oli pidulik liiklemise avamine Manchester — Liverpooli raudteel. Stephenson ise juhtis rõõmsalt pidurongi. Nüüd levis Stephensoni kuulsus üle kogu maailma.



Esimene sõidurong.

Ülal: vedur ja 3. kl. vagunid. All: 2. ja 1. kl. vagunid.

Töölisküsimus. Masinate tarvituselevõtt ning massiline saaduste valmistamine tõid enesega paratamatult kaasa töölisküsimuse. Pahameel masinate vastu vaibus, niipea kui töölised nägid, et masinaist on ainult suur kasu, et neile, töölistele, ka masinate kõrval tööd jätkub. Kuid varsti tulid jälle ärevad ajad. Euroopas puhkesid sõjad Prantsuse vabariigi ja teiste riikide vahel (Napoleoni sõjad), mis kestsid ligi veerandsada aastat. Sõjad takistasid kauplemist. Pealegi keelas Napoleon Euroopa riikidele kaubaühenduse pidamise Inglismaaga. Napoleon arvas, et maailma kaubaturge võiksid inglaste asemel vallutada prantslased. Sõjad ja Napoleoni poliitika kutsusid esile Inglismaal majandusliku kriisi, see on ületoodangu varade valmistuses. Kaupu polnud kuhugi müüa; selle nähtuse loomulik tulemus oli ettevõtete seismajäämine. Suur hulk töölisi kaotas töö ja nende seisukord muutus väga raskeks. Ka töötavate tööliste

seisukord ei olnud kaugelki kerge, sest tööpäev oli pikk, töötasu väike ning töötingimused halvad. Üldse oli vabrikutöölise elu kurb vabrikutööstuse algusest peale.

Vabrikud asutati sinna, kus leidis kas veejõud, söekaevandus, mõne tooraine allikas või head liiklemisvõimalused; ideaalseks vabriku asukohaks peeti kohta, mil leidsid mitmed nimetatud omadused. Sellepärast olid vabrikutöölised sunnitud elama sageli muust maailmast lahus; nad kaotasid sidemed sõpradega, isegi sugulastega, üldse endise eluga. Ka omavahelised sõprusidemed arenesid visalt, sest tööotsimisel tuli tööd haarata ükskõik eest. Ainukeseks töötingimuste ettekirjutajaks oli vabrikant. Ta võis lapsi võtta tööle igas vanuses ja naisi panna tööle igasugustes tingimustes nii päeval kui ka öösi. Ta võis rahapalga asemel kuskilt tarbe- ja toiduainete kauplusest töölisele lasta anda kaupu, mis seal leidsid.

Kui algul vabrikute piirkonnad veel olid väikesed, sai tööline vähemalt pühapäeval linnast lahkudes puhast värsket õhku hingata, aga saja aasta pärast, XIX sajandi keskpaiku, olid Inglismaa esialgsed väikesed tööstuslinnad muutunud suurteks vabrikulinnadeks, kus elanikke ümbritses leinaloorina lämmatav tolm ja tahm.

Vabrikutes endis oli õhk täis paksu tolmu, põrand kaetud õliga, millele seltsisid tolm ja mustus õhust; vabrikuruumid olid nii kitsad, et masinate ja töömaterjalide vahel vaevalt saadi liikuda. Ei nõudnud keegi vabrikandilt, et tehase ruumid oleksid küllaldaselt valgustatud ja varustatud õhupuhastajatega.

Ettevõtja asetaski töölised elama korteritesse, mis olid kitsad, niisked, külmad. Ettevõtjad ruttasid küll kasutama töölislapsi vabrikutes töö juures, kuid neile hariduseandmise peale nad ei mõelnud. Vanemate meeli rõhus laste saatus, kelle tuleviku suhtes neil ei saanud olla mingisuguseid paremaid väljavaateid.

Säärases olukorras ei elanud ainult inglise töölised, nii käis töölise käsi ka teistes Euroopa riikides. Paratamatult kerkis päevakorrale töölise elukorra parandamise küsimus. Kuid valitsused ei võtnud midagi ette töölise seisukorra parandamiseks. Töölised ise hakkasid asutama ametiühinguid, et toetada üksteist vastastikku, eriti tööpuuduse korral, ja võidelda ühiselt kätte paremaid töötingimusi. Nägematuks ei jäänud töörahva viletsused töölise sõpradele edumeelsete haritlaste peres.

Owen. Esimene silmapaistvaim töörahva huvide kaitsja Inglismaal oli Robert Owen (1771—1858). Ta oli käsitöölise poeg, meheas sai temast suurtööstur. Oma puuvillavabrikus

Šotimaal ehitas ta töölistele korralikud korterid, asutas neile kaupluse, kust nad odavate hindadega said tarbe- ja toiduaineid, korraldas ühissöögimaja, lühendas tööpäeva, andis maksuta arstiabi töölis perekondadele ja maksis vanaduse korral paiukit. Owenil läks korda parandada tööliste majanduslikku seisukorda, ilma et selle all oleksid kannatanud ettevõtte kasud. Sellepärast pöördus ta üleskutsega teiste töösturite poole, et need samuti katsuksid parandada oma tööliste olukorda. Riigitegelastele püüdis ta seletada, et valitsus ei tohi jääda erapooletuks ses küsimuses, vaid ta peab end segama tööliste ja tööandjate vahel ning kehtima panema lühendatud tööpäeva, piirama naiste- ja laste tööd, määrama palganormid jne. Oweni üleskutsed aga jäid hüüdjaks hääleks kõrves.

Fourier (Furjee). Oweni kaasvõitlejaks Prantsusmaal oli **Fourier**. Kaasa tundes tööliste kurvale saatusele, soovitas Fourier töölistel ühineda koondisteks. Kõik koondise liikmed pidid tööd tegema ja said selle eest tasu, mis oli seda suurem, mida raskem oli töö. Koondise liikmeil üksikult võttes ei olnud eraomandust, sest koondise varanduse omanikuks oli kogu koondis, tähendab, kõik tema liikmed. Koondise tegevust juhib tema juhatus; see ei tohi kellegi peale töövalikus survet avaldada, sest igaüks peab vabalt vastavalt oma huvidele valida saama tööala. Tarbeaineid, mida koondis ise ei valmista, muretseb juhatus kas ostu või vahetuse teel teistelt koondistelt; nii on igale koondise liikmele kindlustatud kõigi vajalikkude ainete saamine.

Aja ja jõu kokkuhoiu otstarbel pidid koondise liikmed elama ühiselumajas, sööma ühisköögis. Elumaja pidi olema meeldiv, ümbritsetud aiast ja pargist; ühiselumajas pidid leiduma lugemistoad ja raamatukogud. Säärase ühiskondliku korraga lootis Fourier saavutada üldist heaolekut.

Tööstus Saksamaal. Saksamaal võeti masinad tööstustes tarvitusele vähe hiljem, üldse oli saksa tööstus arenemisel maha jäänud inglise tööstusest umbes poolsada aastat. Aga tööstusliku revolutsiooni järel hakkas saksa tööstus edenema imekiiresti. Linnad suurenesid, üksteise järele tekkisid uued; vanad ettevõtted laienesid, tekkisid uued vabrikud ja tööliste arv kasvas lühikese ajaga mitmekordseks. Ega Saksamaalgi jäänud tulemata majanduslikud kriisid ja tööseisakud. Ka siin sattusid töölisel raskesse olukorda, kannatades tööpuudust ja olles sunnitud leppima vähese palgaga ning pika tööpäevaga ja

raskete töötingimustega. Siin hakkas tööliste huvisid kaitsma Lassalle (Lassall).

Lassalle. Lassalle (1825—1864), ajakirjanik Saksamaal, oli arvamusel, et töölised peavad ise endid aitama. Aidata saavad töölised üksteist, kui nad ühinevad. Lassalle'i õhutusel hakkasidki tekkima üksteise järele töölisühingud ja veel tema elupäevil (1863. a.) pandi alus üldisele Saksamaa töölisühingule. Edasi õpetas Lassalle, et töölised püüdku saata oma esindajad parlamenti, sest ainult oma esindajate kaudu leiavad nende huvid kaitsmist parlamendis. Et tööliste esindajad pääseksid parlamenti, on tarvis nõuda üldist valimisõigust.

Lassalle ei uskunudki, et eraettevõtteis võivad tõusta tööliste palgad niipalju, et töolistel oleks lahe elada. Sellepärast õhutas ta valmistamisühingute asutamist, kus töölised ise on ettevõtjais, kus kogu ettevõtte kasu jääb töölistele. Selle juures oli Lassalle arvamusel, et töölised üksi valmistamisühinguid korraldada ei jõua, mispärast töölisi toetagu riik. Lassalle oli üldse arvamusel, et tööliste olukorda rahuldavalt parandada suudab ainult riik. Sellest järgnes tema peanõue: töölised ühinegu, võidelgu kätte üldine valimisõigus ning juurdepääs riigijuhtimisele; valmistamisühingud võtku riigi toetusel aegamööda üle kogu valmistamine.

Marks ja Engels. Nii Owen, Fourier kui ka Lassalle soovisid, et maa, kapital, üldse varandused kuuluksid mitte üksikuile isikuile, vaid ühiskonnale (riigile). Nad olid õpetuse pooldajad, mida nimetatakse sotsialismiks.

M a r x (1818—1883) ja **E n g e l s** Saksamaal püüdsid sotsialismi teaduslikult põhjendada. Nad väitsid: Kapitalistlik valmistamisviis võimaldab määratute rikkuste kuhjumist suurkapitalistide kätte. Suurkapitalistidega ei jõua võistelda ei väiketööstus, kesktööstus ega väikemaapidamine ning nad hävivad. Võistluse tagajärjel koondub viimaks kogu maa ja tööstus (kapital) vähestesse kättesse. Kogu eraomandus (maa ja kapital) kuulutatagu siis ühiskonna (riigi) omanduseks. Iga kodanik saagu tulu ainult oma tööst vastavalt tehtud tööle.

Sotsiaaldemokraadid. Marxi ja Engelsi poolt avaldatud põhimõtted võttis omaks Saksamaal 60-ndail aastail tekkinud poliitiline tööliste partei, sotsiaaldemokraatide erakond. Sotsiaaldemokraadid nõudsid demokraatlikku vabariiki, 8-tunnist tööpäeva, töökaitse-seadusi, sunduslikku ja maksuta rahvakooli, maksude võtmist kodaniku varandusliku seisukorra

ja sissetuleku järgi. Sel erakonnal oli juba 70-ndail aastail Saksamaal hulk ajalehti ja palju poolehoidjaid. Saksamaa toleaeagne valitsus tegi isemoodi takistusi sellele erakonnale: vangistati isikuid, kes sotsialistlikus sihis töötasid, suleti sotsialistlikud trükikojad jne. Kuid sotsiaaldemokraatia poolehoidjate arv kasvas. See asjaolu sundis valitsust lõpuks järele andma ja 80-ndail aastail pandi maksma Saksamaal rida tööliste elus väga tähtsaid kindlustusseadusi.

Sotsialistid ütlevad, et iga töötegija saagu tasu või saadusi vastavalt tehtud tööle ja selle väärtusele. Sotsialistidest oma õpetuselt lähevad lahku kommunistid, kes õpetavad, et igaüks teeb tööd nii palju, kui suudab, ja nii hästi, kui oskab, ja kõik saagu saadusi nii palju, kui vajavad. Sotsialistliku korra juures jääb püsima ühiskonna liikmete isiklik tulu, kommunistliku korra juures kaob isikliku tulu mõiste.

2. Rahvusriikide loomine.

Linnakodanluse tõus. Tööstuse ja kaubanduse arenemisega XIX sajandil tõusis linnakodanluse jõukus ja tähtsus. Nägime, et Prantsusmaal juba suure revolutsiooni eel ei leppinud kodanlus oma seisundiga ja nõudis poliitilisi õigusi. XIX sajandil nõuab linnakodanlus igal pool riigijuhtimisest osavõtu võimalust ja kodanlust toetavad selles võitluses töölised ja haritlased. Tekivad revolutsioonid 1830. a. (Pariisis, Belgias) ja 1848. a. (Pariisis, Berliinis, Viinis) ja kodanlus pääsebki mõjule.

Haritlased ja linnakodanlus algatasid XIX sajandil veel liikumise, mille eesmärgiks oli võõra võimu alt vabanemine (Belgias, Itaalias, Austrias, Poolas) ja ühinemine rahvuslikuks riigiks, nagu Itaalias ja Saksamaal.

Itaalia ühendamise. Itaalias oli keskajal, samuti ka uusajal rida väiksemaid riike ja riigikesi, milledest mitmed seisid Austria mõju all, kuna osa Põhja-Itaaliast kuulus Austriale. Riiklik killunemine, rohkearvulised riigipiirid ja tollid ei võimaldanud tööstuse ja kaubanduse edenemist. XIX sajandi algul tekkis Itaalias peamiselt haritlaskonnas ja linnakodanluses liikumine, mille eesmärgiks oli Itaalia iseseisvus ja ühendamise. Tähtsamaid riike Itaalias oli S a r d i i n i a, mis kuningas Victor Emanueli valitsemise ajal sai Itaalia ühendajaks.

Sardiinia sõlmis Prantsusmaaga salalepingu Austria vastu. Suurendati sõjaväge, muretseti paremaid relvi ning sõjavarustist ja ehitati kindlustisi.

Austria nõudis (a. 1859), et Sardiinia lõpetaks sõjaettevalmistused. Sardiinia ei pööranud sellele nõudmisele tähelepanu ja Austria alustas sõja Sardiiniaga. Sardiinia ja Prantsuse ühendatud väed purustasid Austria sõjaväe ning Austria sunniti loobuma Põhja-Itaaliast Sardiinia kasuks.

Mitme Kesk-Itaalia riigi rahvas kukutas ise oma riigis kuningavalitsuse ning ühines Sardiiniaga. Siis astus tegevusse rahvuskangelane Garibaldi. Ta lõi endale vabatahtlikest sõjaväe, kellega ühes Sardiinia kuninga vägedega vallutas itaalia riike ning ühendas Sardiiniaga. Seejärel astus kokku Torinos Itaalia esimene parlament ja valis Victor Emanueli Itaalia kuningaks (1861). Nii loodi Itaalia riik, millest jäid esialgu välja Veneetsia, samuti ka Rooma, mis liideti Itaaliaga Preisi-Prantsuse sõja ajal (a. 1870).

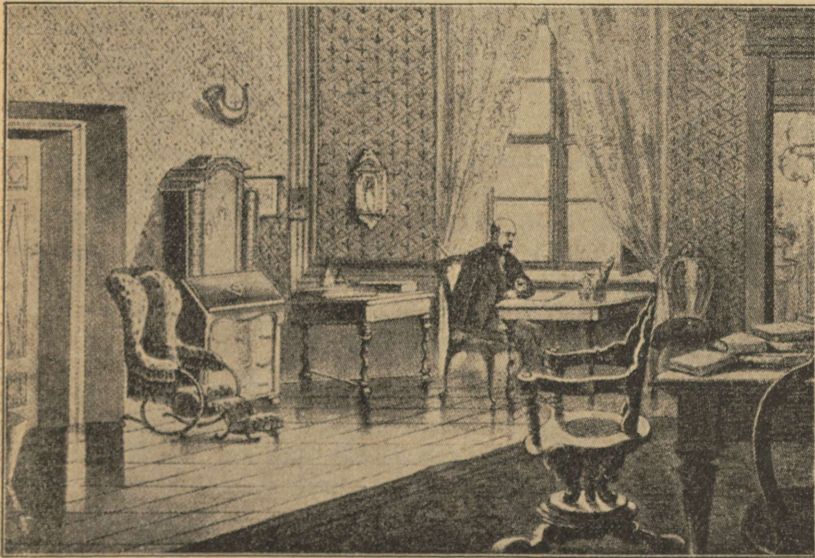
Esimesed sammud Saksamaa ühendamiseks. Saksamaa oli keskajal killustatud maa, sellisena püsis ta ka uusajal; veel Napoleon leidis seal 360 riigikest ja asus nende arvu vähendamisele. Viini kongress, mis kokku astus peale Napoleoni kukutamist, et korda seada Napoleonist rikutud „Euroopa kaarti“, määras Saksamaa riikide arvu 38 peale kindlaks. Ühtlasi moodustasid need riigid Saksa liidu, mille ülesandeks oli Saksamaad välishädaohtude vastu kaitsta. Juhtivat osa liidus hakkasid etendama saksa suuremad riigid: Austria ja Preisi. Saksa liit osutus nõrgaks, sest Saksamaa majanduslik killunemine jäi alles: igas riigis oli oma rahasüsteem, oma tollipiir. Need asjaolud takistasid väga kaupade ringkäiku, üldse majanduslikku arengut. Linnakodanlus ja haritlased said aru, et Saksamaa jõukust võib tõsta saksa riikide majanduslik ühinemine. Seletati: kui Saksamaa tahab tugevaks ja jõukaks saada, peab ta kaotama tollid saksa riikide vahel ja maksma panema tollid välismaa kaupadele. Eriti soodus oli see seisukoht Preisimaale, kelle maad asusid üksteisest lahus (Preisile kuulus maid ka Reini jõe piirkonnas). Preisi algatusel viidigi läbi (a. 1834) saksa tolliliit. Saksa riikide vahel toimus nüüd kaupade vahetus täiesti vabalt. Siitpeale algas Saksamaa majanduslik tõus. Kui veel aastat paarkümmend hiljem teostus masinate tarvituselevõtmine, edenes saksa tööstus ja kaubandus nii kiires tempos, et sajandi lõpul saksa kaubad maailmaturul välja tõrjusid inglise kaubad, milline asjaolu tekitas lepitamatu vihavaenu nende

kahe suurriigi vahel. Eriti arenesid Saksamaal riidetööstus, mäekaevandus ja malmi ning terase valmistamine. Tööstusliku revolutsiooni tagajärjel muutus saksa linnakodanlus järjest jõukamaks ja iseteadvamaks. Ta nõudis enesele riigivalitsemisest osavõtu võimalust ja mõjutas väga suurel määral Saksamaa rahvuslikku liikumist.

Elavalt kerkis Saksamaa ühendamise mõte päevakorrale 1848. a., millal Saksamaa üle elas esimese suure revolutsiooni.

Kuid Saksamaa ühinemine Saksa keisririigiks teostub Preisi välisministri Bismarck'i osaval juhtimisel (1871).

Otto von Bismarck. Bismarck, pärit Brandenburgi mõisnikuperekonnast, õppis Berliini ülikoolis õigusteadust. Loodus oli teda rikastanud ise-loomuomadustega, mis sobivad riigimehele. Ta oli töös väsimatu, hoolas ja



O. Bismarck kabinetis.

energiline. Iga tema poliitiline samm näitas osavust, kavalust, teravmeelsust ja haruldast ettenägelikkust. Ka oli ta väga võimuhimuline ega valinud kunagi abinõusid eesmärgi saavutamisel. Oma poliitilist tegevust algas Bismarck maapäeva saadikuna, 1862. a. sai ta Preisi peaministriks. Bismarck oli piiramatult ainuvalitsuse pooldaja.

Peaministri kohale asudes oli Bismarcki püüe ühise Saksamaa loomine ja selles juhtiva koha muretsemine Preisile. Ta püüdis ühtlasi tõsta Saksamaad esikohale Euroopas. Oma eesmärgi taotlemisel pidi ta kõrvaldama Saksa liidust Austria ja võitma Prantsusmaa.

Preisi-Austria sõda. Austria eemaldamiseks Saksa liidust hakkas Bismarck otsima tüli Austriaga. Varsti tekkiski mõlemate riikide vahel sõda, mille kaotas Austria. Preisimaa sai juurde maid ja Bismarcki osaval juhtimisel asutati Saksa liidu asemele Põhja-Saksa liit, kus Austriat ei olnud ja kus Preisimaa üksi etendas juhtivat osa. Bismarck ise sai Põhja-Saksa liidu kantsleriks.

Preisi-Prantsuse sõda tekkis sama kergesti. Prantsusmaal tekitas Preisi tugevnemine ja Saksamaal juhtivale kohale tõusmine suurt ärevust. Juba Louis XIV-st alates oli Prantsusmaa tahtnud olla esimene riik Euroopas. Napoleon I tõusis koguni Euroopa käsutajaks. Bismarcki kaasaegne Prantsuse troonil, keiser Napoleon III, oli etendanud seni juhtivat osa Euroopa rahvusvahelistes suhetes, aga nüüd ähvardas Bismarckist juhitav Saksamaa selle seisukoha Prantsusmaalt ära võtta. Sõja vastu valmistusid nii Prantsusmaa kui ka Saksamaa. Mõned teravad väljendused Preisi diplomaatide suust ja Prantsusmaa kuulutaski sõja Preisile (19. juulil 1870). Peagi said aga prantslased aru, et nad liiga kergemeelselt on talitanud, kuna neil puudusid liitlased. Juba sõja puhkedes kuulutasid Vene- ja Inglismaa enda erapooletuks, erapooletuks jäi ka äsja lüüasaanud Austria. Sõprade puudusel ja viletsa sõjaväe ning puuduliku sõjaväevarustuse tõttu kaotas Prantsusmaa selles sõjas rängalt. Frankfurti rahuga a. 1871 saab Saksamaa rikkad Elsassi ja Lotringi maakonnad prantslastelt, veel kohustatakse Prantsusmaa maksma Saksamaale sõjatasu (5 miljardit franki).

Saksamaa lõplik ühendamine. Preisi-Prantsuse sõja ajal toimus Saksamaa lõplik ühinemine. Bismarck astus läbirääkimistesse Lõuna-Saksa riikidega ja tal läks korda Põhja-Saksa liidust moodustatavasse uude Saksa keisririiki neidki kaasa tõmata. Nii ühines kogu Saksamaa ja tema esimeseks keisriks sai Wilhelm I, Preisi kuningas (1871).

VII. Edu Eesti rahva elus XX sajandi algul.

1. 1905. aasta revolutsioon.

Revolutsiooni puhkemise põhjused. Vene keisrid olid laiendanud riigi piire: Venemaa külge olid liidetud Soome, osa Poola riiki, Siber. Keisrid valitsesid Venemaad piiramatu ainu-

valitsejana oma ametnikkude abil. Rahval ei olnud võimalusi riigivalitsemises kaasa rääkida, vaid ta pidi kannatama ametnikkude omavoli all. Puudusid kodanikuvabadused. Riik kulutas suuri summasid sõjaväe ja ametnikkude ülalpidamiseks, milliseid kulusid pidid elanikud maksudena tasuma. Algas (a. 1904) Jaapaniga sõda, mis lõppes Venemaa kaotusega. Vene-Jaapani sõda tegi Venemaa rahvastele selgeks, et keiser ei suuda riiki korralikult valitseda.

Vene revolutsioon. Vene rahvas soovis, et riiki valitseks piiratud ainuvalitseja ning et rahval oleks võimalus osa võtta riigivalitsemisest oma esindajate kaudu. Keelust hoolimata peeti koosolekuid, kus nõuti rahvaesinduse ellukutsumist ja kodanikuõigusi. Eriti julged olid koosolekuid korraldama ja kõnesid pidama Peterburi üliõpilased ja töölised. Et valitsust järeleandmisele sundida, korraldati 1905. aasta sügisel üle kogu Vene riigi üldine streik: raudteerongid ei liikunud, post, telefon ja telegraaf ei töötanud, vabrikutes seisis töö.

17. oktoobri manifest. Keiser Nikolai II oli sunnitud rahva nõudmistele järele andma: 17. (30.) oktoobril 1905. a. avaldati keisri manifest, milles lubati kokku kutsuda rahvasaadikutekogu (riigivolikogu), ilma kelle nõusolekuta ei pidanud tulevikus ükski seadus kehtima hakkama; samuti lubati maksuma panna kodanikuvabadused.

Revolutsioon Eestis. Ka Eestis algas revolutsiooniline liikumine. Ka siin polnud rahvas valitsuse tegevusega rahul. Omal ajal keisrile esitatud nõudmised olid täitmata jäetud. Venustus oli palju pahameelt tekitanud. Pealegi olid halvad meie maaolud. Suurem osa rahvast oli maata ning pidi elatuma mõisamoonameestena, talusulastena maal või vabrikutöölisena, juhusliku tööga linnas. Mõisamoonameeste elu loeti kõige raskemaks. Kerge polnud ka popside elu. Kõik nad igatsesid saada maad. Unistas sellest talusulanegi ja vabadik. Rahul polnud oma olukorraga talurentnik. Rohulolematus oli tekkinud valitsuse, veel suuremal määral aga mõisa vastu. Peeti ju mõisnikku kõiges rahva viletsuses süüdi. Linnatöölise tööpäev oli pikk, palk väike. Igatseti lühemat (8-tunnist) tööpäeva ja paremat palka. Seepärast ühinesid ka Tallinna vabrikutöölised teiste streikijatega ning jätsid töö seisma. Politsei lahkus valvukohtadelt linnas; kardeti poodide ja majade rüüstamisi. Kuberner loaga korraldati koosolek Suurel turul, et arutada enesekaitsekorraldust. Sinna ilmus aga sõjaväe-osa, piiras rahva

kolmest küljest sisse ja ilma hoiatamata laskis rahva peale kogupaukudega. Rahvast said paljud surma ja haavata. 1931. a. suvel püstitati neile langenuile mälestussammas turule „Estonia“ teatri juurde. Linnadest levis revolutsiooniline liikumine maale. Mõisnikud olid oma mõisadest põgenenud linnadesse. Talurentnikul, popsil, mõisamoonamehel polnud võimalust nõuda mõisnikult oma olukorra parandamist. Linnast-tulnud rääkisid koguni, et valitsus on rahva käes, et mõisnikkude võim on kadunud. Vaja on korraldada kodumaa elu-olu. Olid kokku kutsutud valdade ja ühingute saadikud Tartusse (28. novembril), kus koosolijad jagunesid kaheks ja kus vastu võeti mitmesugused seisukohad. Nõuti eesti olude ümberloomist. Maata inimesed hakkasid kohati ise oma olukorda parandama ja mõisamaid jagama. Ilmus linnast ka töölistesalku. Asuti mõisade rüüstamisele. Hulk mõisu põletati. Vahepeal oli üldstreik lõppenud, keiser saanud jälle võimu enda kätte. Meie kodumaa mõisnikud kutsusid jälle vene sõjaväed rahvast rahustama. Sõjaväge saadeti, peamiselt madruseid ja kasakaid Eesti mõisnikkude või nende põegade-ohvitseride juhatusel. Karistussalgad teotsesid mõisnikkude ja osalt ka mõne kirikuõpetaja näpunäidete järgi. Mitusada inimest surmati, paljud said armuta peksu, paljud pandi vangi, paljud saadeti maalt välja. Karistati ka eesti agaramaid, silmapaistvamaid seltskonnategelasi ja neid, kelle vastu mõisnik kandis millegipärast viha, küsimata kas nad võtsid osa liikumisest. Paljud talud ja muid ehitisi põletati karistussalkade poolt kättemak-suks. Nii summutati veriselt meie kodumaal revolutsiooniline liikumine, mis oli sihitud mõisnikkude vastu.

Revolutsiooni saavutised. Keisri manifestis lubatud kodanikuvabadused hakkasid kehtima, kuigi piiratud kujul. Oli luba asutada seltse, korraldada koosolekuid, pidada kõnesid. Tsensuur kaotati, maksis trükivabadus. Mõne aja pärast astus Peterburis kokku riigivolikogu, kuhu valiti saadikuid ka Eestist. Meie kodumaal tekkisid esimesed eesti poliitilised erakonnad: Rahvuslik Eduerakond Jaan Tõnissoni juhatusel, käremeelsed rahvuslased ehk radikaalid Konstantin Pätsiga eesotsas ja sotsialistlik tööliste erakond, milles juhtivaks jõuks oli Mihkel Martna. Üldse aitas revolutsiooniline liikumine kaasa eesti elu üldisele edule.

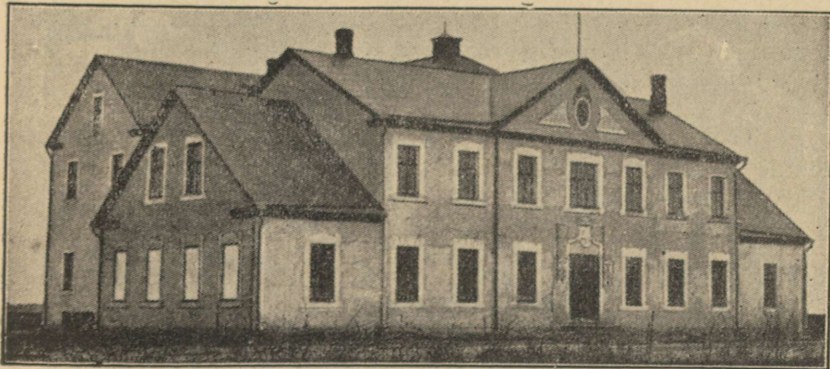
2. Haridus ja kultuuritöö revolutsiooni järel.

Koolid. Revolutsioon tõi paremusi eesti kooliellu: lubati algkoolis kahel esimesel aastal õpetada lapsi eesti keeles, kuna seda pidi tehtama enne vene keeles; lubati asutada eestikeelseid erakooli, millede ülalpidamiseks aga vallad ega linnad ei tohtinud määrata toetust. Esimene eestikeelne keskkool, Eesti tütarlaste gümnaasium, asutati Tartus (a. 1906). Peagi asutati eestikeelseid keskkooli ka mujal linnades, näiteks Viljandis, Pärnus, Rakveres. Mitmel pool maal tekkisid eestikeelsed algkoolid võistlejaiks venekeelseile ministeeriumikoolidele. Koolide avajaiks ja ülalpidajaiks olid haridusseltsid.

Haridusseltsid. Haridusseltsi asutati üle kogu maa, linnadesse ja maale. Need seltsid pidasid ülal mitukümmend eestikeelset kooli, asutasid raamatukogusid, lugemisringe, korraldasid üldhariduslikke kursusi ja kõnekoosolekuid.

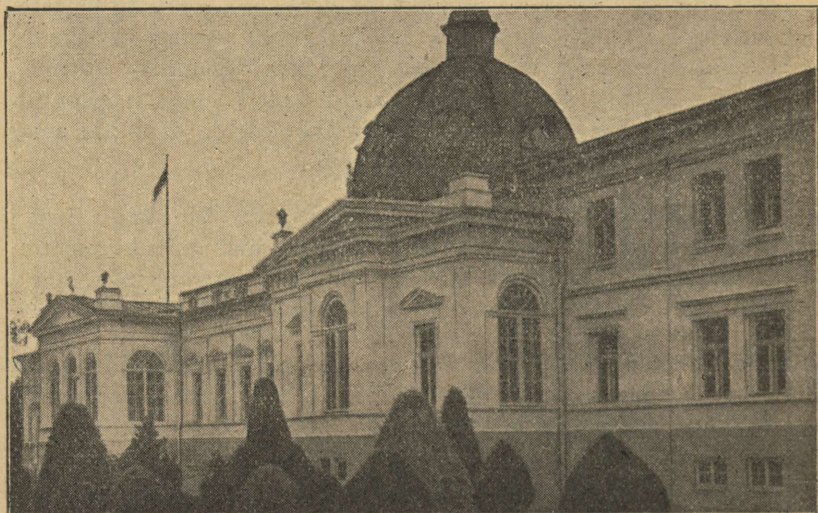
Põllumeesteseltsid. Põllumeesteseltsid korraldasid põllumeestele mitmesuguseid kursusi, pandi ametisse agronome, põlluteadlasi ja karjakasvatamis-instruktooreid, kes pidid andma põllumeestele nõu põllupidamises ja karjakasvatuses. Asutati esimene eesti põllutöökool Kõo mõisa.

„Noor-Eesti“. Noorte vabameelsete kirjanikkude rühm hakkas avalikult tegelema „Noor-Eesti“ nime all, kuna nad enne olid sunnitud salaja koos käima, et kirjanduslikke küsimusi harutada. „Noor-Eesti“ andis välja albumeid, ajakirja ja raamatuid.



Väike-Maarja põllumeesteseltsimaja Virumaal.

Eesti Kirjanduse Selts. Venestuse ajal suletud Eesti Kirjameeste Seltsi asemele asutati (a. 1907) Tartus eesti ajaloolase Villem Reimani eestvõttel Eesti Kirjanduse Selts. Tema ülesandeks oli eesti keele, kirjanduse ja ajaloo uurimine. Eesti Kirjanduse Selts on kirjastanud hulk kasulikke raamatuid. Ta annab välja ajakirja „Eesti Kirjandus“.



Eesti Rahva Muuseum Raadil Tartu lähedal.

Eesti Rahva Muuseum. Tartusse asutati (a. 1908) dr. Jakob Hurda mälestuseks Eesti Rahva Muuseum. Sinna koguti eesti aineiline vara, kirjandus, kunst kõigist ajajärgudest. Eesti Rahva Muuseum asetseb praegu Tartu lähedal Raadil. Muuseumis on leida talutare, maja- ja tööriistu, tarbeasju, rõivaid, ehteid, kirjandust, kunstitöid.

Teater. Ehitati toredaid teatrimalju: Tartusse „Vane muine“, Tallinnasse „Etonia“, Pärnu „Endla“, Valka „Säde“.

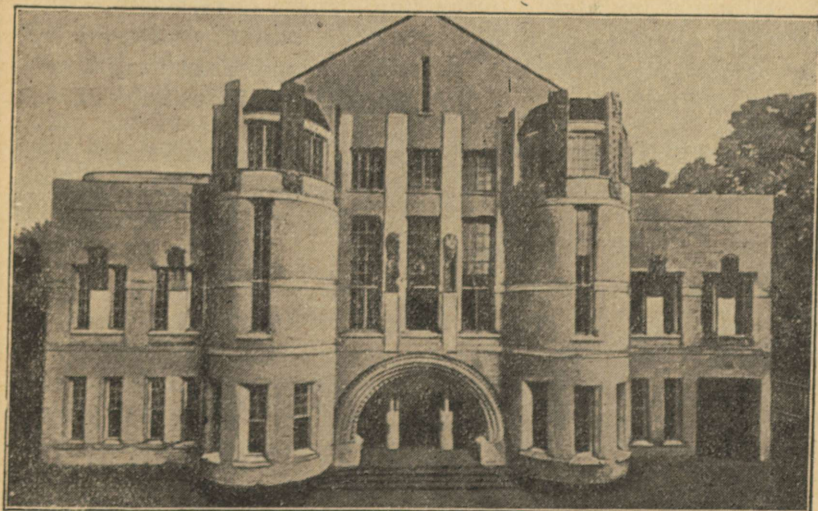
3. Tulunduslik tõus.

Pangad. Kuni XX sajandini oli eestlastel raskendatud avada kauplus, asutada töökoda või tehas või tõsta oma põllumajandust paremale järjele. Seda võis ta teha ainult siis, kui ta

oli jõudnud koguda tarvilise summa raha. Laenata raha eestlane kustki ei saanud: puudusid eesti pangad. Saksa pangad olid küll olemas. Sinna võeti ka eestlastelt raha hoiule, kuid eestlasel oli raske sealt laenu saada. Sellepärast asutati eesti panku.



„Estonia“ Tallinnas.



„Vanemuine“ Tartus.

Puudusid üksikud rikkad isikud, kes oleksid asutanud eesti panku, seepärast asutati neid ühiselt. Tartu Laenu- ja Hoiu-Ühisusele tekkis lisaks ka teistes linnades ja alevites teisi sama-suguseid panku. Neist laenati raha töökodade, tehaste ja kaupluste avamiseks, maaparanduseks ja karja suurendamiseks. Linnades avasid mitmed eestlased uusi kauplusi ja töökodasid ja ehtasid või ostsid maju. Taluperemehed muretsesid uusi põllutööriistu, tegid uut põldu, kuivatasid soid, puhastasid põldu kividest, ostsid kunstsõnnikut, suurendasid karja ja ehtasid paremaid hooneid.

Ühispiimatalitused. Venemaal on väga head mustmulla-maad, kus vili annab rikkalikku saaki. Sellepärast oli vene teravili odav. Eesti talupoeg peab teravilja kasvatamisel nägema palju vaeva. Odav vili ei tasunud tema tööd. Seepärast kasvatati Lõuna-Eestis palju lina ja Põhja-Eestis, eriti Virumaal ning Alutaguses kartuleid, mis veeti Peterburisse. Need tuluallikad ei jõudnud rahuldada talupoja vajadusi. Hakati rohkem karja kasvatama. Asutati ühispiimatalitusi, kuhu karjapidajad viisid piima. Seal töötati piim võiks ja juustuks, kuna kooritud piima viisid talupojad tagasi koju ja söötsid selle sigadele. Või ja juust saadeti Peterburisse ja ka välismaale. Ühispiimatalituste asutamisega suurenesid põllumehe tulud.

Masinatarvitajate ühingud. Tulu karjasaadustest võimaldas talupojal muretseda uusi põllutööriistu ja masinaid. Üksikult osta oli raske. Pealegi on mõnda masinat (näiteks külvimasinat) ainult lühikeseks ajaks vaja. Seepärast asutati külades masinatarvitajate-ühinguid ja osteti kallimaid masinaid ühiselt.

Majandus-ühingud. Asutati majandus-ühinguid või avati põllumeesteseltside laod, mille kaudu põllumehed ostsid põllutööriistu, rauda, soola, kunstsõnnikut, heina- ja viljaseemet ja muud põllumeestele vajalikku kaupa.

Kaubatarvitajate-ühingud. Erakaupmehed võtsid müüdavalt kaubalt suurt kasu. Et kaupmeeste liigkasuvõtmisest vabeneda, asutati kaubatarvitajate-ühinguid ning avati ühingupoed. Nii said tarvitajad otseteed, ilma vaheltkauplejata, kaupa valmistajalt. Kaubatarvitajate-ühingu eesmärk on muretseda tarvita-jaile odavat ja head kaupa võimalikult otseteed valmistajalt.

Ühistegelise liikumise ja seltsitegevuse mõju rahvaelusse. Ühispangad, ühispiimatalitused, masinatarvitajate-, majandus-, kaubatarvitajate- ja muud ühistegelised ühingud aitasid eest-

laste ainelist seisukorda tõsta, eestlane sai jõukamaks ning vabanes võõraste majanduslikust mõjust, sai majanduslikult iseseisvaks, eriti põllumehed, käsitöölised, kaupmehed. Ühistegelistes asutistes leidsid mitmed haritlased ja eriteadlased teenistust. Ühistegeliste asutiste kaudu õppisid inimesed koos töötama, koos võitlema ühisele eesmärgile jõudmiseks. See lähendas inimesi üksteisele ja kasvatas neis ühistunnet. Seltsi- ja ühingu-tegevus valmistas inimesi ette juhtima tulevikus oma riiklikku elu, milleks avanesid võimalused Maailmasõja järel.

VIII. Euroopa XX sajandil.

1. Maailmasõda.

Sõja põhjused. Prantsusmaa ei suutnud unustada 1871. a. alandust ja kaotust, ta hellitas Elsass-Lotringi tagasisaamise lootust. Ta kogus jõudu, valmistus uue sõja vastu, otsis sõpru. Saksamaa temale õnneliku Preisi-Prantsuse sõja järel ahnitses asumaid kõigis maailmajagudes, sõlmis kasulikke kaubalepinguid kõigi riikidega, eriti vähearenenud maadega, et saavutada head minekut saksa tööstussaadustele. Üldse püüdis ta ülevõimule mitte ainult Euroopas, vaid kogu maailmas. Sakslased hakkasid üleolevalt suhtuma kõigisse teistesse („Saksamaa, Saksamaa üle kõige...“). Loomulikult pandi Saksamaal suurt rõhku sõjaväele: suurendati jalaväge, veel rohkem mere- ja kahurväge, eriti hoogsalt hakati ehitama soomuslaevu.

Saksamaa poliitika oli kahjulik ja vastuvõetamatu kõigile teistele, sest Euroopa suurriigid olid kõik tööstus- ja kaubandusriigid; nad kõik olid huvitatud asumaadest, turgudest ja kasulikest kaubalepinguist; kõik suurriigid ihkasid ülevõimu. Sellepärast valmistas iga riik end sõja vastu, mille puhkemist peeti paratamatuks.

Balkani poolsaar, millest osake Türgi pealinna Konstantinoopoliga kuulus Türgile, oli jagatud väikeriikide vahel (Kreeka, Bulgaaria, Serbia, Montenegro). Balkanis katsus iga Euroopa suurriik oma mõju maksmata panna, eriti pörkasid seal kokku Vene ja Austria-Ungari huvid.

Ühtlasi otsisid Euroopa riigid üksteiselt toetust oma huvide kaitseks ja lähenesid sel otstarbel üksteisele. Tekkisid liidud,

nagu Saksa-Austria ja Vene-Prantsuse liit, Prantsuse-Inglise ja Vene-Inglise leping.

Euroopa suurriikide vahekorrad teravnesid eriti XX sajandi teise aastakümne algul. Mitmed riigid olid juba valmis sõjaks. Nende valitsused olid otse huvitatud sõjast, ka olid huvitatud sõjast valitsusi toetavad ringkonnad, eeskätt suurkapitalistid, sest neile töötas sõda suuri tulusid ja õnnelik sõja lõpp häid majanduslikke väljavaateid. Rohkem kõigist oli sõjast huvitatud Saksamaa, kus kiire tööstuse tõus ja rahva arvu kasvamine muutis elu kitsaks. Pealegi oli keiser Wilhelm II-l kindel tahtmine maksma panna saksa mõju Balkanis ja lagunevas Türgi riigis, ühendada Saksamaaga Baltimaid ning teha Venemaad majanduslikult sõltuvaks Saksamaast. Serbia riigilt Balkanil, kus rahvuslik vaim oli väga tugev, kavatses Wilhelm II hoopis võtta iseseisvuse, teda ühendada Austriaga. Balkanil leidiski aset sündmus, mis sai Maailmasõja tõukeks.

Maailmasõja puhkemine. 28. juunil 1914. a. surmas noor serblane Sarajevo linnas Austria troonipärija. Viinis ja Berliinis peeti seda sammu sihilikuks poliitiliseks kuriteoks serbia rahvuslaste poolt ja kahtlustati kaastegevuses Serbia valitsust. Austria-Ungari esitas Serbiale rasked, rahvuslikke tundeid haavavad nõudmised. Serbia, lootes Venemaa abile, ei täitnud neid nõudmisi. Teised Euroopa suurriigid soovisid küll, et Serbia-Austria vahejuhtumine lahenduks sõjata, kuid sellest ei tahetud kuulda Viinis ja Berliinis. 28. juulil kuulutaski Austria-Ungari sõja Serbiale.

Sõdivaid riike. Niipea kui see teatavaks sai Venemaal, kuulutati seal kohe välja mobilisatsioon. Siis esines Saksa keiser nõudmisega, et Venemaa seisma paneks mobilisatsiooni. Venemaa ei täitnud Wilhelm II-se soovi. Nüüd kuulutas Saksamaa Venemaale sõja (1. augustil) ja Austria-Ungari tegi seda mõni päev hiljem. Samal ajal oli mobilisatsioon käsil Venemaa liitriigis Prantsusmaal. Saksa väed tormasid erapooletusse Belgiasse, et selle maa kaudu tungida Prantsusmaa kallale. Sakslaste kavatsus oli enne purustada Prantsusmaa ja siis võita Venemaa. Kuid Vene ja Prantsuse liitlane Inglismaa avaldas Belgia erapooletuse rikkumise pärast protesti ja kuulutas Saksamaale sõja. See tuli Wilhelm II-le täiesti ootamata ja muutis Saksamaale sõjapidamise raskeks algusest peale. Inglismaaga lepinguga seotud Jaapan ka kuulutas Saksamaale sõja; Jaapani järel tegi seda Hiina.



Samal ajal suurenesid ka Saksa-Austria-Ungari jõud; nendega ühines Türgimaa ja Bulgaaria. Itaalia töötas algul erapooletuks jääda, kuid hiljem ühines siiski liitlastega. Nii seisisid nüüd keskriigid (Saksamaa ja Austria-Ungari), keda toetasid Türgi ja Bulgaaria, sõjajalal Venemaaga, Prantsusmaaga, Belgiaga, Inglismaaga, Jaapaniga, Hiinaga ja Itaaliaga; hiljem ühinesid liitlastega keskriikide vastu veel Rumeenia, Portugal, Põhja-Ameerika Ühendriigid ja mitmed Kesk- ning Lõuna-Ameerika riigid.

Maailmasõda. Nii muutus Sarajevo sündmuse järel puhkenud sõda selle sõna täies mõttes maailmasõjaks. Ta kestis 1914.—1918. aastani; sõjategevus sündis kolmes maailmajaos korraga — Euroopas, Aasias ja Aafrikas — peamiselt muidugi Euroopas ja peaaegu kõigil meredel. Sõda oli suurim, mida ajalugu tunneb; ta nõudis väga palju ohvreid ja maksis väga palju. Sõditi maa peal, vee peal ja vee all, õhus. Tarvitati hiigelkahureid, kuulipildujaid, lennukeid, tanke, lämmastavaid gaase, allveepaate, miine. Sõjast võttis osa 74 miljonit sõdurit.

2. Maailmasõja tagajärgi.

Mis maksis Maailmasõda. Maailmasõda ületab oma veriste ohvritega kõik eelmised: 10 miljonit elujõulist meest on jätnud elu lahinguväljadel. Kaks korda suurem on haavatute arv. Nii oli

	surnuid	haavatuid
Saksamaal	1 885 000	4 248 200
Austria-Ungaril	1 450 000	2 000 000
Türgimaal	450 000	675 000
Bulgaarial	70 000	100 000
Kokku keskriikidel	4 000 000	7 000 000
Venemaal	2—2 500 000	4—5 000 000
Inglismaal	945 300	2 121 600
Prantsusmaal	1 425 900	2 700 000
Itaalia	497 000	949 600
Rumeenial	159 000	170 000
Belgial ja Serbial	800 000	1 000 000
Põhja-Ameerika Ühendriikidel	56 600	246 000
Kokku liitriikidel	6 000 000	12—13 000 000.

Langenute kirstudega, kui neid asetada üksteise kõrvale, võiks katta 10 000 kilomeetri pikkuse tee, umbes Berliinist Vladivostokini... Kui nad aga laadida vagunitesse, 50 kirstu igäihesse, saaksime 10 000 raudteerongi, igäihes 20 vagunit, et viia surnuid nende kodukohtadesse.

Maailmasõda läks maksma Eesti rahas umbes 700 miljardit kuld-krooni. See summa on $2\frac{1}{2}$ korda suurem kui kogu maailma raudteede väärtus ja 25 korda suurem kogu maailma (sõja- ja kauba-) laevastiku väärtusest. Kogu maailmas leiduva kulla väärtus ulatub ainult 10—11 protsendini sest hiigelsummast, mis maksis Maailmasõda.

700 miljardist kroonist jätkuks, et teha kõik Euroopa kõlbmata maad õitsvateks aedadeks, ehitada kõigi Euroopa riikide kodanikkudele mugavad korterid, kindlustada igale töötajale vanadusepauk. Kuid selle asemel kulutati see hiigelsumma 10 miljoni haua ja 20 miljoni vigase valmistamiseks...

Peale sõja otseste kahjude peab aga arvestama ka temaga kaasas käinud majanduslikke kaotusi: purustatud linnad, põletatud külad, laastatud maakonnad, uputatud laevad, produktsiooni vähenemine — kui palju maksab see? Tingimata sama suure summa kui otsesed kahjud.

Maailmasõda tõi võidetuile ja võitjale mitte ainult miljonid hauad, varemed ja võlad, vaid ka määratu hulga vigastatuid, leski ja vaeslapsi, keda tarvis toetada.

(V. Voytinski järgi.)

Veel sõja tagajärgi. Maailmasõjas kaotas Saksamaa; tema ülevõim murti täiesti. Saksamaa kaotas ka oma majandusliku mõju. Ta kaotas hulga oma maa-alast: Elsass-Lotring läks Prantsuse valitsemisele, Saksamaa küljest said veel maid Belgia, Poola, Leedu. Saksamaa käest võeti tema asumaad. Teda kohustati liitlaste kasuks maksma ülisuurt heakstegemismaksu.

Maailmasõjas ei kaotanud üksi Saksamaa, selles sõjas kaotasid kõik sõdivad riigid, sest sõja hirmsate kulude tõttu sattusid kõik riigid majanduslikku kitsikusse. Üksi Põhja-Ameerika Ühendriigid, kes kogu sõja kestusel varustasid liitlasi sõjamononaga ja toiduainetega, kogusid raha ja tõusid pärast sõda majanduslikult võimsaks ja poliitiliselt tähtsaks riigiks.

Maailmasõja tagajärjel muutus Euroopa kaart. See sõda kutsus esile mitmes suurriigis revolutsiooni ja rahvuslikud liikumised, mille tagajärjel purunesid endised ainuvalitsuslikud riigid. Kõige enne puhkes revolutsioon Venemaal (veebruaris 1917), siis Saksamaal, Austria-Ungaris. Neis keisririikides kukutati keisrivalitsused ja kuulutati välja vabariigid. Rahvad, kes seni olid elanud Vene ja Austria-Ungari keisrite võimu all, ruttasid nüüd rajama iseseisvaid riike. Nii sündisid Maailmasõja tagajärjel riigid: Eesti, Läti, Soome, Ungari, Poola, Tšehhoslovakkia, Leedu.

3. Rahvasteliit.

Rahvasteliidu loomine. Suur Maailmasõda on käinud inimessoost üle nagu hävitav maru. Miljonid on kaotanud elu, küm-

ned miljonid oma tervise. Rahvaste varandused on hävinenud ning järele jäänud vaid võlakoomad. Nelja-aastase sõjakestuse järel oli rahuigatsus üldine. Rahu kirjutati alla Versailles's (Versai's) juunikuus 1919. a.

Maailmasõja ohvrid olid olnud sedavõrd rasked, et igatseti rahu, mis ei pidanud olema harilik rahu, vaid täielik, igavene rahu. Jõuti otsusele, et tuleb moodustada tugev rahvusvaheline organisatsioon, mille eesmärgiks peab olema rahvastevahelise rahu kindlustamine. Veel läbirääkimiste ajal kujunes liitriikidest Rahvasteliit, mille põhikirja väljatöötamisele asuti kohe ja mis selle valmimise järel 10. jaanuaril 1920. a. algas oma tegevust.

Rahvasteliidu liikmed. Rahvasteliit on põhikirja järgi riikide liit, kuhu kuuluvad sõjast osavõtnud riigid. Kuid ka iga teine riik võib astuda liikmeks, kui tema vastuvõtmise poolt on $\frac{2}{3}$ täiskogu liikmeist. Rahvasteliitu ongi astunud peaaegu kõik Euroopa riigid, väikeriikide hulgas ka Eesti.

Rahvasteliidu tegevus. Rahvasteliidu asju ajavad täiskogu, nõukogu ja alatine sekretariaat. Rahvasteliidu asukoht on Genfis.

Rahvasteliidu peaülesanne on ära hoida tulevikus sõda. Kuid ta peab piirduma ainult püüdega veenda riike rahu tähtsuses, tal ei ole õigust midagi üksikule riigile peale sundida. Rahu alalhoidmise sihis näeb ette Rahvasteliidu põhikiri muu seas sõjavägede ja sõjavarustuse vähendamist alammääraneni, mis vajalik igale riigile tema julgeolekuks ja ühiseks väljaastumiseks rahvusvaheliste kohustuste täitmisel. Ta liikmed olgu kohustatud lahendama oma tüliküsimusi Liidu asutiste (nõukogu, täiskogu) või Rahvasteliidu poolt ellukutsutud vahekohtu kaudu. Ta peab kaitsma Rahvasteliitu kuuluvate riikide maa-alalist puutumatumust ja poliitilist iseseisvust.

Poliitiliste ülesannete kõrval püüab Rahvasteliit arendada rahvusvahelist koostööd, näiteks, hariduse ja kasvatus, tervishoiu ja hoolekande aladel.

Rahvasteliiduga käsikäes töötavad ühingud. Rahvasteliiduga käsikäes töötab rida rahvusvahelisi ühinguid, kes enda ülesandeks võtnud rahuaate levitamise.

Rahvasteliit ja temaga ühes töötavad organisatsioonid pööravad suurt tähelepanu lastele — tuleviku kandjaile. Rahvusvaheline Lastekaitse-ühing on võtnud oma ülesandeks parandada ja arendada kogu maailmas laste olukorda.

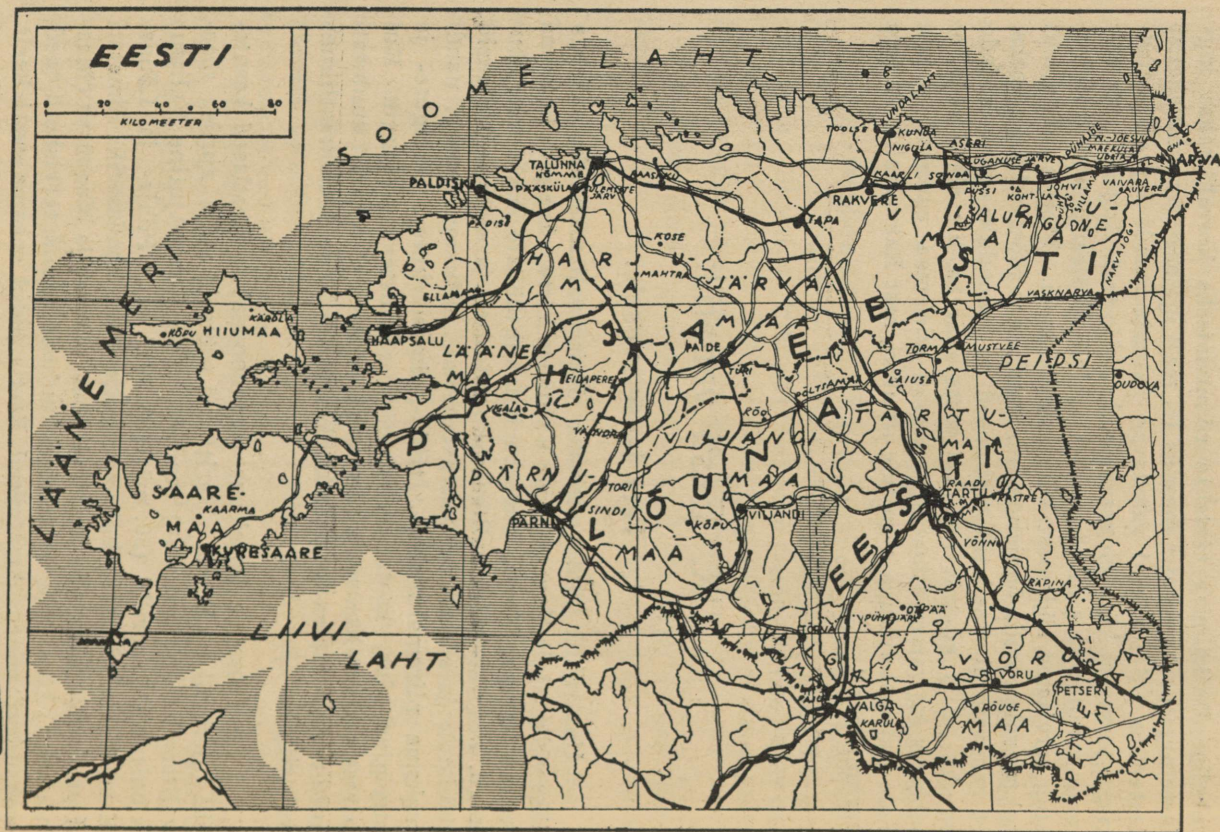
Rahuaate levitamiseks, rahvaste lähendamiseks ja rahvusvahelise läbikäimise tähtsuse rõhutamiseks korraldatakse inglaste algatusel paljudes maades 18. mail iga aasta rahvusvahelist lastepüha. Sel päeval vahetavad paljude maade lapsed vastastikku tervitusi küll telegraafi, küll raadio teel. Inglise laste esimene rahutervitus oli järgmine: „Meie, Walesi poisid ja tüdrukud, tervitame südamest kõigi maade lapsi. Meie palume teid sel päeval soovida õnnistust inimestele, kes töötavad selle heaks, et rahvastevahelised tüliküsimused ei lahenduks enam sõdade kaudu. Siis ei tule teil, kui saate suureks, üle elada seda, et vihaseis tapvais võitlustes varisevad teie maa paremad pojad. Side Rahvasteliiduga olgu teie lipukiri, sest Rahvasteliit on teie parim sõber.“

IX. Eesti vabariik.

1. Teel iseseisvusele.

Uus riiklik kord Venemaal. Keisri valitsuse kukutamisega läks võim riigis Vene Ajutise Valitsuse kätte. See pidi kutsuma kokku Asutava Kogu. Peterburis loodi tööliste ja sõdurite nõukogu, kes valvas, et valitsuse korraldused ja määrused oleksid töölistele ja sõduritele vastuvõetavad. Nõukogu survele pandi maksma piiramatu sõna-, trüki-, koosolekute-, ühingute- ja streigivabadus, kaotati seisuste ja rahvaste eesõigused. Kui pärastpoole valitsuse juhiks sai sotsialist Kerenski, kuulutati juba enne Asutava Kogu kokkukutsumist Vene demokraatlikuks vabariigiks.

Eesti osaline iseseisvus (autonoomia). Eestlased kasutasid tekkinud olukorda. Haritlased töötasid välja ajutise maavalitsemise (autonoomia) seaduse, mille Vene Ajutine Valitsus kinnitas [12. aprillil (30. märtsil) 1917. a.]. Põhja- ja Lõuna-Eesti ühendati üheks kubermanguks, mille komissariks nimetati Jaan Poska. Maavalitsemine oli Maavalitsuse ja Maapäeva (Maanõukogu) käes, kelle võimupiiri kuulusid koolid, tervishoid, teed, maksudevõtmine. Ametnikud Eestis pidid oskama eesti keelt. Maapäev astus kokku 14. (1.) juulil 1917. a. ja valis Maavalitsuse Konstantin Pätsiga eesotsas. Maavalitsus võttis vene ametiasutised üle. Asutati eesti väeosad, milleks vene sõjaväest tuli



Eestisse eesti sõdureid ja ohvitseri. Nende ülesanne oli kodumaa-kaitse. Koolides võeti tarvitusele eesti keel õppekeelena.

Maapäev tunnustab Eesti iseseisvaks. Oktoobrikuus kukutasid vene enamlased ehk kommunistid Vene Ajutise Valitsuse ning võtsid riigivalitsemise endi kätte. Venemaal tekkis nälg: raudteel kui ka muudel aladel valitses korralagedus, ei jõutud varustada linnu ega maad toidu- ja tarbeainetega. Ka Eestis kavatseti kehtima panna nõukogude võim. Tallinnas tegeles tööliste ja sõdurite nõukogu, kelle eesotsas seisis Anvelt. Seejärel otsustas Maapäev Venest lahku lüüa ja kuulutas 28. (15.) novembril 1917. a., et ülemaks võimukandjaks Eestis on Maapäev kuni Eesti Asutava Kogu kokkuastumiseni. Vaevalt jõudis Maapäev sellise otsuse vastu võtta, kui Maapäeva ruumi ilmusid enamlased ja ajasid maapäevasaadikud laiali. Ka Maavalitsus oli sunnitud oma tegevuse lõpetama. Nii jäi Eesti iseseisvus välja kuulutamata. Võim Eestis läks tööliste ja sõdurite nõukogu kätte. Enamlased panid oma võimu maksma ka teistes Eesti linnades ja maal. Oma võimu kindlustamiseks korraldati punakaart (enamlaste kaitseväge) ja revolutsioonilised kohtud (tribunaalid). Endised seadused tühistati. 14. (1.) veebruaril 1918. a. hakkas maksma ka Eestis uus kalender.

Eesti iseseisvuse väljakuulutamine. Vene nõukogude valitsus tegi (1917. a. 15. detsembril) Brestis vaherahulepingu, mille põhjal Saksamaal oli luba Eestit oma võimusesse võtta (okupeerida) ja siia saata politseivägesid korra jaluleseadmiseks. 1918. a. veebruaris hakkas Saksamaa Eesti okupeerimist teostama ning saatis oma sõjaväge Eestisse. Nõukogude võimumehed hakkasid Eestist lahkuma: mindi sadamas seisvaile vene sõjalaevadele, et nendel Peterburisse sõita. Eestlased teadsid, et Saksamaa püüab liita Eestit Saksamaaga. Et takistada Eesti kui Vene riigi kubermangu okupeerimist Saksa vägede poolt, otsustati nõukogude võimumeeste lahkumisel kuulutada välja Eesti iseseisvus ja teatada, et Eesti on erapooletu ega võta osa Maailmasõjast. 24. veebruaril 1918. a. kuulutati välja Eesti iseseisvus: ilmus Maapäeva asemikkude allkirjadega manifest, mis kuulutas Eesti iseseisvaks demokraatlikuks vabariigiks. Võim Eestis anti kolmeliikmelise Päästekomitee kätte. Päästekomiteesse kuulusid K. Päts, J. Vilms ja K. Konik. Päästekomitee moodustas Eesti vabariigi esimese valitsuse, milles peaministriks oli K. Päts.

Saksa okupatsiooni aeg. Hoolimata Eesti iseseisvusest ilmusid 25. veebruaril 1918. a. Saksa väed Tallinnasse. Nad

tulid Saaremaalt, mis juba ennem oli nende võimuses. Teine Saksa väeosa ilmus Eestisse Lätist. Lühikese ajaga okupeeriti kogu Eesti ning algas okupatsiooniaeg Eestis. Saksa sõjaväed ja ametnikud asetati linnadesse ja maale. Eesti Maapäev ja uute korralduste alusel valitud omavalitsuseasutised saadeti laiali. Eesti väeosad kaotati, nende varustus võeti ära. Ametisse astusid vene keisriaegsed vallavanemad, kes pidid teostama okupatsiooni võimude korraldusi. Linnavalitsused moodustati kohalikkudest sakslastest või nende pooldajaist. Ametiasutistest kõrvaldati eesti keel, asemele astus saksa keel. Ametnikeks olid sakslased või nende pooldajad. Koole, peamiselt linnades, muudeti saksakeelseks. Eesti tähtsamaid tegelasi vangistati; osa neist saadeti Saksamaale sõjalaagrisse, osa paigutati kohalikkudesse vanglatesse või Tallinna lähedale Pääsküla või mujale vangilaagrisse. Arreteeriti inimesi linnas ja maal, osa neist poodi üles, osa lasti maha, kuna mõned saadeti vangilaagrisse. Koosolekud ja kõned keelati ära. Suleti eesti ajalehed, mis olid nõukogude võimude kadumise järel jälle ilmuma hakanud. Seati sisse vali tsensuur kõigile trükitöödele. Linna- ja maainimesed pidid oma toidutagavarad välja andma. Talupojad pidid andma okupatsioonivõimudele vilja, piima, mune jne. Toiduaineid, samuti ka igasuguseid väärtuslikke varandusi, nagu vabrikutest masinaid, veeti Saksamaale. Rahvast lasti osta toiduaineid väga vähesel määral. Liikumisvabadus oli kitsendatud. Sakslaste kavatsus oli Eestist ja Lätist moodustada ühine Balti hertsogiriik Preisi kuninga valitsuse all. Seks käsutati mõisnikkude, linnade ja valdade esindajad (10. aprillil 1918. a.) Riia linna „Kura, Liivi ja Eesti maapäevale“, mis pidi rajama Balti hertsogiriigi. Eesti valdade esindajad teatasid, et nad pole rahva poolt volitatud sääraseks ülesandeks, ja ütlesid lahti koostööst mõisnikkudega. Ka kavatseti 20-ne aasta jooksul Eesti asustada saksa asunikudega, kellele pidi sunduslikult võõrandatama maad. Tunduv osa eesti talupoegi oleks kaotanud oma maa. Nii kavatseti saksastada Eesti maa ja rahvas. 1918. a. sügisel said aga liitriikide sõjaväed täielise võidu saksa vägede üle. Saksamaal tekkis revolutsioon. Keiser tõugati troonilt ja riik kuulutati vabariigiks. Nüüd kutsuti ära Eestist saksa väed ning lõppes Saksa okupatsiooni aeg Eestis.

2. Vabadussõda.

Vabariigi rajamine. Okupatsioonivägede lahkumisel (11. novembril 1918. a.) asus Eesti Ajutine Valitsus jälle tegevusse. Peaminister K. Päts oli vabanenud sõjavangilaagrist ning Saksa maalt tagasi jõudnud. Kohtuminister Jüri Vilms tapeti saksa sõjavägede poolt Soomes, kust kaudu ta püüdis pääseda välismaale, et viia Eesti saatkonnale välismail teateid Eesti olukorrast Saksa okupatsiooni ajal. Saatkonna tegevuse tagajärjel olid Inglismaa, Prantsusmaa ja Itaalia tunnustanud meie tegelikku iseseisvust. Maapäev astus uuesti kokku (19. novembril). Tegevusse astusid ka omavalitsused.

Eesti sõjaväeline seisukord okupatsiooni järel. Eesti väeosad olid laiali saadetud. Asutati kohe Kaitseliit. Hakati korraldama kaitseväge. Puudusid püssid, kahurid. Saksa vägedest mahajäetud püssidel ja kahureil puudusid lukud: sakslased olid need merre uputanud. Sealt toodi nad välja. Tehastes asuti sõjariistade parandamisele. Otsiti abi välismaalt. Oli karta, et Vene teeb katse liita Eesti enda külge.

Vene vägede tungimine Eestisse. Eestist lahkuvate saksa vägede kannul tungisidki vene enamlased Narva ja Pihkva poolt Eestisse. Saksa väed nende edasitungi ei tõkestanud: ainult Narva raudteesilla purustasid nad ära. Tuli eestlastel astuda välja oma kodumaa kaitseks. Eesti sõjavägi oli aga veel korraldamata, välis-abi Inglismaalt ja Soomest kohale jõudmata. Riigil puudus sõjavarustus ja raha. Rutuga korraldatud kaitseväeosad ja kaitseliitlased saadeti venelastele vastu, ilma et oleks jõutud neid õpetadagi. Oma vähese arvu, viletsate sõjariistade, vähese sõjavarustuse ja puuduliku korralduse tõttu olid nad sunnitud taganema venelaste eest, kes tungisid ikka rohkem sissemaale. Nende kätte langesid üksteise järel Narva, Rakvere, Võru, Valga, Tartu, Tapa. Jõulupühiks olid enamlased juba lähenemas Tallinnale (jõudsid kuni Raasikuni), Viljandile ja Paidele.

Sõjajõudude korraldamine. Kõige selle aja jooksul korraldas Ajutine Valitsus sõjaväge. Kindral Laidoner nimetati (22. detsembril 1918. a.) sõjavägede ülemjuhatajaks. Soomest oli saadud raha ja sõjariistu. Asutati Kuperjanovi partisanidepataljon (lendsalk) ja mitmed kaitsepataljonid, nagu Kalevi Malev jt. Detsembri lõpul ilmus Inglise sõjalaevastik Eesti vetesse ja tõi meile sõjariistu ja varustust. Admiral Pitka

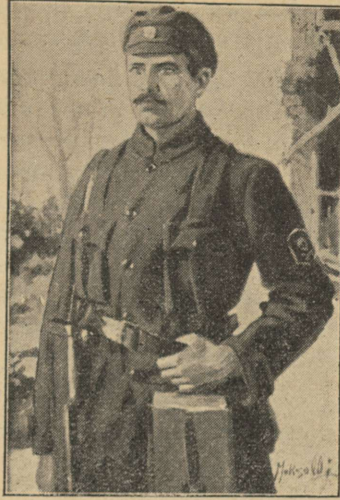
korraldas soomusronge, soomusautosid ja mereväge. Novembris sakslastelt äravõetud sõjalaev („Lembit“) pani aluse meie sõjalaevastikule. Teisel jõulupühal ilmus Vene miiniristleja Tallinat pommitama. Inglise laevastik võttis ta kinni. Järgmisel päeval lahingus võeti kinni veel teine Vene miiniristleja. Mõle-



Kindral Laidoner.

mad sõjalaevad („Vambola“ ja „Lennuk“) kingiti Eesti vabariigile. Ilmus ka soome vabatahtlikkude pataljon, mille korraldas kolonel Kalm. Vaimustusega võeti vastu vennasrahva pojad. Asuti ühisel jõul laevastiku, soomusrongide ja soomusautode, hiljem ka tankide toetusel venelasi Eestist välja lööma.

Rakvere vabastamine. Eesti vägede üldine pealetung nii Põhja- kui ka Lõuna-Eestis algas jaanuari algul (7. jaan. 1919. a.).

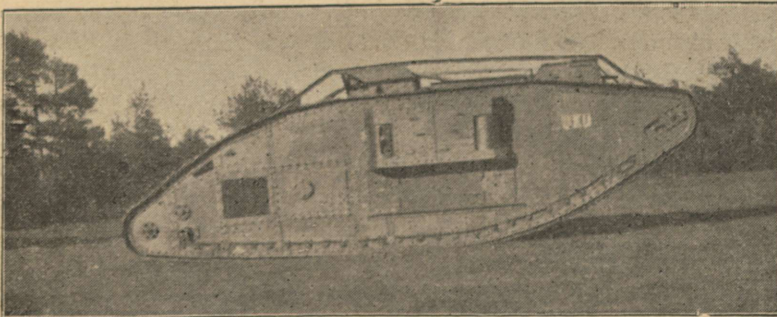


Vasakul: admiral Pitka.
Paremal: leitnant Kuperjanov.

Vene väed olid sunnitud oma edasitungimise lõpetama ja taganema. Rakvere suunas teotsesid soomusrongid, jalavägi ja laevastik. Mõne päeva pärast (12. jaanuaril) vabastati Tapa ja Rakvere. Soomusrongid pöördusid siit Tartu poole.

Narva vabastamine. Eesti ja soome maaväed soomusrongide ja laevastiku toetusel liikusid edasi Narva suunas. Laevastiku tegevusest jutustab mereväe juhataja admiral Pitka oma sõjamälestistes muu seas järgmist:

„Sain ülemjuhatajalt raadiogrammi: Tallinnast kell 4 p. l.



Tank.

12. I 19. Oleks väga tarvilik dessanti Purtse jõesuhu teha, et kõik vaenlaste kahurid ära võtta. Laidoner.

13. jaanuaril hommikul kell 5 saatsin „Lennuki“ Narva jõesuhu luuramisele, et seal vaenlase seisukohti üles otsida ja pommitada Rakverest taganevat vaenlast. Käskisin ka Narva linna peale mõnikümmend pommi saata ja tagasi tulles Vaivara ja Jõhvi jaama pommitada. Ise läksin „Lembituga“ Aseriini vabriku alla ja pommitasin sealseid vaenlase seisukohti. Sealte Purtse jõesuhu. Nii ligi kaldale kui võimalik panime laeva ankrusse ja hakkasime Püssi jaama pommitama, kus põgeneva vaenlase rongid meie tule alla sattusid, ühtlasi pidasime Narva maantee eneste tule all.

17. jaanuari hommikul kella 3 ajal olid mehed ja varustus laevadele võetud ja sõitsime Kunda lahest välja, „Lembit“ kõige ees, teised dessantlaevad ühes tulelaeva „Saritsevigä“, keda vedurlaev „Reval“ vedas, tagant järele. Minul oli teateid, et vaenlase jäämurdja oli Narva-Jõesus käinud, ka oli teateid, et see laev miinide väljapanemiseks sisse oli seatud, sellepärast oli põhjust oletada, et vaenlane Narva jõesus miinid välja võis panna. Ka olid kindlad teated, et vaenlasel on kahel pool Narva-Jõesuu patareid jõesuu kaitseks üles pandud. Sellepärast ei olnud mõtet katsuda dessanti teha seal, kus vaenlane ennast ette oli valmistanud ja meid ootas, vaid dessant oli tarvis teises kohas teha, kus ta meid mitte oodata ei tea; sellepärast valisin Udria ja Laagna külade juures, Sillamäe ja Meriküla vahel koha välja. Et see rand küll maaleminemiseks kohane ei olnud, lootsin siiski, et head ilmad veel edasi kestavad ja mul korda läheb seal mehed maale saata. Kahureid laskmiseks valmis hoides, jõudsime kella 11 paiku määratud kohale ja avasime tule vaenlase ratsasalga peale, kes rannal liikus. Vaenlase patarei ja soomusrong, mis viibis seal lähedal, avasid kohe meie peale tule. Kuulid kukkusid üle „Lembitu“ dessantlaevade lähedale. Silmapilk käskisin dessantlaevu kaldast kaugemale, vaenlase tulepiirkonnast välja sõita. Dessantlaevade järel sõitsime ka „Lembituga“ vaenlase tulepiirkonnast välja ja hakkasime vaenlase patarei seisukohti uurima. Sel ajal jõudis meie juurde ka „Lennuk“, kellega pidasime raadio teel ühendust ja kes Kroonlinna teele miinid välja oli pannud ja nüüd tuli dessandi tegemist toetama. Dessantlaevu eemale jättes sõitsime „Lembituga“ ja „Lennukiga“ vaenlase lähedale ja avasime tema seisukohtadele kahuritule. Meile vastati ägedasti sellesamaga. Ei kestnud aga kaua, kui meie pommid sundisid vaenlase soomusrongi põgenema ja meie leid-

sime üles vaenlase patarei. Kui kummastki laevast mõni kogupauk oli antud, vaikis vaenlase patarei. Nii kui pärast selgus, oli üks kahur üsna puruks lastud, kaks tublisti vigastatud, kuna ühega vaenlane esialgu põgenema oli pääsenud, pärast ta aga teele maha jätnud. Kõik see sündis umbes kella 12 ajal. Kohe käsutasin dessantlaevad ranna ligidale. Kõiki paate laevadest välja pannes hakkasime dessanti maale saatma. „Olev“, „Laine“ ja „Lood“ sõitsid rannale nii ligidale kui võimalik ja võtsid selle endi kahuritule alla. Nende, samuti ka „Lennuki“ ja „Lembitu“



Dessant.

kahuritule kaitse all läksid esimesed väesalgad ilma kaotusteta kaldale ja tungisid ahelikkudes kaldalt kaugemale, et järeletulijatele kaitseks olla. Vaenlane katsus siin ja seal kuulipildujate ja püssitulega meie maalepääsenud mehi tagasi ajada, aga see ei läinud tal korda. Kui umbes 200 meest tarvilise varustusega maale oli jõudnud, läks tuul valjemaks ja lained muutusid suureks, mis kaldal murduma hakkasid, nõnda et kaks „Lembitu“ paati läksid puruks ja mehed pool ujudes pääsesid kaldale, kusjuures langes merre üks või kaks kuulipildujat. Uued katsed veel mehi maale saata jäid tagajärjetuks. Pime öö tuli peale ja see tegi veel raskemaks liikuda paatidega kalda lähemale, kus leidis rohkesti suuri kive. Seisukord muutus väga raskeks, sest tuul läks ikka kõvemaks ja lained suuremaks.

Niikaua kui valge oli, pommitati Auvere jaama ja vaenlase seisukohti, kuhu dessandi poolt rakettidega juhiti tuld. Mure meeste pärast, kes olid maal võrdlemisi vähese laske- kui ka toidumoonaga ja kellele tugevad vaenlasejõud peale rõhusid,

kuna võimatu oli neile abi saata, sundis mind teid otsima, kuidas neid kaudseltki toetada. Läksin „Lennukile“ ja sõitsin, „Lembitut“ üksi dessandi valveks jättes, Narva-Jõesuu poole, kalda äärt mööda nii ligidalt, kui vee sügavus seda lubas, ja kui Narva-Jõesuu alevi kohta olime jõudnud, panime „Lennuki“ madalasse kohta ankrusse ja hakkasime Narva linna pommitamiseks ette valmistuma. Öö oli pilkane pime. Raske oli täpsalt teha kindlaks laeva asupaika, mis oli aga tingimata tarvilik, et kaardi järgi juhtida pomme Narva linna. Meie hoolsal uurimisel paistis pimeduses kiriku torni ots üle metsa, millest oli meile küllalt. Mõõtsime kauguse ja leidsime, et meie kuulid ulatuvad parajasti Narva. Selle peale avasime tule ja saatsime mõnikümmend pommi Narva linna peale. Maalt vastati meile ainult mõne üksiku pauguga, mille järel jäi maal kõik vaikseks. Kui ülesanne täidetud, sõitsime dessandilaevade juurde tagasi. Lootsin selle öise pommitamisega vaenlast kabuhirmu ajada ja ma ei olnud ennast selles lootuses mitte petnud, sest nagu hiljem selgus, olid meie pommid hästi Narva peale langenud ja vaenlase nii kabuhirmu ajanud, et nad üle Narva jõe Venemaa poole põgenema hakkasid.“

Mere- ja maaväe ühisel pealetungimisel vabastati (19. jaanuaril) Narva ja tungiti edasi Jamburi poole sedavõrd, et enamlastele teha võimatuks Narvat pommitada. Siis asuti kaitseisukorda.

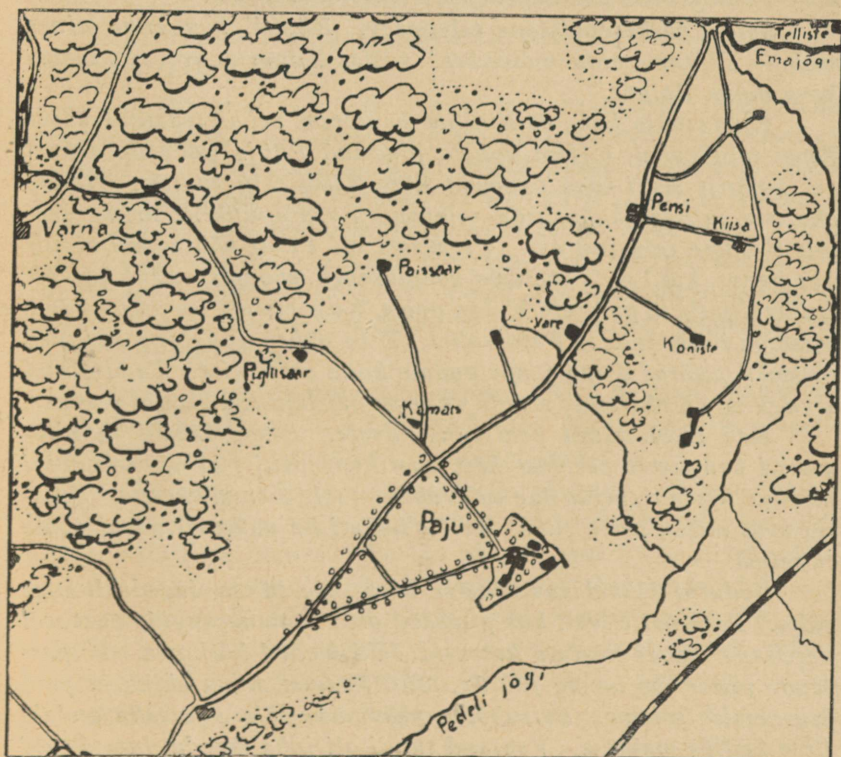
Tartu vabastamine. Tartu poole liikusid peale soomusrongide ka Kuperjanovi partisanid (lendsalga sõdurid). Eesti soomusrongid kolonel Partsi juhatusel ja Kuperjanovi partisanid sundisid vene väed ning nende soomusrongi põgenema ja vabastasid (14. jaanuaril) Tartu.

Paju lahing. Alustati Lõuna-Eesti vabastamist. Tegevusse astusid ka soome väeosad („Põhja Pojad“ kolonel Kalmu juhatusel). Üks osa eesti vägesid liikus Viljandi-Valga, teine Tartu-Võru, kolmas Tartu-Valga suunas. Valga vabastamisel peeti (31. jaanuaril) ägedaid lahinguid Paju mõisa all. Siin eestlaste ja soomlaste vastu võitlesid venelastega koos ka lätlased-enamlased. Venelased ja lätlased asetsesid Paju mõisas, kuna eestlased ja soomlased tulid Telliste mõisa poolt.

Kolonel Kalm oli esialgu kavatsenud määrata rongilt tulnud Põhja Pojad Paju võtmisel eesliinile ja võitlustest väsinud Kuperjanovi pataljoni reserviks. Sellest teada saanud, Kuperjanov oli aga samal õhtul Kalmu läinud paluma, et lubataks tema

pataljonil, kes Tartust saadik eesliinil liikunud, nüüdki Valga võtmisel seal võidelda. Kalm vastas, et vaenlane Paju mõisas on partisanidest palju arvurikkam ja et viimastel ühtesoodu kestnud lahingute järel oleks puhkus tarvilik. Kui aga Kuperjanov jäi oma palve juurde, andis Kalm järele.

Kilomeetrit $1\frac{1}{2}$ raudteest asub Paju mõis kõrgendikul, mida ümbritsevad lagedad väljad ja heinamaad. Tugevad mõisaehitised, uued betoonist karjalaudad ja tallid ning sügavad puistikkraavid mõisa ees on kui loodud kaitsekohaks, kus mitmekordsele üle jõule kerge vastu panna. Ainukeseks soodustuseks pealetungijale võiks olla mõisa ja raudtee vahel Valga poole minev Pedeli jõe org, kuid seda peavad kaitsja soomusrongid oma tule all. Selle seisukoha, mis 5 kilomeetrit Valgast, olid vaenlased valinud viimseks punktiks Valga kaitsmisel, koondanud siia kähku kõik käepärast olevad jõud, toonud kokku hulga kuulipildujaid, neid isegi puude otsa paigutades ja luues vastupanu, mille kõvadust ei Kuperjanov ega Kalm ette põlnud arvestanud.



Paju ümbruse kaart.



Kahurid.

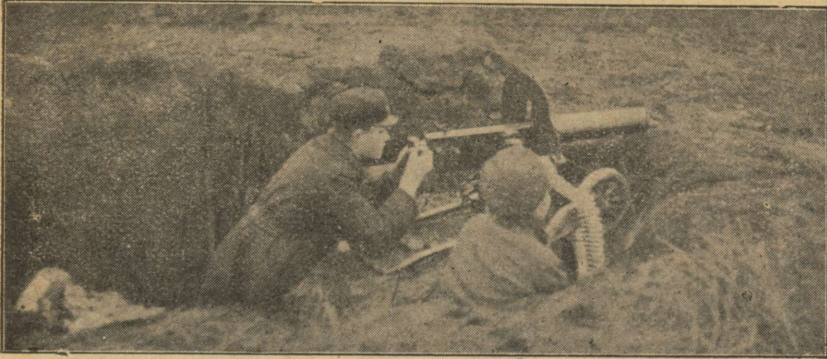
Juba kell 7 hommikul sõitis vaenlase soomusauto mõisast nähtavale. Kella 10 paiku hakkasid mõisast sõdurite ketid Telli poole minema, et eestlasi ümber haarata. Kuigi oli oodata soomlaste appitulekut ja soomusrongid palunud olid enne neid mitte Valga peale minna, otsustas Kuperjanov pealetungimisega kohe vastata vaenlase ümberhaaramise katse peale.

Selge, päikesepaistene talvapäev. Küsiti, kas enne einet saab. — „Võtame enne mõisa ära,“ vastas Kuperjanov, „siis teeme kõva lõuna Valgas.“

Partisanide kaks 48-liinilist haubitsat seisis maantee ääres Pensi talu kohal, hiljem kohale jõudnud Põhja Poegade 4 kerget kahurit seati üles pahemat kätt Kiisa talu juurde. Nende ohvitser juhatas kahurituld telefoniga vaatepunktilt metsa veerelt Köniste talu juurest. Vaenlasel oli Pajul nähtavasti ainult üks kahur, kuid teda toetasid soomusauto, soomusrongid kõrvalt raudteeliinilt ja patareid Valga poolt. Kuperjanov ise asetses oma staabiga Kiisa talu ja Paju vahel. Ette nähes, et lahing kujuneb tõsiseks, määras Kuperjanov endale kolm asendajat. Ta ei olnud arvuga mitte eksinud: ainult viimane jäi lahingu lõpuni terveks.

Kell 12.10 mindi pealetungimisele. Ühed läksid $\frac{3}{4}$ kilomeetri kauguselt paremat kätt ahelikus. Kui nad 500 sammuni mõisast jõudsid, algas äge tulevahetus, mis 3 tundi kestis. Patareid avas mõisa peale tule. Kell 2 hakati ka pahemal tiival peale tungima.

Sõdurid läksid vastu mäge üles, üle täitsa lageda lumise välja. Pahemal tiival, kus punased oma soomusrongide toetusel partisanid ümber haarata katsusid, löid mehed kõikuma. Kuperjanov tõttas ise nende juurde, nihutas teisi sinna abiks ja pani taganemise seisma. Seisukorra päästmine läks aga talle endale liiga kalliks maksma. Veerand tundi oli juba lagedal lumel tuld vahetatud. Kuperjanov, kes ridade vahele tulles hõrendas ahe-



Kuulipilduja.

likke ja laskis neid lülide kaupa edasi roomata, kutsus äkki naabruses oleva sõduri enda juurde: vaadaku, mis tal on: käsi olevat valus. Oli kuul rinda, nähtavasti soomusrongilt.

Kuperjanov viidi ära; haavatuid lisas ikka rohkem juurde; meeololu langes.

Kui nii tund aega oli lagedal tuld vahetatud, toodi teade, et soomlased jõudnud appi. Sõnum Kuperjanovi langemisest oli kõiki kättemaksuvihaga täitnud. Minki uuesti pealetungimisele. Kell 4 oli pahemat kätt vaenlast mõisast välja liikumas nähtud ja seda taganemiseks pidades mindi kuni mõisa hooneteni. Vaenlane oli aga osa mehi pahema tiiva ette ära peitnud, kes küljelt avasid ägeda tule; ka tungis ta mõisa peidupaikadest kahekordses ülekaalus vastu. Pealetungimine purunes, pealetungijad pidid metsani taganema.

Teised jõudsid kuni õlekuhjadeni. Palju mehi oli langenud; kuulipilduja läks rikki. Haavatud, kes tagasi katsusid joosta, said surma. Jälle ei päästud edasi ega tagasi.

Selle ajaga olid soomlased alla jõudnud. Viksid poisid näisid nad; mitte nagu partisanid igäüks isemoodi omaenda riides, vaid kõik ühte viisi Soome sõjaväe mundrites ja mütsides, igal väeosal oma kuulipildujad kelkudel ja halastajaõed kaasas. Nende pommipildujad viidi metsa äärde, et punaste suurt mitmetornilist soomusautot tabada. Teise paugu järel tõusis sellest suitsusammas üles ja vigastatud elukas tassiti hobusega Valka.

Katsuti koos soomlastega edasi minna, kuid kange tuli takistas.

Omakorda tormasid punased mõisast välja suure arvulise



Paju lahing.

ülekaaluga, et õlekuhje vallutada. Nende eest pidid partisanid teekraavidesse taganema.

Soomlaste peajõu lahingusse astumisega algas kolmas üldine tormijooks. Nüüd läksid paremalt tiivalt, Paissaare-Pilgusaare kaudu vaenlast ümber haarama peale partisanide veel soomlased. Punased tõmbasid sinna aheliku vastu. Seda kasutades võtsid teised partisanid uue rünnaku ette. Nad tungisid uuesti kuni õlekuhjadeni. Seal tulid punased suurema ahelikuga vastu ja panid edasitungimise seisma.

Siamaale olid pahemal pool maanteed ainult eestlased võidelnud. Sinna punaste soomusrongide tule alla saadeti appi soomlasi, kes Pedeli jõe orgu mööda kohale ruttasid. Rasked kuulipildujad üles seades ja lisajõude saades läksid soomlased ja partisanid, kes vahepeal varemete aukudeni tunginud, mõisa peale viimsele tormijooksule.

Võitlus oli otsustuspunktile jõudnud, sest soomlastel olid padrunid juba otsakorral. Kogu liinil käisid ägeda tule all lülikaupa tormijooksud viimse pinevusega, mis olid kujunenud käsitsivõitluseks täakidega, nugadega ja püssipäradega. Püssiraud olid kuumaks läinud ja sisesid, kui neid lumega jahutati. Vangilangenud läti polguülem ütles pärast, et ta Maailmasõjaski nii ägedat pealetungimist polnud näinud.

Partisanid tungisid otse eesküljest mõisa. Oli juba videvik, kell $\frac{1}{2}$ 5 õhtul, kui esimesed mehed käsitsivõitluse järel mõisa sisse jõudsid. Siis alles taganesid punased õuest. Samal ajal tulid soomlased paremalt poolt nurgalt mõisa. Saadi tosin kuulipildujaid ja hulk vange, lätlasi ja venelasi. Pärast viimse vastupaneku murdumist põgenesid punased nii, et pildusid müt-sidki maha, kuna võitjad andsid neile tuld tagant järele. Mõisakeldritest leiti veel mõni peitunud vaenlane, surnukehade seast mõni hiinlane.

Peaosa vastupanijatest olid lätlased olnud. Lätlaste kaotustest sel päeval rääkisid elanikud, et kogu lahingu päev veetud haavatuid regedel Valka.

Partisanidel oli see kõige raskem lahing nende senises sõjakäigus. Kuperjanov oli peale haavamist kohe sidumispunkti viidud, kuid õnnetuseks ei saanud teda enne Tartusse, kui järgmiseks hommikuks kraamirongiga. Kuperjanov rääkis vähe; kops oli purustatud, süda riivatud. Ta suri varsti (2. veebruaril) ja maeti Tartus (6. veebruaril) kogu linna rahva osavõtmisel, kes tulnud saatma oma päästjat. (E. Laamani järgi.)

Valga vabastamine. 1. veebruari hommikul vara sõitsid 4 partisanide ratsaluurajat Valka, vaatasid eeslinnas ümber ja punaseid mitte leides kihutasid raatuse ette. Elanikud, kes esimesel silmapilgul suud ammuli vaadanud, tõttasid neid tervitama. Punaväed olid linnast 10—12 kilomeetri taha taganenud.

Põhja Pojad ja partisanid, kellele vahepeal üks Eesti eskadron juurde jõudnud, marssisid maanteed mööda Valka.

(E. Laamani järgi.)

Võru ja Petseri vabastamine. Samal ajal liikusid Võru ja Petseri suunas teised väeosad, kes vabastasid Võru (1. veebruaril) ja Petseri (4. veebruaril). Eesti vabariigi esimesel aastapäeval, 24. veebruaril 1919. a. oli kogu Eesti vaenlastest vabastatud.

Sõjategevus väljaspool Eestit. Kuigi nüüd Eesti oli vaenlastest puhastatud, ei olnud sõda seega veel lõppenud: enamlased korraldasid järjest rünnakuid nii Narva kui ka Pihkva rindel, samuti võimutsesid nad ka Lätis, seega ähvardades meie Pihkva rinnet seljatagant, mistõttu Eesti vägedel tuli kaitsta ka Eesti lõunapiiri. Kindral Laidoner viis sõjategevuse väljapoole Eestit, et ära hoida maa laastamist ja võimaldada põlluharimist. Ka oli vaja Läti puhastada enamlastest, et võtta neilt võimalus sealtkaudu jälle tungida Eesti piiridesse ning Eesti vägede selja taha. Peale selle taheti võimaldada naaberrahvas-tele lätlastele ja ingerlastele oma väge kodumaa kaitsmiseks

korraldada. Endistest vene (Põhja-armee) sõdureist, kes olid sõdinud enamlaste vastu, moodustati Loodekorpus, ingerlastest aga Ingeri Vabatahtlik Pataljon. Niisiis tungisid Eesti väed Lätisse ja Ingerimaale. Loodekorpusele, kes ka pidi alluma Eesti väejuhatusele, tehti ülesandeks vallutada Pihkva, et seega ühtlasi sundida enamlasi Lätist lahkuma. Loodekorpus seda ei teinud, vaid tungis edasi Narvast Peterburi suunas, muutus aja jooksul Eesti vastu vaenuliseks ja keeldus tunnistamast ingerlaste omavalitsust. Seepärast loobus viimaks kindral Laidoner Loodekorpuse juhatamisest. Eesti väed ise vallutasid Pihkva (26. mail) ja pärastpoole andsid ta üle Loodekorpuse väeosadele, sest lõunast ähvardas meid uus vaenlane, landesväär. Pealegi polnud ju eestlastel põhjust pidada vene linna endi käes. Pihkva vallutamine ja eesti vägede edasitungimine Lätisse sundisid enamlasi ka Lätimaad vabastama.

Landesvääri tegevus Lätis. Saksa okupatsioonivägedega lahkus Eestist hulk kohalikke sakslasi, kelle seas oli palju mõisnikke. Nad olid Saksamaal loonud saksa sõdureist suure ja hästikorraldatud sõjaväe, „Balti maakaitse“ ehk „landesvääri“, millega kavatseti vallutada Läti ja Eesti, et panna oma võimu kehtima ning asuda jälle mõisade valdamisele. Landesvääriga koos teotses ka saksa Rauddiviis. Läti rahvuskogu oli kuulutanud (18. novembril 1918. a.) Läti iseseisvaks vabariigiks. Landesväär takistas lätlastel nende vägede korraldamist. 1919. a. kevadel Liibavis kukutas landesväär Läti vabariigi valitsuse ja moodustas sakslaste pooldajaist uue, keda ei tunnustanud lätlased ega liitlased. Läti väeosadel Liibavis võeti relvadki ära. Landesväär pidi kaitsma Lätimaad. Sakslaste moodustatud „Läti vabariigi valitsuse“ korraldusi pidi täitma ka läti sõjavägede ülemjuhataja (Balodis). Osa läti ratsaväge astus ühendusse eestlastega. Nende ülem teatas, et lätlased loodavad Eestilt abi. Landesväär, Rauddiviis ja landesvääri käsutuses olevad läti väed ei asunud vabastama Lätimaad enamlastest, vaid liikusid põhja poole eesti vägede poolt enamlastest vabastatud maa-alale, seega eesti vägede selja taha. Nad lähenesid Eesti vabariigi piirile. Eesti väeosad liikusid ülemjuhataja käsul soomusrongide toetusel Riia-Volmari suunas sakslastele vastu. Algas sõda landesvääriga (5. juunist — 3. juulini 1919. a.).

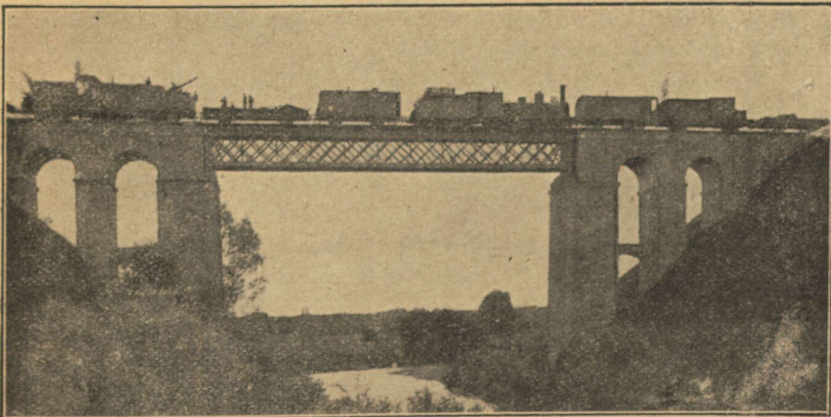
Sõda landesvääriga ning Võnnu lahing. Otsustav lahing löödi Võnnu all (21.—23. juunini). Landesvääril ja Rauddiviisil oli arvuline ülekaal. (Landesvääri käsutuses

olevad läti väeosad ei võtnud lahinguist osa, vaid hoidusid kõrvale.) Pealegi oli neil hea varustus ja maailmasõja-aegsed kogemused. Kuid lahingu otsustas Eesti sõduri visadus, ennastsalgav tegevus ja kodumaa-armastus. Esimesel päeval õnnestus küll sakslastel meie rinde keskkohast (Skangali juures) läbi murda, kuid hiljem löödi nad tagasi. Sellest jutustab lahingust osavõtnud kalevlane (H. Tammer) järgmist:

„Meie olime vantsinud Kalevlaste malevaga Tallinnast Narva, käinud Võru, Petseri ja Pihkva taplustes, olime tülpinud ja rammestunud, kuid kui tuli kutse astuda välja landesvääri vastu, sündisime kõik kui uuesti. Ei olnud enam mehi, kes oleksid igatsenud Tallinnasse puhkusele või tuletanud meelde koduseid mõnususi. Kõik teadsid, et mis nüüd tuleb, on midagi rasket ja kardetavat, kuid ei leidunud neid, kes oleksid raatsinud loobuda väikese rahva suure silmapilgu kaasaelamisest. Meid ei õhutanud ega kütnud keegi lööksõnadega või kihutusõnedega, kuid tõsiselt ja kaalutult rääkisime, et tuleb anda vastutasu 700 aasta eest saadud kaotusele.

On selgelt meeles valge öö, mil lahkusime Pihkvast. Valgas valdas meid ärev meeleolu ega tahtnud me läbeda oodata teeleasumise silmapilku. Viimaks tuli see. Enne läks välja soomusrong. Grammofon mängis peal. Siis järgisime meie.

Lõpuks jäi rong seisma varasemal hommikukoidul. Ilm oli rammestavalt soe ja veidi udune. Kobisime tasahiljukesi maha ja haistsime ümbrust. Seisukord pidi olema äärmiselt tõsine,



Soomusrong.

oli oodata meie soomusrongide ja väeosade ümberhaaramist, iga silmapilk võis oodata ka meie kokkupuutumist sakslastega. Liikusime aeglaselt ja ettevaatlikult kahte ossa jaotatutena metsa poole. Kaardil oli märgitud siht — Skangali mõis. See pidi vallutatama iga hinna eest, ühelegi kaotusele vaatamata. Käsklust ei olnud tarvis korrata: iga mees teadis, mis nüüd tuleb, peab teostuma iga hinna eest.

Päike tõusis juba puude latvadele ja hakkas kõrvetama. Mets muutus madalamaks, minnes peagi üle soiseks võsastikuks. Korraga pliks! plaks! ja siis kuulipilduja sorav tärin. Rõõmsa kiinumisega tervitasid meid landesväeri kuulid.

Läheme hõredasse ahelikku, ja kui kuulid hakkavad len-dama järjest madalamalt, sünnib edasiliikumine roomates. Pea kohale sigib lennuk. Silmitseme, kas on oma või võõras, ent kaalutluseks pole tarvis kulutada palju aega: vinguv kuuliraha sajab meile ülalt kaela. Ei tea, kas jääda lamama või tõusta püsti: ühtpidi oled heaks märklauaks aeroplaanile, teistpidi maas töötavale kuulipildujale.

Vahetame pauke, kuid eelistame ikka liikuda edasi, et leida eespool paremat varju. Viimaks jõuame hõredasse metsatukka; samblane, lirtsuv pind, ees tükk heinamaad, eemal lokkav rukki-väli ja siis otse selle taga metsatukk, samuti ka vasakut kätt.

Taipan, et olen tunginud oma rühmaga õige kaugele ette, edasiminekuks ei ole enam mingit võimalust, puudub ettekujutus olukorrast, puudub igasugune side teistega. Viskume kraavi kaldale, paneme automaadid ja püssid üles ja hakkame silmitsema ümbrust. Kuule tuleb kolmest äärest, ainult selja tagant mitte. Sean aheliku nii laialdaselt üles kui võimalik. Saadan mehi sideme loomiseks mõlemale küljele.

Vahetame vahelduva kiirusega tuld, tundes endi olukorra võrdlemisi mugavana, kui järsku hakkab seda mugavust rikkuma landesväeri patarei. Ta asetseb nähtavasti õige ligidal: vaevalt kuuled pauku, kui juba jurakas on kraes. Pöörab mättad ja künkad pahurpidi.

Hakkavad kostma oiged, juba on haavatuud. Sanitare ei ole, ka sidumismaterjale mitte. Nihkume üksteisest kaugemale, et kaotused oleksid vähemad.

Tund möödub tunni järele. Kaotused suurenevad, olukord ei selgu. Üks käskjalgadest on vist jõudnud aesmärgile, sest üks Läti patarei püüab hakata meid toetama, kuid nii õnnetult, et granaadid ei lenda vaenlasteni, vaid tulevad meile kukile, nagu oleks meil vähe sakslaste pommidest ja miinidest.

Tegevusetus hakkab tekitama rahutust. Peame nõu, mis teha. Taganemisest ei saa olla juttugi, loomulikult tuleb tungida edasi. Läheme umbes kümnekesi seisukohalt välja, võttes suuna eemalt paistvale talumajale, kus on näha askeldamas langesväär-lasi. Otse tõukudena maad uuristades ja alatasa tuld vahetades läheneme majale. Meie laskjad pistavad sealt plehku. Kaks-kolm kalevlast kargavad püsti, tahavad tormata neile järele, kuid langevad kuulidest läbistatutena. Püüame endid kindlustada vallutatud majas, kuid märkame peagi, et padrunid lõpukorral. Tuleb roomata tagasi vanasse kohta, milline toiming sama tülikas kui tulekki. Saavutanud eesmärgi, kuuleme, et vasakul, metsatukas, kust meid varemini ägedalt tulistati, asub meie endi 1. rügemendi osa. Nüüd jätkame juba kooskõlastatult tegevust.

Jälle möödub tunde, päike kuumendab halastamatult, surume näod samblasse ja imeme kollast virtsa, et kustutada piinavat janu. Üleni tahmased näod kleepuvad higist ja sodist. Vahetevahel saab üks ja teine kuuli, kel haav kergem, püüab seda millegagi kinni mässida, kel raskem, püüab kuhugi minema roomata. Nõrkeb aga enamasti teel. Kaotused tõusevad, niisugust tapatalgut ei ole meie veel üle elanud. Ka hakkab laskemoon otsa saama, automaadid ummistuvad tahmalödist. Tuleb olla ettevaatlik ja kokkuhoidlik.

Korraga näeme, et eemal tõuseb tolmupilv, seal peab olema



Soomus-auto.



Lahing landesvääriga.

maantee: kihutab soomus-auto. Saadab kuule meile ja landesväärlastele, saab ise granaate vastu, manööverdad edasi-tagasi. (Nagu pärast selgus, oli see meie soomus-auto.)

Märkame, et ka meie paremale tiivale on siginenud mehed, meie endi teine kompanii ja soomusrongide dessant, meel läheb rõõmsamaks, ka esimese polgu poolt viibatakse. Hakkame vastastikku signaliseerima.

Ei saa isegi aru, kuidas see korraga juhtub, et terve rinne kargab püsti oma seisukohtadelt. Nii kaugel kui silm näeb, paremal ja pahemal, valgub ahelik landesväärlastele peale. Tähtmatult tuleb kurgust „hurraa!“ võikalt ja metsikult. Jookseme tormi. Kuulid vihisevad kõrvade ümber ja keerutavad tolmu jalgade vahel, kuid keegi ei kuku enam. Lähedalolevast kraavist tädistab meile vastu kuulipilduja, korraga vaikib ta. Rike. Nüüd võtame viimse jõu kokku, et enne jõuda ta juurde, kui rike parandatud. Püssidel ei ole tääke otsas, kargame käsitsi sakslastele kukile, maadleme ja klohmime. Siis virutame edasi.

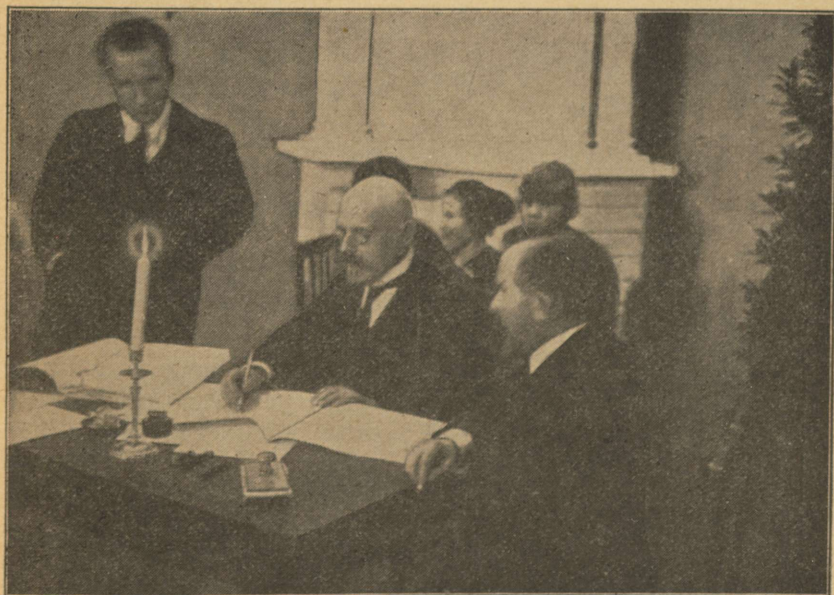
Metsik traav läheb rukkipoõllule. Kogu väli lainetab. Ühest otsast põgenevad sakslased, teisest tungime meie peale. Rukis langeb kuulidest kui vikati ees, kuid imelikul kombel ei lange meist enam keegi. Juba vurame mööda mahajäetud kahuripatareist, uutest kuulipildujatest, mõis jääb selja taha... Viimaks otsustame tõmmata hinge tagasi. Uim lahtub. Lõõtsume, silmad

põlevil, õnnelikud, rõõmupisarais. Mõis on meie, ülesanne sooritatud.

Mõisarahvas on hirmul, lõdisevad ja pakuvad üht-teist. Veeretatakse välja suur nõu sooja piimaga, küpsetatakse hiigelvasikapraad. Tahame visata mõisarehalasse puhkama, kui tuleb käsk edasiliikumiseks. Aeroplaan jõuab käia veel kord vurinal üle mõisa ja viia nähtavasti teadet omadele, et ülim aeg „jalalaskmiseks“. Marsime välja Pihkva-Riia kiviteele; sakslaste kolu ja rämpsu kõik kohad täis, loopinud aga kraami maha, et pääseks kergemini edasi.“

Korduvate ägedate lahingute tagajärjel olid sakslased sunnitud taanduma Väina jõe taha ning meie väed jõudsid Riiani. Sakslased palusid rahu (3. juulil 1919. a.) ja tunnustasid Läti vabariiki. Läti vabariigi valitsus sai jälle oma tegevust jätkata, sõjaväge korraldada ja kodumaa kaitsmisele asuda. Nii otsustati Võnnu lahingus Eesti ja Läti saatus.

Vene rünnakud Narva liinil. Venelased olid purustanud Loodekorpuse, kus väejuhtide omavaheliste tülide tõttu oli tekkinud korralagedus. Nende riismed põgenesid Eestisse, kus neil võeti käest relvad ja lubati elutseda Eestis eraisikuina. Narva



Eesti rahusaatkonna juhataja Jaan Poska rahulepingule alla kirjutamas.

all algasid novembris (1919) venelaste vahetpidamatud ja ägedad rünnakud, mis kestsid paar kuud. Eestlased löid aga vene vägede pealetungid tagasi. Venemaa tegi viimaks Eestile rahuettepaneku.

Tartu rahu. Algasid rahuläbirääkimised Eesti ja Vene vahel. Eesti rahusaatkonda juhatas Jaan Poska. 3. jaanuaril 1920. a. kell 10.30 lõpetati sõjategevus Eesti ja Vene vägede vahel. 2. veebruaril 1920. a. kirjutati Tartus alla rahulepingule. Venemaa tunnustas Eesti iseseisvust, andis Eestile 15 miljonit kuld-rubla ja lubas tagasi saata Eestist Venemaale viidud ülikooli ja teiste asutiste varandused.

Eesti vabariigi lõplik tunnustamine. Esimesena peale Venemaad tunnustas Eesti vabariiki Soome (1920. a. mais). Hiljem tunnustasid Eesti vabariiki Inglismaa, Prantsusmaa ja Itaalia (26. jaanuaril 1921. a.), siis Põhja-Ameerika Ühendriigid (28. juulil 1922. a.) ja teised.

3. Asutav Kogu.



Asutava Kogu esimees August Rei.

Kokkuastumine. Asutav Kogu valiti Vabadussõja ajal üldise, ühetaolise, otsese ja salajase hääletamise teel. Asutavas Kogus oli 120 liiget. Asutav Kogu astus kokku jürapäeval, 23. aprillil 1919. a. Asutava Kogu esimeheks valiti sotsiaaldemokraat August Rei, peaministriks tööerakondlane Otto Strandmann. Asutav Kogu pani maksma Maaseaduse, Avalikkude algkoolide seaduse ja Eesti Vabariigi Põhiseaduse.

Maaseadus. Asutav Kogu võttis vastu 10. oktoobril 1919. a. Maaseaduse, mille põhjal riigistati Eestis kõik

rüütli- ja kirikumõisad ühes inventariga. Riigi mõisadest moodustati asundustalud ja anti põlluharijaile põlisele rendile.

Avalikkude algkoolide seadus. Asutav Kogu 1920. a. pani Avalikkude algkoolide seadusega maksma koolisunduse ja tunnistas alghariduse maksutuks.



I Riigivanem Konstantin Päts.

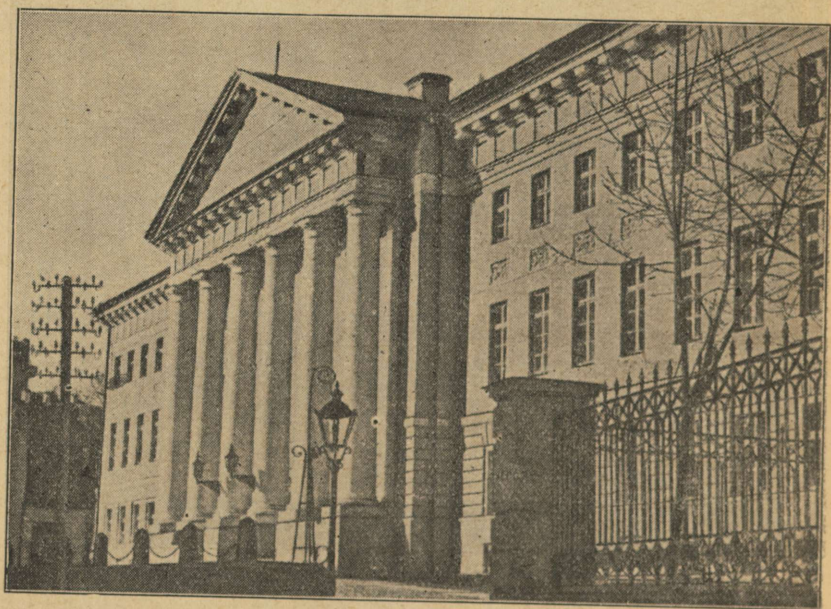
Eesti Vabariigi Põhiseadus. Asutava Kogu peaülesanne oli aga põhiseaduse väljatöötamine. Asutav Kogu võttis vastu Eesti Vabariigi Põhiseaduse 15. juunil 1920. a., kuna see kehtima hakkas täielikult 21. detsembril 1920. a. Põhiseadusega määrati kindlaks meie riiklik kord. Põhiseaduse vastuvõtmise järel lõpetas Asutav Kogu oma töö ja läks laiali. Riigielu hakkasid juhima Riigikogu ja Vabariigi Valitsus Riigivanemaga eesotsas.

Esimeseks Riigivanemaks oli Konstantin Päts.

4. Tähtsamaid saavutusi.

Kui me pika ja visa võitluse järel olime saavutanud iseseisvuse, asusid Vabariigi Valitsus, omavalitsused (maa-, linna-, alevi- ja vallavalitsused) ning rahvas korraldama oma elu niihästi kultuurilisel kui ka majanduslikul alal.

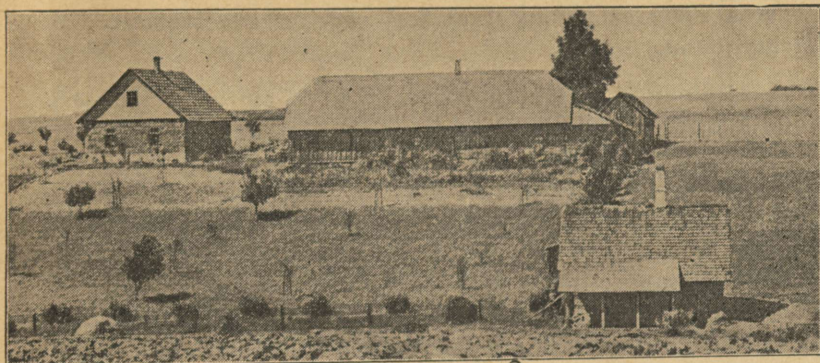
Haridus. Kolmeklassilised vallakoolid muudeti kuueklassilisteks algkoolideks. Ka linnaalgkoolid kujunesid kuueklassilisteks. Riik ja omavalitsused asutasid linnades ja maal gümnaasiume ja kutsekoole. 1. detsembril 1919. aastal avati Tartu Ülikool. Õppekeeleks alg- ja keskkoolides sai õpilaste emakeel. Maale ja linnadesse on riik, omavalitsused ja seltsid ehitanud palju uusi nägusaid koolimaju. Samuti on avatud maal ja linna-



Tartu ülikool.

des palju rahvaraamatukogusid ja ehitatud rahvamaju. Seeläbi on tehtud hariduse saamine rahvale kättesaadavaks, kuna õppimine algkoolis on maksuta, kehvemate vanemate lastele antakse riigi ja omavalitsuse poolt õpperaamatud ja- tarbed, jalatsid ja riidevarustust, keskkoolides, gümnaasiumides ja ülikoolis aga vabastatakse õppemaksust. Hariduse tase on Eestis tunduvalt tõusnud.

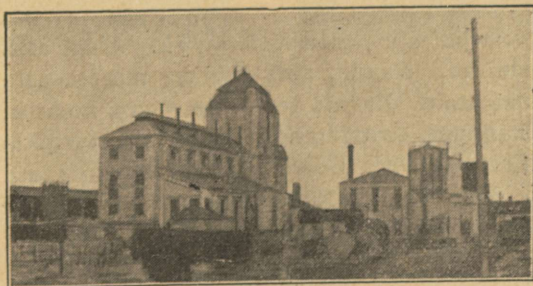
Põllundus. Vabariigi Valitsus asutas riigimaast (endistest mõisadest) umbes 70 000 talu, mis andis vapraimaile vabadesõjalastele kasutada autasuna ja eraisikuile-põlluharijaile alguses põlisele rendile, hiljem aga ostsid asunikud oma asundustalud endile päristaludeks. Popsidele ja vabadikkudele andis riik maad lisaks. Kirikute, raudteejaamade ja tehaste juurde ja muja-



Asunikutalu.

legi loodi käsitöölise jaoks aiamaakohad, kuhu nüüd on majad ehitatud ning alevikud tekkinud. Ka linnadele ja alevitele andis Vabariigi Valitsus maad lisaks, et võimaldada nende kasvamist. Alguses tuli asunikudel võidelda suurte raskustega: puudusid hooned, loomad, tööriistad, seeme. Algupäevil elas nii mõnegi asuniku perekond okstest ja õlgedest valmistatud onnides ja viletsais hädaheitistes. Raskustest on kõikjal juba üle saadud. Endistele mõisamaadele on perekad külad tekkinud, kus igal pool on korralikud ning nägusad talud ja kus inimesed elavad jõukalt. Põllutööd teevad talupidajad nüüd ajakohaste tööriistadega, paljudes kohtades kasutatakse masinaid, mistõttu talutöö ei ole enam nii raske kui enne, saak on suurenenud ning rahva jõukus tunduvalt kasvanud.

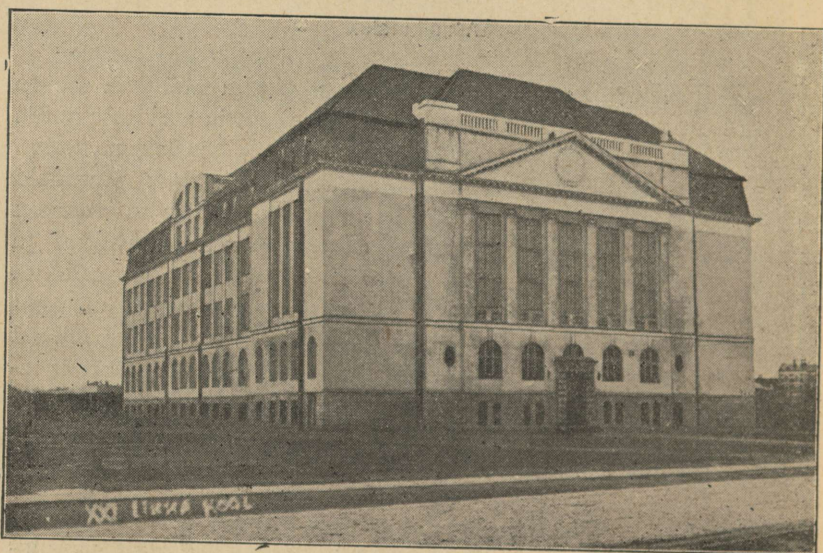
Tööstus. Arenenud on ka meie kodumaa tööstus. Väga palju tarbeasju ja -aineid, mida saime alguses välismaalt, valmistatakse nüüd kodumaal. Eriliseks tööstuseks kujunes põlevkivi-



Õlivabrik Järvel Virumaal.

tööstus Virumaal. Suurel määral tarvitatakse nüüd tööstuses elektrijõudu.

Liiklemine ja läbikäimine. Riik on ehitanud juurde uusi raudteid, nagu Tallinna-Pääsküla elektriraudtee, Sonda-Mustvee, Eidapere-Sindi ja Rapla-Virtsu kitsarööpmelised raudteed ja Tartu-Petseri laiarööpmeline raudtee. Maanteed on õgvendatud ja tasandatud ning paremale järjele seatud. Ehitatakse uusi pealiinilisi (magistraal-) maanteed. On loodud linnade- ja alevitevahelisi omnibuse-ühendusi. Peaaegu täiesti on kadunud linnavoorimehed, kuna asemele tulid autod. Üle kogu maa on tihe telegraafi-, telefoni- ja postiasutistevõrk. Maal taludes võib sa-



Algkooli maja Tallinnas Raua tänavas.

telegraafi-, telefoni- ja postiasutistevõrk. Maal aludes võib sageli leida telefoni. Raadio abil antakse meremeestele ja põllupidajatele ilmateateid. Raadio teel võime oma kodu kuulata muusikalisi ettekandeid, teatrietendusi, kõnesid, isegi keeli õppida. Lennukil võime ise sõita Soome ja mujale või saata oma kirju. Nii on meie kodumaal liiklemine ning läbikäimine väga hõlbustatud.

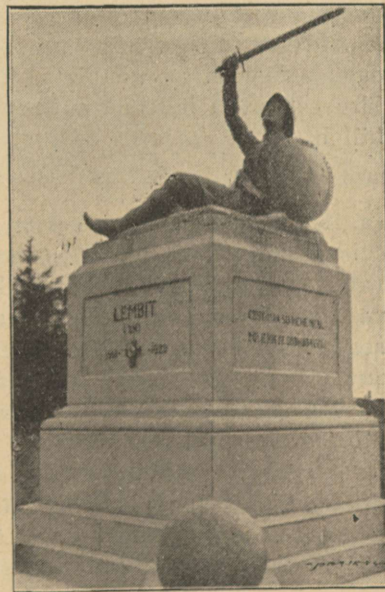
Linnad. Et rahva majanduslik jõukus on kasvanud, seetõttu on ka meie kodumaa linnad ja alevid laienenud, kasvanud

ja muutunud nägusamaks. Omavalitsused, riik ja eraisikud on ehitanud hulga uusi nägusaid maju, linna- ja alevivalitsused korraldavad tänavaid, puiesteid ja puiestikku, samuti ka muruväljakuid. Vabadussõjas langenuile on püstitatud linnades, alevites, küldes ning lahingukohtadel väärilisi mälestussambaid, kaunistades nende ümbrust lillepeenardega ja muruväljakuga. Linnades on korralikud haiglad moodsamate seadmetega, nagu röntgenikabinetid ja muud. Tallinna linnavalitsus ehitas endise tänavohoburaudtee asemele elektritänavraudteid. Endistest alevitest tekkis uusi linnu, nagu Nõmme, Tapa, Põltsamaa, Türi, Tõrva, Otepää.

Üldse on elu Eesti iseseisvuse ajal väga mitmekülgset ja jõudsasti arenenud.



Sakalamaa mälestussammas.



Mälestussammas Suure-Jaanis.

Sidemed hõimrahvastega. Eestlased, soomlased ja ungarlased käivad sageli üksteist külastamas, korraldavad koos kongresse. Õpitakse üksteiselt, kuidas paremini oma kodumaad korraldada ja riigielu juhtida. Saavutasid ju Soome ja Ungari nagu Eestigi Maailmasõja järel endale jälle täielise iseseisvuse.

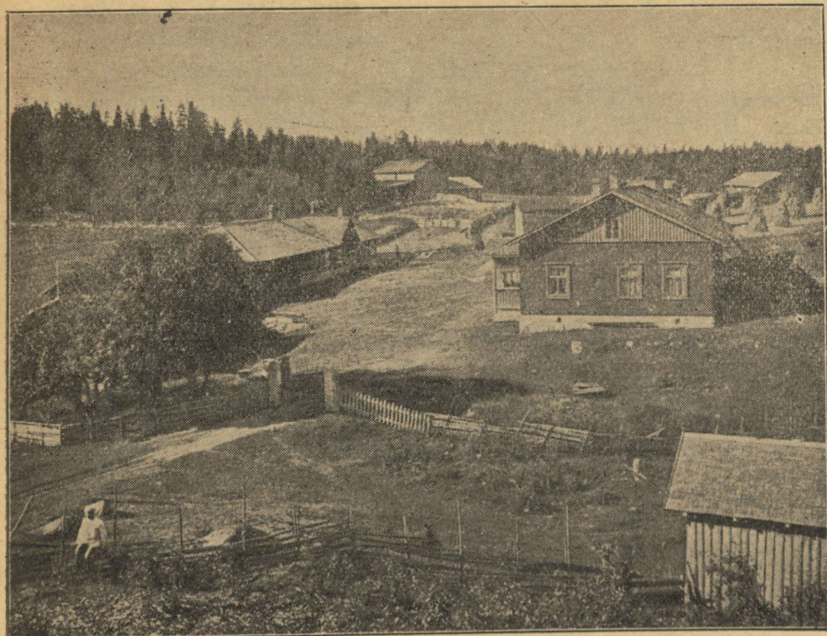
X. Meie hõimrahvad.

1. Soome.

Rootsi aeg. XIV sajandil olid soomlased sattunud kahe riigi, Rootsi ja Vene valitsuse alla. XVII sajandil (a. 1617) ühendati seni üksteisest lahusolnud osad tervikuks Rootsi valitsuse all. Rootsi ajal (eriti Gustav Adolfi päevil) asutati rida linnu, tõusis majanduselu ja rikastus vaimuelu. Turus avati ülikool (a. 1640). Suure Põhjasõja ajal sõdisid soomlased Karl XII sõjaväes Eestis, Poolas, Venes, oma kodumaa jäeti kaitseta. Selle tõttu langes ta (a. 1714) alguses Vene võimusesse ja rahutegemisel (Uusikaupunk'is a. 1721) liidetigi osa Soomemaast (Ladoga järve ja Soome lahe vaheline maaosa) Venega. See tekitas soomlastes rootslaste vastu pahameelt, mida suurendas pärast omakorda rootsistamispuüe. XVIII sajandil (1741.—43. a. sõja järel) lahutati jällegi osa Soomemaad Rootsist ning liideti Vene külge.

Vene aeg. XIX sajandi algul Vene-Rootsi sõja järel (a. 1809) ühendas Vene keiser Aleksander I kogu Soomemaa iseseisva suurvürstiriigina Venemaaga. Esimene Soome riigipäevalis Soome suurvürstiks Aleksander I, kes ise võttis riigipäevast osa. Suurvürst andis valitsejavande ja kinnitas Soome põhi-seaduse ja õigused. Järgmised Vene keisrid hakkasid Soome suurvürstiriigi õigusi kitsendama. Seisukorra halvenemisega kasvas aga soomlaste rahvustunne. Soome ärkamisaegseks juhiks oli riigimees Juhan Snellman. Soome kirjanik L. Runeberg õhutas soomlaste rahvustunnet oma luuletustega. Tema on ka Soome hünni looja. Elias Lönnrot kogus soome rahvaluulet ja koostas soome rahvaeepose „Kalevala“. Visadusega ja sitkusega võitles Soome oma õiguste eest, mida rikkusid Vene keisrid.

Iseseisvuse saavutamine. Vene revolutsiooni puhkemist kasutasid soomlased täielise iseseisvuse ning rippumatuse saavutamiseks. 6. detsembril 1917. a. kuulutas riigipäev Soome iseseisvaks vabariigiks. Soomel tuli läbi elada raske kodusõda: tekkis võitlus enamlastega, kes katsusid asutada nõukogude vabariiki. Paluti abi Rootsilt, kuid asjata. Siis pöörduti Saksamaa poole. Kuid soome sõjavägede ülemjuhatajal kindral Mannerheimil õnnestus korraldada sõjavägi ja võita enamlased. Nii saavutati lõplikult täieline riiklik iseseisvus.



Talu Soomes.

Soome vabariik on edenenud nii majanduslikult kui ka kultuuriliselt. Soomes töötavad soome ja rootsi ülikoolid, hulk kesk-, kutse- ja rahvakoole. Kirjandus on soomlastel rikkalik. Samuti on arenenud neil põllundus, tööstus ja kaubandus.

2. Ungari.

Ungarlased võitluses oma kodumaa ühendamiseks. XVI ja XVII sajandil olid rasked ajad Ungaris: tuli kaitsta oma kodumaad türklaste vastu ja oma poliitilist ja kultuurilist iseseisvust oma võõrast (Habsburgide) soost kuningate vastu. Ungarlased olid vastu võtnud protestandi-usu, kuna kuningad hoidusid katoliku kiriku poole. Nad püüdsid teha ungarlased vaaseks, et siis saaks nende üle takistuseeta valitseda. Ungarlased ihkasid aga ühendada jälle kõik Ungari maa-alad, vabaneda türklastest ja võõrast soost valitsejaist. XVII sajandi lõpul algas vabadusvõitlus, mille tähtsamaks juhiks oli rikkaim ungarlane (vürst Franz Rákóczy), kes kogu oma varanduse ohverdas vabadusvõit-

luse heaks. Eesmärgile siiski ei jõutud: liiga suur oli vastaste ülevõim.

Vabadusvõitluse järel (XVIII sajandil) rahunes rahvas. Kuningad, sakslased, kasutasid seda aega ungarlaste saksastamiseks. See ei õnnestunud, sest ungari kirjanikud, näidates eriti oma luuletustes Ungari hiilgavat minevikku, õhutasid ning kas-



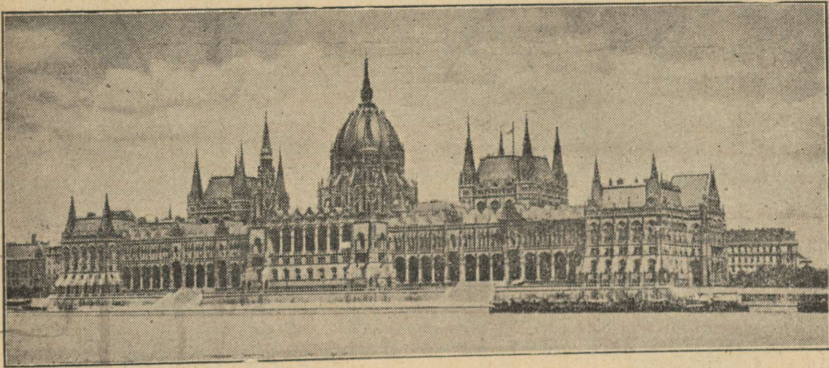
Küla Ungaris.

vatasid ungarlaste rahvustunnet. XIX sajandil (1848—1849) algas uuesti ungarlaste vabadusvõitlus. Saksa soost kuningas ja ametnikud kõrvaldati ja vabastati kogu Ungari võõra võimu alt. Vene keiser tuli Austriale appi ning ühiselt vallutati Ungari. Palju ungarlasi surmati, saadeti maalt välja või paigutati vanglaisse. Ungarlased ei kaotanud lootust vabadusse ning püüdsid tagasi võita oma vabadust.

Austria-Ungari aeg. XIX sajandil (a. 1867) saavutas Ungari osalise iseseisvuse. Ta sai oma põhiseaduse, mille järgi Ungari oli iseseisev kuningriik. Kuningaks oli Austria keiser. Ungaril oli oma ministeerium ja parlament. Ungaril ja Austrial ühised olid välis- ja sõjaministeerium. Algas üldine tõus Ungaris. Korraldati koole ning hariduslikke ettevõtteid. Karpaatidest saadi kulda ja hõbedat, rauda ja kivisütt; edenes tööstus. Karpaatide ürgmetsadest saadi puid ning puutööstus tõstis ungarlaste jõukust. Kõige tähtsamaks tuluallikaks oli põllundus.

Iseseisev Ungari. Austria keisrid püüdsid kitsendada Ungari õigusi. See tekitas ungarlastes võitluse täielise iseseisvuse eest. Maailmasõja järel Ungari lööbki lahku Austriast

ning saavutab täieliku iseseisvuse. Et Ungari sõdis Maailmasõjas koos Austriaga ja Saksaga, kaotas ta hulk oma endisi maid ning palju ungarlasi jäi Ungari piiridest väljapoole (Rumeeniasse, Tšehhoslovakkiasse ja Jugoslaaviasse) võõra võimu alla. Ungari kaotas seega hulga metsi ja mäekaevandusi.



Ungari parlamendihoone.

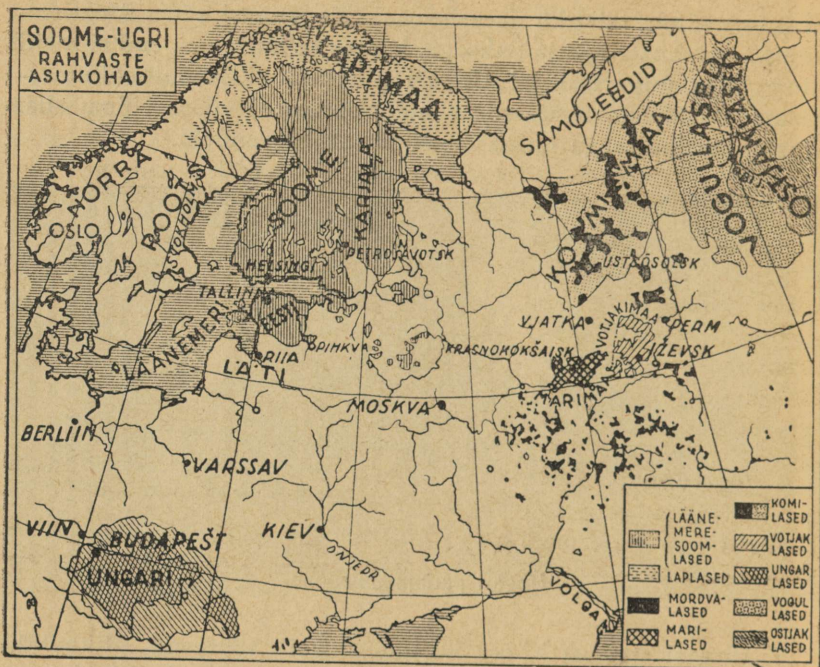
Ungarlastel on kõrge kultuur. Neil töötavad ülikoolid, hulk kesk-, kutse- ja algkoole, mitmesugused hariduslikud asutised, nagu raamatukogud, muuseumid ja muud.

3. Soome-ugri rahvad Venemaal.

Maailmasõja mõju. Maailmasõjale järgnenud vene revolutsiooni kasutasid peale eestlaste ja soomlaste ka mitmed teised soome sugu rahvad Venemaal. Osalise iseseisvuse neist saavutasid karjalased, marilased, votjakid ja komilased.

Karjala Nõukogude osavabariik (pealinn Petrosavodsk) rajati 9. juunil 1920. a. Soome mõjustusel rahuläbirääkimiste ajal. Kultuuritöö areneb Karjalas jõudsasti, leides toetust Soome poolt, sest karjala kirjakeeleks on soome keel. Karjalastel on emakeelsed koolid ja oma kirjandus. Nende keel on ametlikuks keeleks vene keele kõrval.

Autonoomne Marimaa. Marilaste kultuuritöö algas a. 1905 vene revolutsiooni ajal. 1917. a. vene revolutsiooniga sai see liikumine uut hoogu. Ilmus esimene marikeelne ajaleht, millele pärast järgnes teisi. Taotleti emakeelse alg- ja keskkooli loo-



mist. Emakeelse kooli korraldamine tegi suuri raskusi: puudusid õpetajad ja õpperaamatud. Õpetajate soetamiseks korraldati kursusi, soetati koolidele õpperaamatuid, alguses peamiselt tõlgiti vene keelest. Hakkas ilmuma ka kirjandust. Pärastpoole hakati nõudma autonoomiat. 6. novembril 1920. a. rajatigi autonoomne Marimaa (pealinn Krasnokokšaisk).

Autonoomne (Udmurdi-) Votjakimaa. Votjakite (nad ise nimetavad end udmurtlasteks) rahvuslik kultuuritöö algas a. 1904, mil hakkas ilmuma esimesi ilmliku sisuga raamatuid, milledest esimesed küll vene valitsuse korraldusel korjati ära. Järgmisel aastal ilmus esimesi luuletusi votjaki keeles. Mõni aasta hiljem (1913. a.) ilmus esimene votjakikeelne ajaleht. Maailmasõja järel (a. 1917.) votjakite kultuuritöö saab hoogu: asutatakse seltse ja ühinguid, ilmub kirjandust. Korraldati emakeelset kooli. Siin tuli võidelda samasuguste raskustega kui Marimaalgi. Pärastpoole hakati taotlema autonoomiat. 6. novembril 1920. a. rajatigi autonoomne Votjakimaa (pealinn Iževsk).

Autonoomne Komimaa rajati 27. augustil 1921. a. (pealinn Ustsõsolsk). Kultuuritööd algasid Maailmasõja järel. Korral-

dati emakeelseid koole, hakkas ilmuma komikeelne ajaleht, millele pärast järgnes teine. Tekkis ka oma kirjandus.

Mordvalased (moksad ja ersad) on meie sugurahvastest Venes kõige perekam (üle miljoni hinge). Nad elavad laialipillatult külakondade ja külade kaupa üheksas kubermangus vene-laste ja tatarlaste keskel. 1905. ja 1917. a. revolutsioonid nende juures kultuurilt palju ei mõjunud. Esimene ajaleht ilmus alles a. 1922. Mordvalased on püüdnud korraldada emakeelseid koole, kõikjal pole suudetud seda küll teostada. Neil on juba emakeelseid õpperaamatuid. Tekkis ka oma kirjandus. Auto-noomiani, isegi kultuurautonoomiani, nagu Eestis on vähemus-rahvastel, pole veel jõutud. Seda raskendab muidugi ka see asjaolu, et mordvalased ei moodusta kuskil enamusrahvust.

Ingerlased, vepslased, vadjalased. Autonoomiata on ka ingerlased ja vepslased, kes elavad venelaste keskel. Siiski püüavad nad hariduse alal tööd teha. Vadjalased on peamiselt venestunud, järele jäänud on neid veel vähesel arvul.

Obi-ugrilased. Obi-ugrilased (vogulid ja ostjakid) on madalal haridusastmel. Kultuuritööd tehakse aga nende seas ka väga vähe. Nii on neil väga vähe võimalusi kasutada XX sajandi kultuuri ja tehnika saavutisi.

Kodanikuõpetus.

I. Kodanik ja tema tegevus.

1. Ühinemismvormid.

Perekond. Jälgisime üldjoontes inimessoo arenemiskäiku ürg-ajast tänapäevani. Nägime, et inimene pole elanud kunagi üksi. Inimene ei saagi elada üksi, sest tal on tarvidusi, mida ta ei suuda rahuldada üksi elades. Inimene sünnib maailma nõrga, abitu olevusena, terve aastakümne on ta täiesti võimetu ise endale ülalpidamist hankima. Samuti ei jõua endile ülalpidamist teenida vanakesed ja haiguse tõttu töövõimetud. Laste eest hoolitsevad vanemad, vanemate eest nende vanul päevil lapsed. Isa, ema, lapsed — see on vanim ühinemismvorm, see on perekond.

Riik. Nägime, et ka perekonnad ei saanud läbi üksi; võitlus olemasolu eest sundis ühinema perekondi suguvõsadeks, viimaseid suguharudeks. Suguharudena liikusid edasi karjakasvatajad oma suguharuvanema juhatusel. Suguharudena tulid Balkanile helleenid, aga seal kindlatele kohtadele asudes rajasid nad riigid. Riigi rajamisel kaotavad isegi sugulussidemed tähtsuse, seal on vaid tähtis, et teatav inimeskogu on asunud kindlale maa-alale ja ühinenud selleks, et end ühiselt kaitsta ning ühiselt oma elu korraldada. Nad alistuvad vabatahtlikult oma riigi juhtivale võimule. Ajaloost aga nägime, et suurim osa riike ei ole tekkinud inimeste vabal kokkuleppel. Aleksander Suur rajas oma suurriigi allahetmise teel, samuti tekkis Rooma riik, rajati germaani riigid ja kavatses luua oma maailmariiki Napoleon. Ajaloost nägime, et riigid võivad veel tekkida endisest riigist lahkumise teel. Nii saavutasid riikliku iseseisvuse inglise asunikud Põhja-Ameerikas, vastu hakates inglise valitsusele (Põhja-Ameerika Ühendriigid); meie, eestlased, toimisime

samuti. Me kuulutasime välja oma riikliku iseseisvuse ja sõdisime nende vastu, kes tahtsid hävitada meie iseseisvust. Riik on julgeim ja püsivaim ühinemismvorm.

Riigi tekkimiseks on tarvis maa-ala, rahvast ja riiklikku võimu. Kõik kodanikud, kes elavad riigi maa-alal, peavad alistuma riigivõimule ja selle korraldustele.

Rahvasteliit. Tänapäeval ei ela ükski riik lahus teistest; riigid on omavahel kultuurilises ja majanduslikus läbikäimises. Me nägime, et viimasel ajal riigid sõdade vältimise eesmärgiga on ellu kutsunud tähtsa rahvusvahelise organisatsiooni, Rahvasteliidu, kellelt iga Liidu liige võib häda korral loota abi ja toetust. Tähendab, igale riigile on veelgi tähtis, et teised teda tunnustaksid, oma presse vastu võtaksid. Sellepärast oli ka eestlaste peamure pärast iseseisvuse väljakuulutamist saada tunnustust Euroopa riikidelt.

2. Perekond.

Abiellumine. Üksikuid inimesi leidub vähe. Enamus elab nii linnas kui ka maal perekondadena, mille moodustavad vanemad (isa ja ema) ja lapsed. Perekonna moodustada ehk abielluda võib mees 18-aastaselt, naine 16-aastaselt alates; alaealised (alla 20 aastat vanad) võivad abielluda vanemate või eestkostjate nõusolekul, millist nõusolekut andmast keelduda võivad nad ainult mõjuvaid põhjustel; takistatakse abiellumist ilma mõjuvate põhjusteta, annab abiellumisloa alaealisele kohus. Eestis abielu registreeritakse perekonnaseisuametis perekonnaseisuametniku juures. Perekonnaseisuametid asuvad linna-, valla- või alevivalitsuse juures. Perekonnaseisuametnikuks võib olla ka vaimulik, kui ta end registreerib seks siseministeeriumis. Abielluda soovivad teatavad oma naitumissoovist perekonnaseisuametnikule, kes sõlmib abielu pärast seda, kui abiellumisteadaanne on seisnud 14 päeva avalikul kohal. Abielu lõpetada ei saa abikaasad oma korraldusel, vaid see lahutatakse kohtus kas abikaasade soovil kolme kuu möödumisel sooviavalduse päevast arvates või ühe abikaasa nõudmisel, kui teine abikaasa on halbade elukommetega või kui ta kuriteo eest karistatud õigustekaotamisega. Nii ei või perekonna isa ega ema jätta omal soovil maha perekonda. Perekonnaseisuamet registreerib abielulahutused, samuti ka sünnid ja surmajuhtumid.

Perekonna varandus, kohustused ja õigused. Perekonna vanemad hoolitsevad oma alaealiste laste eest neid kasvatades ja valitsevad ka nende varanduse üle. Alaealisel endal pole õigust oma varandusega toimida enda tahtmisel, näiteks ei või ta oma varandust müüa ega võlakohustusi välja anda. Vanemate surma puhul määrab vaestelastekohus alaealisele eestkostja, kes ka valitseb alaealise vara; täis-ealiseks saamisel (20-aastaselt) vabaneb varanduseomanik eestkostjast. Omaniku surma puhul päriavad varanduse järeltulijad, nimelt lapsed, nende puudumisel vanemad, vennad ja õed, viimaste puudumisel sugulased; kui surnu sugulasi ei omanud, siis linn, vald või riik. Naine pärib kõigi pärijatega kaasa. Omanik võib pärandada oma varanduse oma soovikohaselt testamendi järgi, kuid seaduslikke pärijaid varandusest ilma jätta võib ainult mõjuvatel põhjustel. Testament tehakse kas notari osavõtul ja tunnistajate juuresolekul või suulikult tunnistajate juuresolekul. Testamendi avab tsiviilkoos, kuulutab sellest „Riigi Teatajas“ ja kinnitab selle kuue kuu möödumisel, kui testament rahuldab seaduslikud nõuded. Testamendi pudumisel võivad pärijad paluda kohut kinnitada neid pärimis-õigustes. Kohus kuulutab sellest „Riigi Teatajas“ ja kinnitab siis pärijad pärimis-õigustes, määrates kindlaks iga pärija osa. Kui keegi jättis kohtule üles andmata oma pärimis-õigused, kaotab ta õiguse varandusest osa saada.

Perekonnad elavad kas maal või linnas ja peamiselt üksteise läheduses, moodustades külad, alevi ja linnad.

3. Kodanikkude tegevus.

Põllundus. Külaelanikud on peamiselt põllutöölised: maaomanikud, rentnikud, teenijad. Omanik on kas ostnud või pärinud talu, mis on kinnistatud tema nimele kinnistusjaoskonnas. Ta võib oma heaksarvamise järgi oma maad kas ise kasutada või välja rentida, ta võib maad võlgadega koormata või müüa. Rentnik kasutab maad, mille ta rentis riigilt või eramaa-omanikult teatavaks ajaks, ja maksab omanikule renti. Rendilepingus on määratud kindlaks ka maakasutamiseviis, millest rentnik on kohustatud kinni pidama. Rendileping sõlmitakse lühemaks või pikemaks ajaks. Riigirentnikud ehk asunikud kasutavad maad põlise, pärandatava rendilepingu põhjal. Enne tähtaja lõppu võib kohus tühistada rendilepingu ühe lepinguosalise nõudmisel, kui omanik või rentnik ei täida kokkulepitut tingimusi. Talupidajat (oma-

nikku ja rentnikku) kutsutakse peremeheks. Peremehel abiks on tema perekonnaliikmed ja tarbe korral teenijad: sulane, tüdruk, suviline, päeviline, karjane. Sulane ja tüdruk on aasta-teenija, suviline ja harilikult ka karjane suviteenija, kuna päevilised palgatakse kiirel tööajal, nagu heina-, viljakoristamis- ja kartulinoppimisajal. Peremees ja teenija teevad omavahelise lepingu (kauba), millest mõlemad pooled peavad kinni pidama, vastasel korral loetakse leping lõpetatuks. Käitleb peremees teenijat halvasti või ei täida kokkulepitud tingimusi, võib teenija ära minna. Töötab teenija korratult, võib peremees teenija lahti lasta, kuid teenijat majast välja ajada ilma kohtuta pole peremehel õigust. Kui peremees või teenija on teineteisele lahtilaskmisega või äraminekuga või mõnel muul viisil tekitanud kahju, on kahjusajal õigus nõuda kahjutasu kohtu kaudu.

Põllumeeste huvide kohaselt teotsevad külades põllumeesteeltsid. Põllutöö arendamiseks ning põllupidajate huvide kaitseks on Põllutöökoda.

Majaperemees ja üürnik. Linna- ja alevielanikkudest on ühed majaomanikud, teised üürnikud. Leidub üksikuid üürnikke maalgi, eriti alevikkudes. Taluomanik on ühtlasi majaomanik. Majaomanik kas ehitas, ostis või päris maja, mis on kinnistatud tema nimele kinnistusjaoskonnas. Ta võib vabalt oma maja müüa või võlgadega koormata. Üürnik kasutab oma korterit majaomanikuga sõlmitud lepingu põhjal ja maksab majaomanikule üüri. Majaomanik võib kohtu kaudu nõuda üürniku korterist välja tõstmist, kui üürnik ei pea lepingu tingimusi.

Majaomanikud ja üürnikud kindlustavad oma varanduse tulekahju vastu kindlustusseltsis. Majaomanikkude ja üürnikkude huvides teotseb majaomanikkude-, üürnikkude- ja tule-tõrjeseltse ja Majaomanikkude koda.

Tööstus ja kaubandus. Linna- ja alevielanikud toituvad peamiselt vabriku- ja käsitööst ja kaubandusest. Vabriku- ja käsitöö, samuti ka kaubanduse alal on ühed peremehed (tööstuseomanik, vabrikant, äriomanik), teised teenijad (vabrikutöölised, äriteenijad jt.). Tööstuseomanik ja kaupmees peab lunastama tööstuse- või äritunnistuse ja maksma riigile ja omavalitsusele ettevõtte suuruse järgi maksu. Äriomanikke on suur- ja väikekaupmehi. Väikekaupmees ostab kaupa kas valmistajalt või suurkaupmehelt ja müüb seda tarvitajaile. Suurkaupmees ostab kaupa valmistajalt ja müüb ainult väikekaupmeestele. Kaupmeeste ja töösturite huviseid kaitseb Kaubandus-Tööstuskoda.

Teenijad vabrikutes, ärides ja muudes ettevõtetes töötavad omnikuga sõlmitud lepingu põhjal.

Töölise huviseid kaitsevad nende käitisvanemad tööstustes ja ametiühingud ja Töölistekoda.

Töökaitse. Kehtivad erilised töökaitsemäärused, mille täitmise järele valvavad töökaitsekomissarid. Maksvate seaduste järgi võib põllutöös kasutada noorte (alla 16-aastaste) tööjõudu ainult abitöödel, karjahoidmisel ja muudel kergematel töödel. Keskmise aastane tööpäevapikkus põllutöölisel ei tohi olla üle 9 tunni, loomulikult suvel pikem, talvel lühem. Vabrikutööstuses on 8-tunnine tööpäev. Noori (14—18-aastaseid) võib kasutada ainult töödel, mis pole kurnavad ega hädaohtlikud. Naistel ja noortel on öötöö keelatud. Töölised on kindlustatud haiguse ja õnnetuste vastu. Haigekassasse maksab ettevõtte omanik ja tööline teatava osa oma palgast. Vabriku omanik, kel vähemalt viis tööliseid, maksab töölise õnnetuse vastu kindlustuse maksu. Jääb tööline haigeks, saab ta haigekassast toetust ja ravi. Juhtub temaga õnnetus töö juures, saab ta tööjõu kaotuse puhul kindlustusseltsilt toetust surmani selle järgi, palju ta kaotas tööjõudu õnnetuse tagajärjel.

Mitmesugused tegevusalad. Maal ja linnas tegeleb mitmesuguseid ametnikke (nagu õpetajaid, raudtee- ja postiametnikke) ja vabaelukutselisi (nagu arste, advokaate, kunstnikke, kirjanikke), kes on koondunud kutseühinguisse oma tegevusala kohaselt ja kelle huviseid kaitsevad kojad, nagu Õpetajatekoda, Advokaatidekoda, Arstidekoda jt.

Saaduste hinnad. Mida rohkem valmistatakse põllutöö- ja tööstussaadusi, seda rohkem on neid müügil. On aga müügil saadusi tarvilisel määral või küllaldaselt, siis on saaduste hind mõõdukas. Seepärast peab riigis olema võimalikult rohkem saaduste valmistajaid. Sõdade ja mitmesuguste rahutuste ajal ja järel harilikult kaubahinnad tõusevad, sest valmistajate arv väheneb: lähevad sõdima või ei töötata. On aga kaupu vähe, nii et tarvitajaile ei jätku, siis kaubahinnad tõusevad.

Äri- ja tööstusühingud. Kaupade valmistamiseks on vaja kapitali: maad, hooneid, tööriistu-masinaid ja raha. Samuti on vaja kapitali ka kaubanduses. Vähe on kodanikke, kel on nii suur kapital, et võib avada suure tööstus- või äriettevõtte. Seepärast asutatakse ühis-ettevõtteid: aktsia-, tarvitajate- ja muid äriühinguid. Kõigil neil ühinguil peab olema kinnitatud põhikiri tegevuse juhtnööriks ja põhikapital. Põhikiri saadetakse vastava

ministeeriumi kaudu Siseministrile kinnitamiseks. Põhikapital koostub teatavaist osadest, näiteks 10 kr., 50 kr., 100 kr. Osasid võib olla ühel isikul rohkem kui üks. Tõenduseks, et isik on aktsiaühingu osanik, antakse talle vastav tõendis ehk aktsia. Aktsiaid võib edasi müüa teisele isikule. Ettevõtte asjaajamist juhivad palgalised direktorid, kes valitakse osanikkude ehk aktsionäride koosolekul. Ettevõtte kasu jaotatakse aktsiate järgi osanikkude vahel. Ka kaubatarvitajate- ja muis äriühinguis on osamaksud, kuid nende tõendisi ei saa edasi müüa, vaid makstud summa saab tagasi ühingu juhatusele. Asutatakse tööstus- või äriühinguid, kus osanikud annavad ettevõtte kapitaliks teatavad summad ühesuurustes osades või üks rohkem, teine vähem. Sellises osäühingus jaotatakse kasu ettevõttesse mahutatud kapitali järgi. Külal töötavad ühispiimatallusi, rehepeksu- jne. masinatarvitajate-ühinguid. Linnades leidub osaühinguid, mis asutatud ühiselt maja ehitamiseks. Iga majahühingu osanik saab ehitatud majast korteri kasutada. Ühispangad on meil samuti ühisettevõtted. Pank võtab raha hoiule ja maksab rahatoojale teatava hoiuprotsendi. Pank laenab raha välja kindlustuste vastu ja võtab selle eest laenuprotsenti. Laenuprotsent on suurem kui hoiuprotsent, vahekasu katab asjaajamiskulud ja ülejääk jaotatakse ühispanga osanikkude vahel.

Mitmesugused seltsid. Maal ja linnades teotseb mitmesuguseid seltsi: haridus-, muusika-, laulu-, spordi- ja muid seltsi. Igal seltsil peab olema Siseministri kinnitatud põhikirja. Kirikute ülalpidamiseks on usulised seltsid ehk kogudused, kes teotsevad samuti põhikirja alusel. Igas seltsis maksab seltsi liige liikmemaksu, mille maksmata jätmise korral loetakse liige seltsist lahkunuks. Ükski kodanik ei ole kohustatud olema seltsi liige, vaid neis tegelevad oma isiklikkude kalduvuste kohaselt peamiselt üldsuse huvides asjasthuvitatud isikud.

Kutse-, tuletõrje-, kindlustus-, hariduslikud, usulised, ärilised ja muud säärased ühingud ja seltsid on era-asutised, millest osavõtt oleneb kodaniku ja ühingu vabast soovist. Kojad, nagu Põllutöökoda jt., on avalik-õiguslikud asutised, millest osavõtt ja kohustuste kandmine on teatavale liigile kodanikkudest (põllupidajatele, tööstuse- ja äriomanikkudele jne.) tehtud seadusega sunduslikuks. Peale nende on veel ühingud, millesse kuuluvus on määratud seadusega kõikide kodanikkude suhtes. Need on omavalitsused — linn, alev ja vald — ja riik.

II. Omavalitsus.

1. Linn.

Linnad. Eestis on 19 linna (Tallinn, Tartu, Narva, Viljandi, Pärnu, Rakvere, Paide, Võru, Kuressaare, Haapsalu, Valga, Paldiski, Petseri, Nõmme, Tapa, Põltsamaa, Türi, Tõrva, Otepää). Linnas asuvad valitsuseasutised, kohtud, suuremad koolid, tehased, töökojad, ärid jne. Linna-omavalitsuse tegevust juhivad linnavolikogu ja linnavalitsus.

Linnavolikogu valitakse linna täis-ealiste kodanikkude poolt neljaks aastaks. Linnavolinikkude arv oleneb linna kodanikkude arvust: väiksemates linnades, milles kuni 5000 elanikku, on 15 volinikku, Tallinnas, suurimas Eesti linnas, on 87 volinikku. Siseminister võib tühistada mõne valitud linnavoliniku volitused, kui nende tegevus on osutunud maksvale riigikorrale kahjulikuks, siis linnavolikogu seaduslikuks koosseisuks kuni järgmiste valimiseni loetakse nende valitud linnavolinikkude arv, kelle volitused pole tühistatud.

Linnavolikogu oma istungeil arutab ning otsustab linna-omavalitsuse tähtsamaid küsimusi, vaatab läbi ja kinnitab linnavalitsuse ettepanekuid, võtab vastu linna eelarve ja aruande, paneb maksa linnas sündmäärusi ja valib linnapea, linnapea abi ja linnavalitsuse liikmed, samuti ka linnaomavalitsuse teenijaid ning õpetajaid. Õpetajate valimise võib linnavolikogu usaldada linnaharidusnõukogu hooleks. Tallinna linnapea nimetab ametisse linnavolikogu kestuse ajaks Riigivanem Siseministri ettepanekul. Tallinna linnapea abiks nimetab Riigivanem Siseministri ettepanekul ühe linnavalitsuse liikme. Linnavolikogu valib linnavalitsuse tegevuse revideerimiseks revisjonikomisjoni, mille esimehe võib määrata Vabariigi Valitsus Siseministri ettepanekul. Sündmäärustega korraldatakse linnakodanikkude elu. Nende vastu eksijad võetakse kohtulikule vastutusele. Volikogu otsuste teostaja ning linnaomavalitsuse tegevuse igapäevane korraldaja on linnavalitsus.

Linnavalitsus koostub linnapeast, linnapea abist ja linnavalitsuse liikmetest ehk linnanõunikkudest, kelle volitused kestavad neli aastat. Linnanõunikkude arv oleneb linna suuruselt: mida suurem linn, seda rohkem linnanõunikke.

Linnavalitsus jaguneb osakondadeks, mille juhatajaks on linnanõunik. **H a r i d u s o s a k o n d** (linnakoolivalitsus)

hoolitseb selle eest, et linnas oleks tarviline arv koole, et koolides oleksid õpetajad ja õppetarbed, üldse et koolitöö oleks korras. Ta korraldab linnamuuseumi, raamatukogusid, loenguid. Tervishoiu-osa-kond valvab linna tervishoiulise külje järele, peab haiglaid, arste, apteeke, valvab linnas puhtuse, eriti toiduainete müügi ja tapamajade järele, töötab välja ja esitab linnavalitsuse kaudu linnavolikogule maksmapanemiseks tervishoiusse puutuvaid määrusi ja võitleb nakkushaiguste vastu, eraldades haigeid terveist ja ravides haigeid. Ehitusosa-kond koostab linnaplaani, kinnitab ehitiste plaanid ja annab loa ehitusteks, ehitab ja peab korras koolimaju ja teisi linna ehitisi, tänavaid, tänavraudteid, jalgrattateid, korraldab puisteid, puies-tikke. Ükski kodanik ei tohi linnas ehitada maja ilma ehitus-osa-konna loata. Ta korraldab linna valgustust ja veevärki. Mõnel linnal on oma elektri- ja gaasivabrik ja veepuhastaja, näiteks Tallinnas. Hoolekandeosa-kond hoolitseb vaes-laste, kehvade, vanade ja töövõimetute linnakodanikkude eest: korraldab laste- ja vanadekodusid, töö- ja öömaju, toetab kehve-maid linnakodanikke, jagades neile raha, riideid, puid, arsti-abi jm. Majandusosa-kond valitseb linna kapitale, maju ja mõisu, võtab vastu linnamakse, üldse korraldab linna maja-pidamist. Maksu võetakse vastu ja raha makstakse välja linna arvete järgi linnakassas.

Linnavalitsus täidab ka teatavaid riiklikke ülesandeid.

Linna tulud ja kulud. Linnavalitsuse, samuti linna asu-tiste ülalpidamine, ametnikkude palkamine ja kehvade kodanik-kude toetamine nõuab linnalt kulusid. Kulud kaetakse maksu-dega, toetustega ja linna ettevõtete kasuga. Linn võib võtta kodanikelt ainult seaduses määratud maksu. Linn saab kinnisvara-, trahteri-, veoäri-, tööstus- ja äritunnistuse-, jalgratta-, sõiduhobuse-, koerte-, lõbustuse- jne. maksu. Ühtlasi saab linn osa tulumaksust. Toetust saab linn peamiselt riigilt, nii maksab riik peaaegu kogu õpetajate palga. Oma ettevõttest, näiteks majadest, mõisadest, vabrikuist, tänavraudteist, saab linn kasu, mis tarvitatakse linna kulude katteks. Raha laenab linn riigilt või pankadelt koolimajade chituseks või mõne suurema ettevõtte asutamiseks või laiendamiseks, kui linnal endal puudu-vad vastavad summad. Linnavalitsus tohib kulutada linna sum-masid ainult linnavolikogu loaga eelarve piirides.

2. Alev.

Alevid. Aleveid on suuri ja väikesi. Mõned alevid on suuremad kui meie väikelinnad.

Aleviomavalitsuse tegevust juhivad alevivolikogu ja alevivalitsus.

Alevivolikogu valitakse alevikodanikkude poolt neljaks aastaks. Volinikkude arv oleneb alevielanikkude arvust: kuni 1500 elanikuga alevis on 15 volinikku, igalt järgnevalt tuhandelt tõuseb volinikkude arv 1 võrra. Alevivolinikkude arv võib olla ka vähem, kui Siseminister tühistab mõne valitud alevivoliniku volitused Riigikorra kaitse seaduse põhjal.

Alevivolikogu arutab ja otsustab aleviomavalitsuse tähtsamad küsimused, arutab alevivalitsuse ettepanekuid, võtab vastu alevi eelarve ja aruande, koostab alevi sundmäärused ja valib alevivanema ja alevivalitsuse liikmed, samuti ka aleviomavalitsuse teenijad ning alevikoolide õpetajad.

Alevivalitsus koostub alevivanemast ja alevivalitsuse liikmeist, kes valitakse neljaks aastaks. Alevivalitsus jaguneb osakondadeks.

Haridusosakond korraldab alevi koole, raamatukogu ja muid hariduslikke ettevõtteid. **Tervishoiuosakond** hoolitseb alevi tervishoiulise külje eest. **Ehitusosakond** ehitab ja peab korras alevi maju, tänavaid, teid ja korraldab alevis majade-ehitust. **Hoolekandeosakond** toetab alevi kehvemaid kodanikke ja hoolitseb vaeslaste ja vanade eest. **Majandusosakond** korraldab alevi majapidamist.

Alevi kulud ja tulud. Tulu saab alev maksudest, ettevõtetest ja toetustest. Maksu võib alev võtta ainult seaduses määratud korras ja suuruses. Alev saab äri- ja tööstustunnistuse-, trahteri-, veoäri-, turu- ja laadaplatsi-, isiku- ja muud maksu ja osa kinnisvara ja tulumaksust. Riik annab aleviõpetajate palgaks teatava summa. Koolimaja ehituse või mõne suurema asutise või ettevõtte avamise puhul laenab alev raha riigilt või pangast. Alevivalitsus võib raha kulutada ainult alevivolikogu loal eelarve piirides. Ka laenu tegemine teostub alevivolikogu otsuse põhjal.

3. Vald.

Vallad. Külad ja alevikud (viimaseid leidub peamiselt kirkute ja raudteejaamade juures) moodustavad valla.

Vallaomavalitsuse tegevust juhivad vallavolikogu ja valla-
valitsus.

Vallavolikogu koostub valla kodanikkude poolt neljaks aastaks valitud vallavolinikest. Volinikke on valla elanikkude arvu järgi 15—25. Vallavolinikkude arv võib olla ka vähem, kui Siseminister tühistab mõne valitud voliniku volitused Riigikorra kaitse seaduse põhjal.

Vallavolikogu lahendab vallaomavalitsuse tähtsamad küsimused, määrab vallamaksud maksvate seaduste alusel, valib valla-
valitsuse ja muud valla-ametnikud, samuti ka valla koolide õpetajad, võtab vastu valla eelarve ja aruande, revideerib vallavalitsuse tegevust ja annab vallavalitsusele juhtnööre, kuidas vallaomavalitsuse asju korraldada.

Vallavalitsus koostub vallavanemast ja tema abidest, kes on valitud neljaks aastaks. Vallavalitsus teostab vallavolikogu otsused ja korraldab valla asju. Ta võtab vastu valla tulud ja mitmesugused maksud, maksab vallaomavalitsuse teenijaile ning valla koolide õpetajaile palka. Vallavalitsus korraldab valla koolide majanduslikku külge: ehitab, kui vaja, volikogu otsuse põhjal uue koolimaja, muretseb koolidele kütet, hoolitseb koolimajade valgustuse ja puhastuse eest, otsib õpetaja lahkumise puhul kohaseid kandidaate ja esitab valimiseks vallavolikogule ja muretseb õpetajaile korteri või maksab korteriraha. Korraldab rahvaraamatukogusid. Kannab hoolt valla kehvade kodanikkude: vaeslaste, vanade ja töövõimetute eest, paigutades neid vanade ja lastekodudesse ja saates neid haigestumisel haiglasse valla kulul. Valla kehvemaile kodanikkudele annab ta toetust. Vallavalitsuse korralduses on valla piirides asetsevad küla- ja vähe-
mad maanteed: ta jagab teed paranduseks talupidajate vahel ja vaatab järele, et teid tarviliselt parandataks. Üldse hoolitseb vallavalitsus valla asjaajamise ja valla asutiste eest.

Valla tulud ja kulud. Oma ülesannete teostuseks vajab vallavalitsus raha. Tulu saab vald maksudena ja toetustena. Vald võtab kodanikkudelt isiku-, veski-, aurumasina-, mootori- ja muud maksu, ta saab osa tulu-, kinnisvara- ja laadaplatsimaksust. Suurema osa õpetajate palgast maksab riik. Valla summasid kulutada võib vallavalitsus ainult vallavolikogu loal eelarve piirides.

Suuremate ülesannete täitmine, nagu kutse- ja keskkoolide ja haiglate avamine ja ülalpidamine, nõuaks mitme vallavalitsuse koostööd; sellised suuremad ülesanded kuuluvad praegu ajutiste maavalitsuste korraldusse eriliste sihtasutiste kaudu.

4. Ajutised maavalitsused.

Maad. Eestis on üksteistkümmend maad (Harju-, Viru-, Järva-, Lääne-, Saare-, Pärnu-, Viljandi-, Tartu-, Võru-, Valga- ja Petserimaa).

Maade tegevust praegu juhivad ajutised maavalitsused.

Ajutine maavalitsus koostub maavalitsuse esimehest ja maavalitsuse liikmeist, keda määrab ametisse Siseminister. Ajutine maavalitsus korraldab endise maaomavalitsuse asjaajamist, kuid ta täidab kas otse või valla- ja alevivalitsuste kaudu ka teatavaid riiklikke ülesandeid. Ajutine maavalitsus jaguneb osakondadeks. **Haridusosakond** (maakoolivalitsus) korraldab täiendus-, kesk- ja kutsekoole, mõned maad, näiteks Viru ja Harju, ka rahvaülikoole, raamatukogusid, kursusi ja loenguid. **Tervishoiuosakond** avab ja peab ülal haiglaid, loomakliinikuid, apteekke, üldse hoolitseb tervishoiulise külje eest maal ja võitleb nakkushaiguste vastu. Seks on maa jaotatud arstijaoskondadeks, kus on ametis maavalitsuse poolt jaoskonna-arstid, samuti ka loomaarstijaoskondades looma-arstid. **Teede- ja ehitusosakond** ehitab ja parandab maantee-sildu ja maavalitsuse hooneid ning koolimaju, sillutab ja peab korras suuremad maanteed, korraldab hobusepostijaamu ja jaotab korrashoiuks vähemad maanteed valdade vahel. **Põllumajandusosakond** hoolitseb põllumajanduse edenemise eest. **Administratiivosakond** teostab alevi- ja vallaomavalitsuste tegevuse järelevalvet.

Ajutise maavalitsuse kulud ja tulud. Ajutise maavalitsuse ülesannete teostus nõuab kulu. Tulu saab ajutine maavalitsus maksudest, ettevõtete kasust ja toetustest. Ajutine maavalitsus võtab kodanikkudelt tööstuse- ja äritunnistuse-, trahteri-, paadi-, auto-, jalgratta-, laskeriista-, lõbustuse-, suvituse- ja muud maksu, ta saab osa tulu- ja kinnisvaramaksust. Riik annab teatava summa õpetajate palkadeks ja sildade ja suuremate maanteede korraldamiseks. Ajutine maavalitsus võib raha kulutada ainult riigieelarve piirides.

5. Omavalitsuste tegevuse järelevalve.

Linna-, alevi- ja vallaomavalitsuste ja ajutiste maavalitsuste tegevus peab olema kokkukõlas maksvate seadustega ja määrustega. Sellist järelevalvet teostavad Siseminister ja ajutised maavalitsused, kuna teatavad küsimused otsustab Riigivanem või Vabariigi Valitsus.

Riigivanem võib ametist vabastada Tallinna linnapea, kui ta leiab, et linnapea tegevus on riigi või omavalitsuse huvidele kahjulik.

Vabariigi valitsus võib Siseministri ettepanekul vabastada ametist linnapäid, linnavalitsuse liikmeid, ajutiste maavalitsuste esimehi ja liikmeid, alevivanemaid, alevivalitsuse liikmeid, vallavanemaid, vallavalitsuse liikmeid ja linna-, alevi- ja vallasekretäre, kui ta leiab, et nende tegevus on riigi või omavalitsuse huvidele kahjulik. Samuti Siseministri ettepanekul nimetab Vabariigi Valitsus ametisse linnapea, linnapea abi või linnavalitsuse liikme, kui Siseminister ka teiskordsel valimisel valitud kandidaadi on jätnud kinnitamata või kui linnavolikogu pole neid teiskordsel valimisel antud tähtjaks valinud või kui Siseministri otsusel on tühistatud rohkem kui 30% linnavolikogu koosseisust. Vabariigi Valitsusel on õigus Siseministri ettepanekul riigi või omavalitsuse huvides lasta toime panna uued linnavolikogu valimised, kui linnavolikogu tegevus on riigi või omavalitsuse huvidele kahjulik.

Siseminister. Linnavalitsus ja ajutine maavalitsus peab seitsme päeva jooksul, arvates linnavolikogu või ajutise maavalitsuse koosoleku päevast, saatma Siseministariumile linnavolikogu ja ajutise maavalitsuse koosoleku protokollid ära kirja. Leiab Siseministarium, et linnavolikogu või ajutise maavalitsuse otsus on seadusevastane, on tal õigus kahe nädala jooksul nõuda administratiivkohtus seadusevastase otsuse tühistamist. Ühtlasi teatab ta linnavalitsusele või ajutisele maavalitsusele, milline otsus on protestitud. Sellise otsuse teostus jääb seisma, kuni küsimuse lõplikult lahendab kohus.

Oma tulude ja kulude eelarve, aruande ja sundmäärused peab linna- ja alevivalitsus esitama Siseministrile kinnitamiseks.

Linnapea, linnapea abi, linnavalitsuse liikme, alevivanema ja alevivalitsuse liikme kinnitab ametisse Siseminister. Kui Siseminister ei kinnita mõnda neist ametisse, võib linna- või alevivolikogu kahe nädala jooksul valida uue. Kui Siseminister ei kinnita ka teiskordsel valimisel valitud kandidaati või kui linna- või alevivolikogu ei valigi tähtjaks uut kandidaati, siis nimetab Siseminister ise alevivanema või alevivalitsuse liikme ametisse, kuna linnapea, linnapea abi või linnavalitsuse liikme nimetamiseks esineb ta ettepanekuga Vabariigi Valitsuses.

Siseministril on õigus Riigikorra kaitse seaduse põhjal tühistada mõne linna-, alevi- või vallavoliniku volitused, seega

kõrvaldades need volinikud tegevusest, kui ta leiab, et nende tegevus on riigi või omavalitsuse huvidele kahjulik. Siseministritel on õigus riigi või omavalitsuse huvides korraldada uued alevi- või vallavolikogu valimised, kui volikogu tegevus on riigi või omavalitsuse huvidele kahjulik.

Ajutised maavalitsused. Alevi- ja vallavalitsused saadavad alevi- või vallavolikogu koosoleku protokollil ärakirja ajutisele maavalitsusele seitsme päeva jooksul pärast koosolekut. Ajutisel maavalitsusel on õigus kahe nädala jooksul nõuda kohtus seadusevastase otsuse tühistamist. Kuni küsimuse lõpliku lahenduseni kohtus jääb seisma alevi- või vallavolikogu protestitud otsuse teostus. Ajutisele maavalitsusele kinnitamiseks esitavad vallavalitsused oma eelarve ja aruande.

Peale omavalitsuseasutiste on riiklikud asutised, mis teostavad seaduseandlust, valitsemist ja kohtupidamist.

III. Riik.

1. Riigi ülesanded.

Ülesanded. Kodanikud korraldavad oma elu omavalitsuseasutiste kaudu. On aga ülesandeid, mis oma ulatuselt ja kulukulust nõuavad kõikide linna- ja maaomavalitsuste koostööd. Sellised kuuluvadki riigile, nimelt korraldab riik kodanikkude julgeolekukaitset, üleriiklikke liiklemis- ja läbikäimisabinõusid, haridust ja hoolitseb õigusliku korra maksvuse eest.

a) Kodanikkude julgeolekukaitse.

Kodaniku julgeoleku kaitsjad. Kodanikkude julgeoleku kaitseks seesmiste vaenlaste vastu on politsei, kuna väliste vaenlaste vastu kaitseb kodanikku kaitseväge; politseid ja kaitseväge toetab kaitseliit.

Politsei. Eesti politsei on kolmesugune: välis-, kriminaal- ja poliitiline politsei. Välispolitsei valvab, et avalikkudel kohtadel, nagu linna- või alevitänaval, turul, laadaplatsil ja suuremail rahvakogumustel, nagu pidustustel, koosolekutel, tulikahjudel, valitseks kord. Ühtlasi on välispolitsei abiks kodanikule, kui teda ähvardab mingi hädaoht või kui tungib keegi talle kallale. Välispolitsei nõuab sisse teatavad riigimaksud,

kõrvaldab rahurikkujad ning joobnud inimesed avalikkudest kohtadest, valvab riigi- ja omavalitsuseasutiste määruste täitmise järele, jälgib esialgselt ja arreteerib kurjategijaid ja on abiks kriminaalpolitseile tema tegevuses. Et kodanikud teaksid ka tänaval, üldse väljaspool politseiasutist pöörduda tarbe korral politsei poole, kannavad välispolitsei ametnikud vormirõivaid ehk mundrit. Kriminaalpolitsei uurib kuritegusid ja jälgib ning otsib kurjategijaid. Tabamise korral arreteerib ta kurjategija või kuritöös kahtlustatava ja saadab ta kiires korras kohtu-uurija või kohtuniku juurde, kes otsustab, kas arreteeritu jääb vahi alla kuni asja kohtuliku arutuseni või vabastatakse. Kriminaalpolitsei ametnik kurjategija jälgimisel mundrit ei kanna: tal oleks siis raske tabada kurjategijaid. Poliitiline politsei uurib poliitilisi süütegusid ja jälgib neid, kes kavatsevad väevõimuga kukutada maksvat riigikorda. Politsei tegevust juhib Politsei Peavalitsus, mis allub Siseministeriumile. Kohtadel on välis- ja kriminaalpolitsei tegevuse korraldajaks prefektid, kellele alluvad politsei ametnikud, nagu komissarid, nende abid, konstaablid, kordnikud. Politsei tegevuse juhtnööriks on vastavad seadused ja määrused. Eksib politseiametnik nende vastu või on oma ametis korratu või eba viisakas, võib kodanik teatada sellest ametniku ülemusele, kel on õigus kas teda vallandada ametist või määrata mõni kergem karistus. Toimis aga politseiametnik kuritahtlikult, pannes toime kuriteo, võib kodanik nõuda kohtuvõimudelt süüdlase politseiniku vastutuselevõtmist. Politsei ametniku seaduslikule nõudmisele peab kodanik alistuma vastu vaidlemata. Vastasel korral võetakse kodanik kohtulikule vastutusele.

Politsei ülalpidamiseksulud kannab riik.

Kaitsevägi koosneb ohvitseridest ja sõdureist. Kaitseväge moodustavad alatine kaitsevägi, käsutusvägi, reserv-vägi ja maakaitsevägi. Ohvitserid on kaitseväge õpetajad ning juhatajad. Ohvitseri valmistatakse aspirantide kursustel ja sõjakoolis. Kaitseväeteenistusest osa võtma on kohustatud iga kaitseväeteenistuse-ealine meeskodanik. Alguses 18.—20. eluaastani loetakse meeskodanik maakaitsevärke arvatuks. 20-aastaselt on iga meeskodanik kohustatud astuma alatisse kaitsevärke, kus teenistus kestab 12 kuud. Vastu võetakse kolm korda aastas ja vaadatakse enne läbi nende tervislik seisukord. Raskemate kehaliste vigadega noormehed määratakse maakaitsevärke, kuna kõik teised saadetakse õppima alatisse kaitsevärke. Alatisest kaitseväest vabanenud kodanikud arvatakse käsutus-

väkke. Alatises kaitseväes ja käsutusväes seisab kodanik 5 aastat, siis arvatakse ta reserv-väkke, mis kestab kuni 45 aasta vanuseni, mil loetakse ta maakaitseväes olevaks kuni 55 aastani. Käsutus-, reserv- ja maakaitseväelasi aeg-ajalt kutsutakse Kaitseministri ja Vabariigi Valitsuse määrusega kordamis-õppustele. Kui riiki ähvardab hädaoht, kuulutab Riigikogu välja **mobilisatsioon**: kutsub teenistusse käsutus-, reserv- ja maakaitseväelased ja seab kaitseväge sõjaseisundisse, Riigivanem aga nimetab kaitseväge ülejuhataja. Rahualal allub kaitseväge Kaitseministrile, kuna Riigivanem on kaitseväge kõrgem juht. Kuulutab aga mõni riik meile sõja või oma riigis mobilisatsiooni meie vastu väljaastumiseks, võib Riigivanem ilma Riigikoguta mobilisatsiooni välja kuulutada.

Kaitseväge kulud on riigi kanda.

Kaitseliit koosneb alatisest kaitseväest vabadest kodanikudest, kes ise on soovinud hakata kaitseliitlaseks ja seks on vastu võetud. Kaitseliidu ülesanne on olla valvel kodumaakaitseks. Kaitseliidu ülem nimetatakse ametisse Vabariigi Valitsuse poolt. Kaitseliit jaguneb malevaiks. Õppustel käivad kaitseliitlased tööst vabal ajal. Kutse puhul astub kaitseliit kohe tegevusse.

Kaitseliidu ülalpidamiskuludeks annab riik toetust.

b) Liiklemis- ja läbikäimis-abinõud.

Abinõud. Kodanikud üksteisega läbikäimisel ja oma tegevusel vajavad liiklemis- ja läbikäimis-abinõusid: teid, posti, telegraafi, telefoni, raadiot.

Teed on maa- ja õhuteed. Maanteedest on riigi korraldada raudteed, kuna suuremate (1. klassi) maanteed korrahoiuks määrab riik raha ajutistele maavalitsustele. Linna- ja alevitänavad hoiab korras linn või alev, külateed ja vähemad maanteed aga vald, taluteed iga talu ise. Raudteed on laia- ja kitsarööpmelised. Raudtee veab sõitjaid ja kaupa. Sõidu puhul tuleb lunastada esimese, teise või kolmanda klassi pilet sõiduks harilikus või magamisvagnis. Kõige odavam sõit raudteel on kolmanda klassi harilikus vagnis. Piletita sõitja maksab trahvina neljakordse hinna. Laps kuni 5 aastani võib sõita täis-ealise seltsis maksuta, kuna laps 5—10 aastani maksab poole piletihinna. Suuri pakke ei ole lubatud vagnisse kaasa võtta. Kraami võime saata pagasiga või kaubana. Pagas saadetakse sõidurongi kaasas olevas pakkvagnis. Seepärast on

pagasiveomaks kallim kui kaubana saatmisel. Kraami kaotamineku puhul vastutab raudtee. Maanteedel liiguvad omnibused. Veeteel liiguvad laevad, mis kasutavad riigi korralduses olevaid sadamaid, makstes sadamamaksu. Talvel hoiavad jäälohkjad veete jääst vaba. Laevasõidu puhul tuleb lunastada pilet ja maksta veoraha, kui me kraami laevaga veame. Õhuteed kasutavad lennukid ja õhulaevad.

Post. Postiga võime saata kirju, raha ja pakke. Kirjale kleebitakse peale 10-sendine postmark, välismaale saadetavale kirjale 25-sendine. On kiri raskem kui 20 grammi, tuleb peale kleepida lisamarke. Postsaadetise tähituse eest lisatakse veel 10-sendine mark. Postkaardile kleebitakse 5-sendine, välismaalisele 15-sendine mark. Raha saadetakse rahakaardiga, millele kleebitakse iga 10 kr. jaoks 5-sendine mark, peale selle veel 10-sendine.

Telegraaf. Telegraafi teel võime saata telegramme ja raha. Telegrammimaks on 5 senti sõnalt, alammäär 40 senti. Kiirtelegrammid ja välismaale saadetavad on kallimad.

Telefon. Telefoniga võime kõnelda kodu- ja välismaale. Telefoni eest makstakse aparadi- ja kõnemaksu. Kõned on kohalikud, oma keskjaama ühendusel, ja kaugekõned. Kohalikud kõned on odavamad (oma aparadil 3 senti, kõnepunktis 10 senti), iga kolmeminutine kaugekõne maksab 25-kilomeetrisel piirkonnas 10 senti, 50-kilomeetrisel piirkonnas 20 senti, kaugemale 40 senti, välismaalised on kallimad.

Raadio on tarvitusel kaitseväes ja mereasjanduses. Eraisikuile pole võimaldatud saata radioteateid. Küll aga võimaldab Riigi Ringhääling kuulata erilise tasu eest kõnesid, teadaandeid ja muusikat.

d) Haridus.

Meie riik on demokraatlik vabariik, kus iga täis-ealine ja täis-õiguslik kodanik võtab osa valitsemisest valimistel või rahvahääletusel, samuti võib iga kodanik olla omavalitsuse- või riigitegelane. Nii tingib meie riigikord haritud kodanikke. Haritud tootja ehk saaduste valmistaja on hoolsam, leidlikum ja viljakam kui harimatu. Seepärast hoolitseb riik haritud kodanikkude kasvatamise eest. Riik korraldab hariduseandmist vastavate seadustega ja määrustega ja peab ülal ülikooli ja muid üleriikliku ulatusega või tähtsusega alg-, kesk- ja kutsekoole ja gümnaasiume.

Algkool moodustab ühtluskooli esimese järgu. Nad on avalikud (linna-, alevi-, valla-alkkoolid) ja era-alkkoolid. Õpetus algkoolis kestab 6 aastat ja on maksuta. Kehvemad õpilased saavad koolist toetust. Iga laps, kes 1. augustiks on saanud 8 aastat vanaks, peab kooli ilmuma. Koolikohustusest vabaneb õpilane 6-klassilise algkooli kursuse lõpetamisel või siis, kui ta enne kooli kursuse lõpetamist saab 14-aastaseks, seejuures peab ta käima koolis õppeaasta lõpuni, kui ta koolitöö kestel saab 14-aastaseks, ning loetakse koolikohustusest vabanenuks kevadel õppeaasta lõpul. Samuti vabaneb õpilane koolikohustusest siis, kui ta 14-aastaseks saab suvel enne 1. augusti. Õpilase korratu kooliskäimise eest karistatakse nende vanemaid või hooldajaid, määrates rahatrahvi 5—10 senti puudumispäeva pealt. Ei saada aga vanemad või hooldaja last kooli rahatrahvist hoolimata, võetakse nad kohtulikule vastutusele. Algkooli lõpetanu võib astuda täiendus-, kutse- või keskkooli.

Täienduskool on nende õpilaste jaoks, kes soovivad edasi õppida, kuid ei astunud kutse- või keskkooli. Täienduskoolis peale üldhariduslike ainete, nagu emakeel, matemaatika, õpitakse oskusi käsitöös, aianduse või muul alal. Täienduskoole on ühe- ja kaheklassilisi. Õpetus on maksuta.

Kutsekool. On kesk- ja kõrgemaid kutsekoole. Kesk-kutsekooli, näiteks tehnikumi, tööstus-, põllutöö-, kaubandus-, puu- ja rauatöö- ja kunstkäsitöökooli, võetakse vastu algkooli lõpetanuid, kõrgemasse kutsekooli, näiteks pedagoogiumisse, sõjakooli, gümnaasiumi lõpetanuid. Õpetus kestab 3—6 aastat. Kooli lõpetaja omandab kutse omal alal ja võib asuda vastavasse tegevusse või ametisse.

Keskkool moodustab ühtluskooli teise järgu. Keskkooled on 3- ja 5-klassilisi. Õpetus kestab kolm või viis aastat ja on maksuline. 5-klassilisse keskkooli lähevad õppima need algkooli 4. kl. lõpetanud, kes soovivad astuda gümnaasiumi ja teistesse õppeasutistesse. 3-klassilisse keskkooli aga võetakse õppima algkooli lõpetajaid.

5-klassilise keskkooli 1. klassi võetakse vastu algkooli 4. klassi lõpetanuid ilma eksamita. Kui keskkooli astuda soovijaid on rohkem kui koolis vabu kohti, siis toimub õpilaste vastuvõtt sellekohase valiku põhjal. Keskkooli kõrgemaisse klassidesse (näiteks algkooli 6. klassi lõpetanuid keskkooli 3. klassi) võetakse vastu sellekohaste eksamite põhjal. Keskkooli kursuse lõpetajal on õigus astuda gümnaasiumi ja teistesse vastavatesse õppeasutistesse.

Gümnaasium moodustab ühtluskooli kolmanda järgu. Õpe-
tus kestab 3 aastat ja on maksuline. Gümnaasium võib olla huma-
nitaar- või reaalõppeharuga. Gümnaasiumi 1. klassi võetakse
vastu keskkooli kursuse lõpetanud sellekohase valiku põhjal.
Gümnaasiumi kursuse lõpetajal on õigus astuda ülikooli ja teis-
tesse kõrgematesse õppeasutistesse.

Praegu töötavad meil endist tüüpi gümnaasiumid ja nimelt
1936.—37. õp. a. 4. ja 5. klassiga, kuna igaks järgneva õppe-
aastaks kaob järgmine madalam klass. Selle gümnaasiumi 1. klassi
võeti vastu algkooli 6. klassi lõpetanud.

Ülikool asetseb Tartus. Üliõpilaseks võetakse vastu õigus-
tega gümnaasiumi lõpetanud. Tartu ülikoolil on 8 teadus-
konda (fakulteeti): usu-, õigus-, majandus-, arsti-, filosoofia-,
matemaatika-loodus-, loomaarsti- ja põllumajandusteaduskond.
Ülikooli juhivad rektor, teaduskonda dekaan.

Tehnikainstituut asetseb Tallinnas. Üliõpilaseks võetakse
vastu gümnaasiumi või vastava kõrgema kutsekooli lõpetanud.
Tehnikainstituudil on 3 osakonda: ehitus-, keemia- ja mehaanika
ning mehaanilise tehnoloogia osakond.

Raamatukogud ja rahvaülikoolid võimaldavad kodanikule
täiendada oma haridust ning teadmusi.

Erikoolid. Riigil on korraldatud koole ka erilistel ots-
tarvetel, näiteks kurikalduvustega lastele Harkus, kuhu määrab
kasvandikke kohus, siis ulakusele kalduvate poiste jaoks hoole-
kandekool Koluveres ja tüdrukute jaoks Saksis.

e) Õiguslik kord.

Riik korraldab kodanikkude omavahelist, samuti ka riigi ja
kodaniku vahet, üldse hoolitseb ta, et riigis maksaks õiguslik
kord. Vastasel korral tekib korralagedus, mis võtab kodanikkudelt
võimalused rahulikuks tegevuseks. Loomulikult ei või siis ka
riik ise püsida. Õiguslik kord määratakse kindlaks Eesti Vaba-
riigi Põhiseadusega ja harilikkude seadustega.

2. Põhiseadus.

Põhiseaduse sisund. Asutava Kogu poolt 15. juunil 1920. a.
vastuvõetud ja hiljem rahvahääletusel muudetud Eesti Vabariigi
Põhiseadus määrab Eesti riigikorra, maa-ala, kodanikkude põhi-

õigused, seaduseandliku, valitsemise ja kohtupidamise korra ja põhiseaduse muutmise. Ta sisaldab 10 peatükki (89 §).

Riiklik kord. Eesti on Põhiseaduse järgi iseseisev, sõltumatu demokraatlik vabariik, kus riigivõim on rahva käes.

Kodanikkude põhiõigused. Eesti kodanikud on seaduse ees üheväärsed. Seisusi Eestis ei ole. Kodanikule on kindlustatud tema isiku ja kodu puutumatus, sõnumite ja kirjade saladus postil, telegraafil ja telefonil. Kodanikku võib vangistada või kitsendada tema liikumisvabadust ainult kohtuvõimude otsusel, mis ühes põhjendustega peab kuulutatama vahistatule mitte hiljemalt kui 3 päeva peale vangistamist. Meie eluaseme läbiotsingul peab silmas peetama seaduses ettenähtud korda. Eestis on usu- ja südametunnistuse-, liikumise-, elukohamuutmise-, koosoleku-, ühingusseliitumise-vabadus. Teadus, kunst ja nende õpetus on Eestis vaba. Eestis võib kodanik vabalt avaldada oma mõtteid sõnas, trükis, kirjas, pildis või kujutuses, kui need ei sisalda ega põhjusta kuritööd, mille eest kodanik vastutab kohtulikult. Eesti kodanik võib vabalt liikuda, elukohta muuta, koosolekut korraldada, ühinguid asutada, streikida, elukutse või tööala endale valida ja ettevõtteid avada. Kodanikkude vabadusi võib kitsendada seaduslikus korras avaliku julgeoleku huvides, näiteks kaitseseisundi väljakuulutamisega rahutuste või sõja ajal. Samuti on kindlustatud Eestis eraomandus; ilma omaniku nõusolekuta võib seaduslikus korras võõrandada eraomandust ainult üldsuse huvides, nagu näiteks võõrandati mõisad. Vähemusrahvustele (venelastele, sakslastele, rootslastele, juutidele) võimaldatakse kultuur-autonoomia.

Põhiseaduse jõust. Põhiseadus on vankumatuks juhteks Riigikogu, Riigivanema, Vabariigi Valitsuse ja kohtute tegevuses.

Põhiseaduse muutmine ja Rahvuskogu. Eesti rahvas Eesti riigivõimu kõrgeima kandjana rahvahäletusel 23., 24. ja 25. veebruaril 1936. aastal otsustas:

1) anda Riigivanemale volitus kokku kutsuda Rahvuskogu, kelle ülesandeks on vastu võtta vajalikud parandused maksvas Eesti Vabariigi Põhiseaduses või vajaduse korral välja töötada ja vastu võtta uus Põhiseadus;

2) et Põhiseaduse parandamisel või uue Põhiseaduse väljatöötamisel tuleb Rahvuskogul võtta juhtnööriks, et Eesti jääb rahvavalitsuslikul alusel valitsetavaks Vabariigiks, kus kõrgeim võim on rahva käes, ja et Eesti riiki juhib valitav riigipea tema

poolt ametisse kutsutava valitsuse ja kahekojalise rahvaesinduse tasakaalustatud koostööl;

3) volitada Rahvuskogu vastu võtma Põhiseaduse elluviimiseks vajalikke seadusi;

4) Rahvuskogu koosseisu ja tegevuse kohta määrata järgmist: Rahvuskogu on kahekojaline; Rahvuskogu esimesel koyal on 80 liiget, kes valitakse rahva poolt; Rahvuskogu teisel koyal on 40 liiget, kelleks on kohtute, omavalitsuste, majandusliikude ja kutsete omavalitsuste, vähemusrahvuste kulturomavalitsuste, Tartu ülikooli, kaitseliidu ja kirikute esindajad Riigivanema poolt määratud aluseil ja 10 liiget Riigivanema määramisel isikute hulgast, kel on Põhiseaduse väljatöötamiseks vajalikud teadmised ja kogemused; Rahvuskogu I ja II koda töötavad eraldi; lahkuminekute lõplikuks kooskõlastamiseks moodustavad nad Rahvuskogu üldkoosoleku, kus küsimus otsustatakse häälteenamusega; Rahvuskogu peab lõpetama oma töö kuue kuu jooksul; Rahvuskogu liikmed ei saa palka, kuid neile tasutakse istungitest osavõtmise kulud.

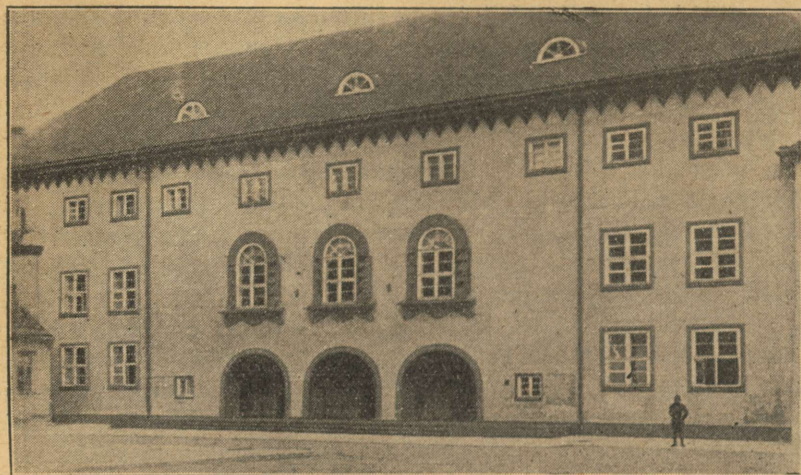
3. Riigikogu ja seaduseandlus.

Riigikogu valimised. Riigikogu valitakse Eesti Vabariigi kodanikkude poolt neljaks aastaks. Linna-, alevi- ja vallavalitsus peab valimisõiguslike kodanikkude nimestikku, millesse on kantud kõik linna, alevi või valla piirides elutsevad täisealised Eesti Vabariigi kodanikud, kes Eesti riiklonduses olnud vähemalt ühe aasta. Valimisõigust ei oma ega kanta ka valimisõiguslike kodanikkude nimestikku kohtu otsuse järgi hullumeelseks tunnustatud, eestkostmise all seisvad pillajad, pimedad ja kurtummad ja kurjategijad, kes valimisõiguse kaotanud. Valimisõiguslike kodanikkude nimestikku 2 korda aastas kantakse täisealiseks saanud, samuti ka linna, alevi või valla piirkonda elama asunud kodanikud ja kustutatakse linna, alevi või valla piirkonnast lahkunud ja surnud. Igal valijal on ainult üks hääl ja kõik valijate hääled ühesuguse tähtsusega, sest valimised on ühetaolised. Riik on jagatud valimisringkondadeks: 1. Tallinna linn, 2. Harju- ja Järvamaa, 3. Lääne- ja Saaremaa, 4. Tartumaa, 5. Viljandi- ja Pärnumaa, 6. Virumaa ja 7. Võru-, Valga- ja Petserimaa. Ringkonnad jagunevad valimisjaoskondadeks, mille ruumides käivad kodanikud hääletamas. Valimisi juhatavad Riigikogu valimiste peakomitee, ringkonnakomiteed ja jaoskonnakomisjonid. Hääle-

tus valimistel on üldine, ühetaoline, otsene, salajane, proportsionaalsuse põhimõtte alusel, kuid nõnda, et valijal on võimalus valida üksikuid isikuid.

Riigikogu liikme õigused ja kohustused. Riigikogu liige ehk rahvasaadik võib Riigikogus vabalt avaldada oma mõtteid, nende eest ei saa keegi teda kohtulikule vastutusele võtta. Teda ei tohi kohtuvõimud ilma Riigikogu loata arreterida; erand on ainult juhtumil, kui tabatakse ta süüteol, kuid 48 tunni jooksul peab sest teatatama Riigikogu juhatusesele. Riigikogu ise võib kodukorra põhjal oma liiget karistada sündmatu ülespidamise eest: juhataja võib teha märkuse või võtta talt sõnaõiguse, Riigikogu võib kõrvaldada ta mõnelt koosolekult. Riigikogu liikmed saavad tasu Riigikogu istungjärkude kestusel. Neil on prii sõit riigi raudteedel ja laevadel. Riigikogu liige on kohustatud osa võtma Riigikogu koosolekuist ja tööst komisjonides, kui ta sinna on valitud. Puudumise korral vähendatakse tema tasu. Igal rahvasaadikul on õigus Riigikogu koosolekul küsimusega pöörduda Vabariigi Valitsuse poole. Ühel neljandikul Riigikogu koosseisust on õigus Vabariigi Valitsuselt aru pärida, millele Vabariigi Valitsus on kohustatud seletust andma.

Riigikogu koosseis ja ülesanded. Riigikogu koostub viiekümnest liikmest. Riigikogu korralised istungjärgud algavad iga oktoobrikuu esimesel esmaspäeval ja kestavad mitte kauem kui 6 kuud. Riigivanemal on õigus lõpetada Riigikogu korralist istungjärku enne kuue kuu möödumist või koguni Riigikogu laiali saata enne nelja aasta möödumist ja määrata uued Riigikogu valimised, kui seda nõuavad riigi huvid. Erakorraliselt kokku kutsuda teda võib Riigikogu juhatus Riigivanema nõudel; kokkukutsumist võivad nõuda ka 25 Riigikogu liiget, kuid ainult siis, kui Riigivanem lõpetas korralise istungjärgu varem ja kuus kuud oktoobri esimesest esmaspäevast ei ole veel möödunud. Riigikogu erakorralise istungjärgu kestuse määrab Riigivanem. Koosolek on otsusevõimeline, kui koos on vähemalt pooled liikmed. Harilikult on koosolekud avalikud ning neist võib osa võtta pealtkuulajana ka eraisik. Ainult erakordseil juhtudel kuulutab Riigikogu juhataja koosoleku kinniseks, kui seda nõuab $\frac{2}{3}$ saadikuist. Riigikogu valib Riigikogu juhatusese, Riigikontrolöri, määrab riigi iga-aastase tulude ja kulude eelarve, otsustab riigi laenutegemised, kinnitab Riigivanema sõlmitud rahvusvahelised lepingud, kinnitab Riigivanema poolt riigis maksuma pandud



Riigikoguhoone.

kaitseseisundi, otsustab sõjakuulutamise ja rahutegemise küsimuse, samuti ka muid küsimusi Põhiseaduse alusel. Tähtsaim Riigikogu ülesanne on seaduseandmine.

Seaduseandlus. Seadusi annab harilikult Riigikogu, erakordseil juhtudel ka rahvas rahvahääletusel ja edasilükkamatu riikliku vajaduse korral Riigivanem, kes kuulutab seaduse-eelnõu välja dekreedina, millel on seaduse jõud, kuigi see seaduse-eelnõu ei olnud Riigikogu poolt vastu võetud. Seaduse-eelnõusid Riigikogule esitada võivad Riigivanem, Riigikogu rühmad ja vähemalt kolm Riigikogu liiget ning Riigikogu ülesandel ka Riigikogu komisjonid. Riigikogule esitatud seaduse-eelnõu arutatakse läbi alguses Riigikogu komisjonis, siis Riigikogus.

Riigikogus arutatakse seaduse-eelnõu kolmel korral ehk kolmel lugemisel. Esimesel lugemisel arutatakse, kas on esitatud seadust vaja ja kas seaduse-eelnõu on küllalt täielik. Teisel lugemisel vaadatakse läbi ning arutatakse seaduse-eelnõu punktide kaupa, tehes seejuures parandusi. Kolmandal lugemisel arutatakse ning kaalutakse veel seadust ning esimesel või teisel lugemisel tehtud parandusi. Kolmandal lugemisel vastu võetud seaduse esitab Riigikogu juhatus Riigivanemale väljakuulutamiseks. Seadus hakkab maksma 10 päeva pärast avaldamist „Riigi Teatajas“ või seaduses eneses ettenähtud ajal. Riigivanem võib jätta Riigikogu poolt vastu võetud seaduse välja kuulutamata ja anda ta tagasi Riigikogule uuesti arutamiseks ja otsustamiseks.

Ühel kolmandikul Riigikogu liikmeist on õigus nõuda vastu võetud seaduse väljakuulutamise seismapanekut kaheks kuuks. Kui selle aja jooksul antakse 25 000 hääleõigusliku kodaniku poolt allkiri rahvahääletuse nõudmiseks, otsustab seaduse rahvahääletus. Allkirjad antakse omavalitsuse-asutises, kes need ka tõestab. Rahvahääletusel, mis toimub nagu Riigikogu valimisedki, hääletatakse „poolt“ ja „vastu“. On vastuhääletajad ülekaalus, loetakse Riigikogu poolt vastuvõetud seadus tagasilükatuks ning jääbki välja kuulutamata. Vastasel korral avaldatakse seadus „Riigi Teatajas“.

Hääleõiguslikkudel kodanikkudel on ka rahvaalgatuse õigus. 25 000 hääleõiguslikul kodanikul on õigus esitada Riigikogule seaduse-eelnõu mingi uue seaduse maksmapanemiseks, endise seaduse muutmiseks või kaotamiseks. Ühineb Riigikogu esitatud seaduse-eelnõuga, kuulutatakse ta välja, vastasel korral otsustab küsimuse rahvahääletus. Rahvahääletamisel vastu võetud seaduse esitab Riigikogu juhatus Riigivanemale väljakuulutamiseks. Neid seadusi ei või Riigivanem jätta välja kuulutamata. Kui rahvahääletusel lükatakse tagasi Riigikogu poolt vastu võetud seadus või võetakse vastu Riigikogu poolt tagasi lükatud rahva esitatud seaduse-eelnõu, läheb Riigikogu laiali ning kuulutatakse välja uued valimised.

Niisiis kuulub Riigikogule seaduseandev võim, kuna kõrgem valitsemisvõim riigis kuulub Riigivanemale kui rahvaesindajale.

4. Riigivanem.

Riigivanema valimised. Riigivanema valib rahvas üldisel, ühetaolisel, otsesel ja salajasel hääletamisel viieks aastaks. Riigivanema valimisi toimetavad valimiste peakomitee, ringkonnakomiteed ja jaoskonnakomisjonid. Riigivanema kandidaadiks võib seada üles igat Eesti Vabariigi hääleõiguslikku kodanikku, kes vähemalt 40-aastane ja kes seks on andnud kirjaliku nõusoleku. Kandidaat esitatakse valimiste peakomiteele hiljemalt 55 päeva enne valimisi; ülesseadmise nõudmisele peavad alla kirjutama vähemalt 25 hääleõiguslikku kodanikku, kuna allkirjad peavad olema tõestatud vastava linna, alevi või valla ametniku poolt; samal ajal makstakse tagatis 750 krooni suuruses, mis antakse tagasi, kui esitatud kandidaadi ülesseadmise nõudmisega ühineb vähemalt 10 000 hääleõiguslikku kodanikku, milleks kogutakse allkirju linna-, alevi- ja vallavalitsustes. Iga kodanik võib alla

kirjutada ainult ühe kandidaadi ülesseadmise nõudmisele. Kandidaadiks tunnustatakse kodanik, kelle ülesseadmise nõudmisele on alla kirjutanud vähemalt 10 000 hääleõiguslikku kodanikku. Kodanikud, kelle tegevuse eesmärgiks on vägivaldselt muuta meie maksvat riigikorda või Vabariigi iseseisvuse lõpetamine, ei või esitada Riigivanema kandidaati.

Riigivanema valimise sedel ühes nimelise tunnistusega saadetakse valijale koju kätte. Valimised kestavad 2 päeva ja toimuvad samuti nagu Riigikogu valimisedki. Riigivanemaks valituks tunnustab valimiste peakomitee selle kandidaadi, kes on saanud kõigi valimisest osa võtnud kodanikkude häälteenamuse, ja kuulutab sellest „Riigi Teatajas“.

Kui ükski kandidaat ei saanud nõutavat häälteenamust, korraldatakse hiljemalt 3 kuu jooksul samuti nagu esimenegi kord uued valimised, misjuures võib üles seada ka uusi kandidaate, kuid kandidaadiks loetakse ka endine kandidaat või kandidaadid, kelle sellekohane kirjalik nõusolek esitati hiljemalt 55 päeva enne valimisi valimiste peakomiteele. Hääletamine toimub nagu esimeselgi valimisel. Riigivanemaks valituks tunnustab valimiste peakomitee selle kandidaadi, kes teisel hääletusel sai kõige rohkem hääli, kuid võrdse häältearvu puhul aastatelt vanema.

Riigivanema ülesanded. Riigivanem kui riigipea esindab Eesti Vabariiki.

Riigivanem juhib riigi sise- ja välispoliitikat: kutsub ametisse ja vabastab ametist Vabariigi Valitsuse; annab määrusi; esitab Riigikogule seaduse-eelnõusid; edasilükkamatu riikliku vajaduse korral kuulutab seaduse-eelnõud välja dekreedina, millel on seaduse jõud ja mis on maksev kuni selle äramuutmiseni Riigivanema enese või Riigikogu poolt (Riigivanem ei või oma dekreediga muuta rahvahääletamise, rahvaalgatamise, Riigikogu ja Riigivanema valimise seadust); sõlmib lepinguid välisriikidega ja esitab need Riigikogule kinnitamiseks; nimetab ametisse ja vabastab ametist või paigutab ümber välisaadikud ja riigi ning omavalitsuse kõrgemaid ametnikke, nagu Tallinna linnapea ja tema abi, keskkoolide juhatajad, politseiprefektid, Eesti Panga presidendi jt.

Riigivanem hoolitseb riigi välise puutumatus ja sisemise julgeoleku eest: Riigivanem on kaitsevägede kõrgeim juht; vajaduse korral kuulutab välja kaitse seisukorra ja esitab selle Riigikogule kinnitamiseks; kuulutab sõja ja teeb rahu Riigikogu otsuse põhjal; nimetab ametisse

kaitsevägede ülemjuhataja, samuti ka riigikohtunikud, kohtunikud ja kohtu-uurijad Riigikohtu esitatud kandidaatide hulgast; otsustab armuandmise palveid kohtu poolt määratud karistuse vähendamiseks või kustutamiseks.

Riigivanem hoolitseb seaduste täitmise eest: valvab Vabariigi Valitsuse ning kõrgemate riigiametnikkude tegevuse üle.

Kui Riigivanema amet on vaba või Riigivanem ei saa täita oma ülesandeid haiguse või muude takistuste tõttu, siis täidab Riigivanema ülesandeid Peaminister.

Riigivanema juures on riigi valitsemiseks Vabariigi Valitsus ja Riigivanemale ning Vabariigi Valitsusele ühine riigikantselei, mida juhatab Riigivanema poolt ametisse nimetatud riigisekretär.

5. Vabariigi Valitsus.

Vabariigi Valitsuse koosseis. Vabariigi Valitsusele kuulub valitsemisvõim. Ta koostub Peaministrist ja ministritest, kes püsivad oma kohal niikaua, kui Riigivanem on nende tegevusega rahul. Avaldab aga Riigikogu Peaministrile, mõnele ministrile või kogu Vabariigi Valitsusele otsest umbusaldust, peab Riigivanem kas vabastama ametist Peaministri, ministri või kogu Vabariigi Valitsuse, kellele umbusaldust avaldatud, ja kutsuma uued ametisse või saatma Riigikogu laiali ja määrama uued Riigikogu valimised. Vabariigi Valitsuse istungid on kinnised, avalikud on ainult pidulikud istungid.

Vabariigi valitsuse ülesanded. Vabariigi Valitsus teostab Riigivanema seaduslikud otsused ja arutab ning otsustab küsimusi riigi valitsemise alal.

Peaminister ühtlustab Vabariigi Valitsuse tegevust, juhtab Vabariigi Valitsuse istungeid, kui seda teha ei pea tarvilikuks Riigivanem, annab ministritele juhtnööre nende tegevuses, võib pärida aru ministritelt nende tegevuse kohta ja esitada Riigivanemale ministreid või kogu Vabariigi Valitsust ametist vabastamiseks, teeb ettekandeid ja annab aru Riigivanemale Vabariigi Valitsuse tegevuse kohta ja esindab Riigikogu ees Riigivanemat ja Vabariigi Valitsust. Isiklikult esineb Riigivanem Riigikogus ainult tähtsate riiklikkude sündmuste puhul.

Peaministril Riigivanema ülesannetes on samad ülesanded kui Riigivanemalgi.

Ministeeriumid. Valitsusvõimu teostavad ministeeriumid:

- 1) Haridusministeerium; 2) Kaitseministeerium; 3) Kohtuministeerium; 4) Majandusministeerium; 5) Põllutööministeerium; 6) Siseministeerium; 7) Sotsiaalministeerium; 8) Teedeministeerium; 9) Välisministeerium. Ministeeriumi juhib minister.

H a r i d u s m i n i s t e e r i u m korraldab rahvahariduse ala linna-, alevi- ja vallavalitsuste kaasabil, edendab kutseoskust, hoolitseb rahva vaimse ja kehalise arendamise eest, juhib õppe- ja kasvatustööd: paneb maksma õppekavad, annab määrusi, avab ja peab ülal riigikoolid, kinnitab õpetajad ja paigutab neid teenistuse huvides ühest koolist teise ja valvab koolitöö korralikuse järele koolinõunikude kaudu.

K a i t s e m i n i s t e e r i u m korraldab kaitseväge.

K o h t u m i n i s t e e r i u m hoolitseb kohtuasutiste eest ja valitseb vanglaid.

M a j a n d u s m i n i s t e e r i u m koostab riigi tulude ja kulude eelarve-eelnõu, peab riigi tulude ja kulude arveid, korraldab riigi majapidamist, rahandust, maksude määramist ning maksude sissenõudmist, kaubandust ja tööstust ja teostab pankade järelevalvet.

P õ l l u t ö ö m i n i s t e e r i u m valitseb riigi maid ning metsi ja korraldab põllu- ja metsaasjandust.

S i s e m i n i s t e e r i u m hoolitseb avaliku julgeoleku ja õigusliku korra eest, registreerib ühinguid ja seltse, teostab oma valitsusasutiste tegevuse järelevalvet ja korraldab politseid ja piirivalvet.

S o t s i a a l m i n i s t e e r i u m korraldab tervishoiu, hoolekande ja pensioni ala ja töökaitset.

T e e d e m i n i s t e e r i u m ehitab, hoiab korras ja valitseb riigi raudteid, samuti ka maanteid ja sildu, juhib laevade, omnibuste ja lennukite liiklemist, posti-, telegraafi-, telefoni- ja raadioasjandust.

V ä l i s m i n i s t e e r i u m korraldab läbikäimist teiste riikidega ja kaitseb Eesti kodanikkude huviseid välismaal oma ametnikkude (saadikute ja konsulite) kaudu.

Ministeeriumil on õigus anda välja seaduses ettenähtud korras ja piirides määrusi ja korraldusi, mis ei tohi olla aga seadustega vastuolus.

6. Riigi kulud ja tulud.

Riigi tuluallikad. Riigi valitsemine ning riigi asutiste ülalpidamine nõuab kulusid, mis kaetakse riigi tuludega: riigi ettevõtete kasuga ja maksudega.

Riigi ettevõtted. Riigil on majad, mõisad, talud, metsad, põlevkivikaevandused Virumaal, vabrikud ja tehased (näiteks õlivabrikud Järvel, laevatehased Tallinnas), tööstused (näiteks turbatööstus Ellamaal), raudteed, telegraaf, telefon, pank. Nendest saab riik tulu. Riigil on piiritusemüügi ainuõigus (monopol), ka sest saab riik tulu.

Maksud on otsesed, kaudsed ja lõivud. Otsene maks on tulu-, äri- ja tööstuse-, kinnisvaramaks, sest need võetakse otse kodanikult teatava tuluallika põhjal. Tulumaksu maksab iga kodanik, kelle tulu ületab elamiseks määratud summad, millised on maksuvabad (aastas linnas abielulisel kuni 900 kr., vallalistel kuni 600 kr.; maal esimestel kuni 600 kr., teistel kuni 400 kr.; iga lapse või maksukohuslase hooldusel oleva alaealise kuni 17-aastaseks saamiseni, üle 60 aasta vanade ja töövõimetute (arsti tõendusel) perekonnaliikme kohta linnas 300 kr., maal 200 kr.; käib laps koolis või õpib ametit, siis arvestatakse teda kuni 20-aastaseks saamiseni; peale selle palgalise tulust 20%, kuid mitte üle 600 krooni). Vähemalt tulult arvatakse tulumaksu 5%, suuremalt rohkem. Iga kodanik, kel oli tulu suurem kui tema maksuvaba summa, teatab 1. veebruariks erilisel lehel oma möödunud aasta tulu, mille põhjal jaoskonna tulumaksukomisjon määrab tulumaksu viiest kroonist alates. Ei ole kodanik määratud maksuga rahul, esitab ta vastulause. Komisjoni otsuse peale võib kaevata kahe nädala jooksul tulumaksu peakomiteele, viimase otsuse peale kahe nädala jooksul Riigikohtusse. Äri- ja tööstusemaksu maksavad ärimehed ja töösturid, kinnisvaramaksu hoonete ja maade omanikud. Kaudne maks on aktsiis ja toll. Tööstur maksab riigile aktsiisi valmistatud piirituse, tubaka, paberosside, tuletikkude ja pärmi eest. Tõenduseks, et aktsiis makstud, kleebitakse kaubale (karbile, nõule või pakkimispaberile) eriline lint, panderoll. Kaupmees maksab riigile tolli välismaalt toodud või välismaale viidava kauba eest. Lõiv on maks, mida kodanik maksab, kui tal tuleb kirjalikult pöörduda riigi- või omavalitsuseasutise poole või saada sealt tunnistus. Sooviavaldusele või tunnistusele kleebitakse tempelmark (tempellõiv). Kasutab kodanik oma era-asjas kohut, maksab ta kohtule kohtulõivu.

Eelarve. Riigi raha võib kulutada Vabariigi Valitsus ainult Riigikogu poolt vastuvõetud eelarve piirides. Eelarve koostab majandusministeerium teistelt ministeeriumidelt saadud andmete põhjal. Riigikogule esitab riigi tulude ja kulude eelarve Riigivanem. Eelarve aasta algab 1. aprillil, lõpeb 31. märtsil. Eelarve seadusepärase ja otstarbekohase täitmise järele valvab Riigikontrolör temale alluvate ametnikkude abil.

7. Kohus.

Kohtunikud. Kohtuvõimu teostavad meil iseseisvad, sõltumatud kohtud. Kohtunikud nimetab Riigivanem isikute hulgast, kel kõrgem õigusteaduslik (ülikooli) haridus ja vilumus kohtuasjaajamises.

Kohtunikku võib ametist kõrvaldada või teise kohta paigutada ilma tema nõusolekuta ainult Riigikohtu otsuse põhjal, kui ta leiti süüdi olevat mingis süüteos. Nii võib kohtunik mõista kohut oma südametunnistuse järgi, sest keegi ei saa ülemusena teda mõjutada. Kohtunikul on keelatud kõrvalist teenistust pidada, et mitte sattuda oma peremehe mõju alla kõrvalise ameti läbi.

Kohtuasjad on nuhtlus- ehk kriminaal-, kodanlik (era-) ehk tsiviil- ja haldus- ehk administratiiv-asi. Nuhtlus- ehk kriminaal- asjaks nimetatakse neid eksimusi seaduste vastu, mis üldise julgeoleku kaitseks karistuse ähvardusel keelatud, nagu tapmine, röövimine, vargus, pettus, laim jne. Kodanlikuks ehk tsiviil- asjaks kutsutakse kodanikkude endivahelisi isiklikke või varanduslikke tüliasju, arusaamatusi, eksimusi, näiteks nõudmised mitmesuguste eralepingute põhjal, nagu ostu-müügi-, laenu-, teenistuselepingud, ja parandusajade õiendamist. Haldus- ehk administratiiv-asi on haldus- ehk valitsemisseaduste ja määruste vastu eksimus.

Kohtuastmed. Kriminaal- ja tsiviil-asju arutatakse kolmes kohtuastmes, administratiiv-asju kahes, et võimalik oleks ära hoida vigadetegemist kohtumõistmisel. Esimene ja teine aste arutab asja sisult, misjuures teine aste võib esimese astme otsuse muuta ning teha uue otsuse (teisendada). Teist astet nimetatakse (teistmis- ehk) apellatsiooniasmeks. Kolmas aste sisult enam ei aruta, vaatab ainult, kas eelmistes astmetes on aetud asja seaduslikult. Kolmas aste kas kinnitab teise astme otsuse või tühistab ning saadab asja teisele astmele tagasi uueks läbivaatamiseks,

kuid teises kohtunikude koosseisus. Kolmandat astet kutsutakse tühjamis- ehk kassatsiooniasimeks.

Vähemad kuriteod (mille väärtus ei ületa 1000 kr. või mille eest kõrgeim karistus $1\frac{1}{2}$ aastat türmi) ja nõuded (mille nõudehind või vaidluse all oleva asja väärtus ei ületa 1000 kr.) alluvad jaoskonnakohtule. Suuremad kuritööd ja nõudeasjad alluvad ringkonnakohtule.

Kohtuastmed (kriminaal- ja tsiviil-asjadele):

Vähemad kuriteod ja nõuded.	Suuremad kuriteod ja nõuded.
I aste — Jaoskonnakohtunik.	I aste — Ringkonnakohus.
II aste — Ringkonnakohus.	II aste — Kohtukoda.
III aste — Riigikohus.	III aste — Riigikohus.

Kriminaalkuriteod. Vähema kuriteo asjus tuleb teatada otse Jaoskonnakohtunikule või ka politseile, kes siis toimetab eeluurimise ja saadab uurimisprotokolli Jaoskonnakohtunikule. Viimane kutsub kohtusse kaebealuse, kahjukannataja ja tunnistajad, kuulab nad üle ja teeb otsuse. Jaoskonnakohtuniku otsuse peale võib kaevata kahe nädala jooksul Ringkonnakohtusse. Ringkonnakohtus arutavad asja kolm kohtunikku. Kui asjaosalised või prokurör (ametlik süüdistaja) leiavad, et Ringkonnakohus tegi seadusevastase otsuse, võivad nad kaevata Riigikohtusse kahe nädala jooksul. Suuremast kuritööst tuleb teatada politseile, kohtu-uurijale või prokurörile. Politsei püüab takistada kurjategija põgenemist ja kuriteojälgede segamist või kaotamist. Ta on tarbe korral abiks kohtu-uurijale tema tegevuse juures. Kohtu-uurija toimetab eeluurimise, selgitades kuriteo ja tehes kindlaks kurjategija. Uurimismaterjali esitab kohtu-uurija prokurörile, kes koostab süüdistus-akti ja esitab selle Ringkonnakohtule. Viimane kutsub kohtusse kaebealuse, kahjukannataja ja tunnistajad, kuulab nad üle ja teeb otsuse. Istungist võtab osa ka prokurör. Ringkonnakohtu otsuse peale võivad asjaosalised ja prokurör kahe nädala jooksul kaevata Kohtukotta ja Kohtukoja otsuse peale Riigikohtusse.

Kriminaal-asja arutab see kohus, kelle piirkonnas kuritegu sündis. Kriminaalkohus määrab kurjategijaile karistusi: surmanuhtluse, eluaegse või tähtajalise sunnitöö, vangiroodu, türmi, aresti või rahatrahvi. Lapsi kuni 10-aastase vanuseni ei karistata, 10—17-aastased antakse vanemate või hooldajate valve alla või paigutatakse alaealiste parandusmajasse, 17—20-aastastele määratakse kergem karistus.

Tsiviilnõude asjad. Tsiviil-asjas peab kodanik ise (nõudja) kohtusse kaebama, politsei ega kohtu-uuriija neid asju ei õienda. Jaoskonnakohtuniku poole võib pöörduda suulikult või kirjalikult. See kutsub ette nõudja, kostja (isiku, kellelt nõutakse) ja tunnistajad, kuulab nad üle ja teeb otsuse, mille peale võivad nõudja ja kostja kaevata kuu aja jooksul Ringkonnakohtusse, kelle otsuse peale võib kaevata Riigikohtusse kahe kuu jooksul. Ringkonnakohtusse tuleb pöörduda tsiviil-asjas kirjalikult. Alguses arutab asja Ringkonnakohus, kelle otsuse peale võib kaevata kuu aja jooksul Kohtukotta. Viimase otsuse peale võib kaevata kahe kuu jooksul Riigikohtusse. Riigikohtu otsus on lõplik, tema peale enam edasikaebust ei ole. Tsiviil-asjas määratakse kohtukulud kohtuprotsessi kaotajale. Kohtutäitja (pristav) nõuab kaotajalt täitelehe järgi kohtu poolt mõistetud summa välja. Kui ei maksta vabatahtlikult, siis kirjutab ta üles võlgniku varanduse ja müüb siis selle oksjonil ära, et nõudjat rahuldada. Nõudeasja arutab harilikult see kohus, kelle piirkonnas elab kostja.

Administratiivkohus. Omavalitsustel, ministeeriumidel ja ametnikkudel on õigus teha otsuseid, korraldusi ja anda määrusi, mis peavad olema kokkukõlas Põhiseadusega ja seadustega. Leiab kodanik, kellesse korraldus või määrus puutub, et korraldus või määrus on seadusevastane ja rikub tema õigusi, võib ta kaevata administratiiv-kohtusse ning nõuda tühistamist. Valla- ja alevivalitsuse ja -volikogu otsuste peale kuu aja jooksul otsuse teadasaamisest arvates kaevata Jaoskonnakohtunikule, linnavalitsuse ja -volikogu peale Ringkonnakohtusse ja ministeeriumi, selle valitsuse ja ametnikkude peale Riigikohtusse. Jaoskonnakohtuniku, samuti ka Ringkonnakohtu otsuse peale võib edasi kaevata kuu aja jooksul Riigikohtusse ja nõuda asja uut otsustamist.

Administratiiv-kohus.

Kaebused

valla- ja alevi-
omavalitsuse peale

linna- ja maa-
omavalitsuse peale

I aste — Jaoskonnakohtunik
II aste — Riigikohus

I aste — Ringkonnakohus
II aste — Riigikohus

ministeeriumi peale
Riigikohus.

Volinik ning advokaat. Tsiviil- ja administratiiv-asjus võib kodanik enda eest volitada kohtus asju ajama oma volinikku ning advokaati. Kriminaal-asjas võib kohtualune võtta endale kaitsja advokaatide või teiste isikute hulgast.

IV. Mitmesugused riigivormid.

1. Ainuvalitsus ja vabariik.

Tähtsamad riigivormid on piiramatu ainuvalitsus, piiratud ainuvalitsus, esinduslik vabariik ja rahvavabariik.

Piiramatu ainuvalitsusliku riigikorraga tutvusime Prantsusmaal kuningas Louis XIV piiramatu ainuvalitseja osas. Piiratud ainuvalitsuslikku korda kujutas ja soovitas Montesquieu. Piiramatu ainuvalitsuslikku riigivormi ei tunne praegusel ajal enam Euroopa, aga piiratud ainuvalitsuslikku riigikorda, kus riigi eesotsas seisab trooni päriv kuningas, kelle võim piiratud parlamendiga, leiame Skandinaavia riikides, Inglismaal, Itaalias ja mujalgi.

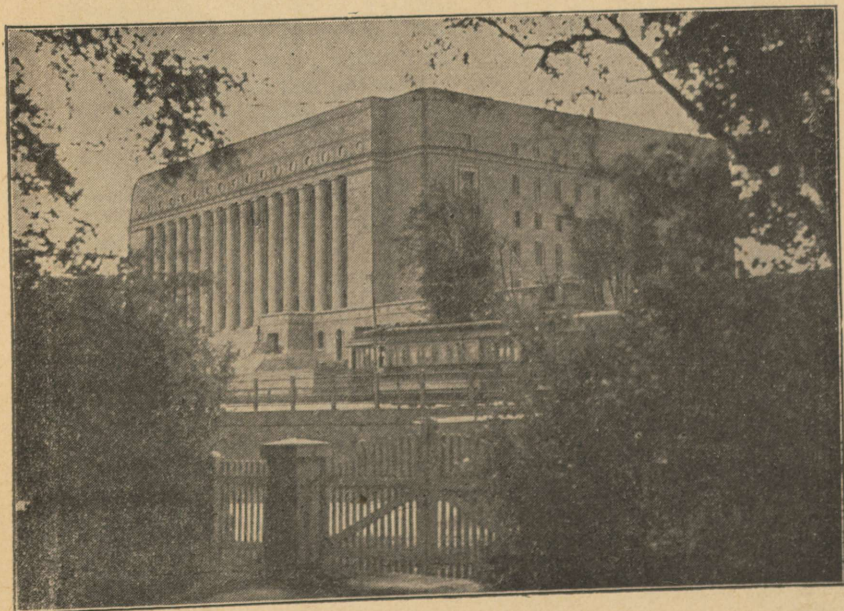
Kuna ainuvalitsusliku riigi eesotsas seisab trooni päriv eluaegne kuningas, on vabariigi esindajaks kindla aja peale valitud president (meil Riigivanem); kuningas seisab väljaspool seadust, teda ei saa võtta kohtulikule vastutusele, president vastutab oma maa kohtu ees; kuningaga tuleb leppida, olgu ta oma võimistelt milline tahes; keegi ei kohusta presidenti tagasi valima, kui ta on osutunud nõrgaks jõuks oma vastutusrikkal kohal; mõne vabariigi põhiseadus isegi keelab endist presidenti tagasi valida. Järelikult on vabariik demokraatlikum riigivorm.

Tuleb vahet teha esindusliku ja rahvavabariigi vahel. Nii ühes kui teises kuulub täidesaatev ehk valitsev võim presidendile (meil Riigivanemale) ühes valitsusega. Seaduseandlik võim kuulub esinduslikus vabariigis parlamendile, mille moodustavad rahva esindajad; parlament on isegi mõnes riigis kahekojaline. Kohtunikke nimetab esinduslikus vabariigis tavaliselt president. Rahvavabariik puhtal kujul (säärast propageeris Rousseau) ei tunne parlamenti, sest rahvas teostab seaduseandlust otseselt rahvakoosolekul. Rahvakoosolek valib ka valitsuse liikmed, kohtunikud, üldse ametnikud. Kuid säärane riigivorm on mõeldav ainult väga väikestes riikides, kus kodanikkudel võimalus on ühistele koosolekutele ilmuda. Tänapäeval leiamegi puhta-

kujulist rahvavabariiki ainult neljas Šveitsi osariigis. Rahvavabariigi all mõistame veel vabariike, kus seaduseandlikku võimu teostab küll parlament, kuid kus parlamendi poolt vastu võetud seadused võivad minna rahva kinnitusele (rahvahääletusele), kui seaduslik arv kodanikke seda nõuab, ja kus rahval on seaduste algatuse õigus. Mõlemal juhul teostab rahvas otseselt seaduseandlikku võimu. Säärane rahvavabariiklik kord kehtib näiteks meil ja Šveitsis. Soome, Prantsusmaa, Poola, Põhja-Ameerika Ühendriigid on esinduslikud vabariigid.

2. Soome riiklik kord.

Peatume lähemalt vennasriigi Soome riikliku korra juures. Soome vabariigi eesotsas seisab president; ta valitakse kaudsel teel kuueks aastaks. Parlament on ühekojaline, kannab eduskunna nime. Parlament valitakse kaheks aastaks, valimisõigus on üldine, algab 24 a. vanuses. Eduskunna poolt vastu võetud seadus läheb presidendile avaldamiseks. President võib jätta selle avaldamata, kui ta seadusega päri ei ole, kuid kui tuleb uus



Soome parlamendihoone.

eduskund ja on selle seaduse poolt, siis peab president ta avaldama.

Seaduste algatusõigus on eduskunna liikmeil ja valitsusel ühes presidendiga. Valitsus on Soomes parlamentaarne, see tähendab — vastutav eduskunna ees. Eduskunna poolt valitakse peale valitsuse liikmete kohtukantsler, kelle ülesanne on valvata seaduste täitmise järele riigis. Ta esitab iga aasta aruande presidendile ja eduskunnale.

President kutsub kokku eduskunna, määrab istungite vaheajad ja võib eduskunna ka enne tähtaega laiali saata, määrates uued valimised. President nimetab saadikuid välisriikidesse, võtab vastu välisriikide esindajaid, annab armu, määrab kõrgemaid ametnikke jne.

Soomes ei ole rahval seaduste kinnitamisõigust, samuti seaduste algatusõigust; nii on Soome esinduslik vabariik.

Sisukord.

Uusaeg (järg).

	Lk.
I. Rootsi, poola ja taani aeg Eestis	3
1. Vene-Taani-Rootsi-Poola sõda. 2. Taani aeg Saaremaal.	
3. Poola aeg Lõuna-Eestis. 4. Rootsi aja algus Põhja-Eestis.	
II. Rootsi aeg Eestis	16
1. Poola-Rootsi sõda. 2. Rootsiaegseid korraldusi. 3. Eesti rahva kihid rootsi ajal. 4. Uuenduste tagajärgi.	
III. Vene aja algus	27
1. Suur Põhjasõda. 2. Elu-olu Eestis vene aja algul.	
IV. Lääne-Euroopa	37
1. Piiramatult ainuvalitsuse aeg. 2. Vana kord.	

Kõige uuem aeg.

I. Valgustussajand Lääne-Euroopas	42
1. Valgustussajandi kirjanikud ja ainuvalitsejad. 2. Suur Prantsuse Revolutsioon ja Napoleon.	
II. Vene keisrid eestlaste olukorra parandamist nõudmas	53
1. Lääne-Euroopa valgustusaja kajastusi Eestis. 2. Eesti talu-rahva vabastamine päris-orjusest.	
III. Teo-orjuse aeg Eestis	59
1. Uuendusi kohtu ja hariduse alal. 2. Mõisnik ja talupoeg.	
3. Taluelu teo-orjuse ajal. 4. Eestlased oma olukorra paranemist taotlemas. 5. Teo-orjuse kadumine Eestis. 6. Eestlaste olukorra paranemine teo-orjuse kadumise järel.	
IV. Eesti rahvuslik ärkamisaeg	88
1. Tõus rahvahariduses. 2. Rahvusliku tunde esimesi äratajaid. 3. Rahvajuhid ja ärkamisaegseid ettevõtteid.	
V. Venestamisaeg Eestis	98
1. Venestamisaegseid korraldusi. 2. Võitlus venestuse vastu.	
VI. Tähtsamaid liikumisi Lääne-Euroopas XIX sajandil	101
1. Tööstuslik revolutsioon ja töölislükkumine. 2. Rahvusriikide loomine.	
VII. Edu eesti rahva elus XX sajandi algul	110
1. 1905. aasta revolutsioon. 2. Haridus ja kultuuritöö revolutsiooni järel. 3. Tulunduslik tõus.	
VIII. Euroopa XX sajandil	117
1. Maailmasõda. 2. Maailmasõja tagajärgi. 3. Rahvasteliit.	
IX. Eesti vabariik	123
1. Teel iseseisvusele. 2. Vabadussõda. 3. Asutav Kogu. 4. Tähtsamaid saavutisi.	
X. Meie hõimrahvad	150
1. Soome. 2. Ungari. 3. Soome-ugri rahvad Venemaal.	

Kodanikuõpetus.

I. Kodanik ja tema tegevus	156
1. Ühinemisvormid. 2. Perekond. 3. Kodanikkude tegevus.	
II. Omavalitsus	162
1. Linn. 2. Alev. 3. Vald. 4. Ajutised maavalitsused.	
5. Omavalitsuse tegevuse järelevalve.	
III. Riik	168
1. Riigi ülesanded. 2. Põhiseadus. 3. Riigikogu ja seaduseandlus. 4. Riigivanem. 5. Vabariigi Valitsus. 6. Riigi tulud ja kulud. 7. Kohus.	
IV. Mitmesugused riigivormid	186
1. Ainuvalitsus ja vabariik. 2. Soome riiklik kord.	

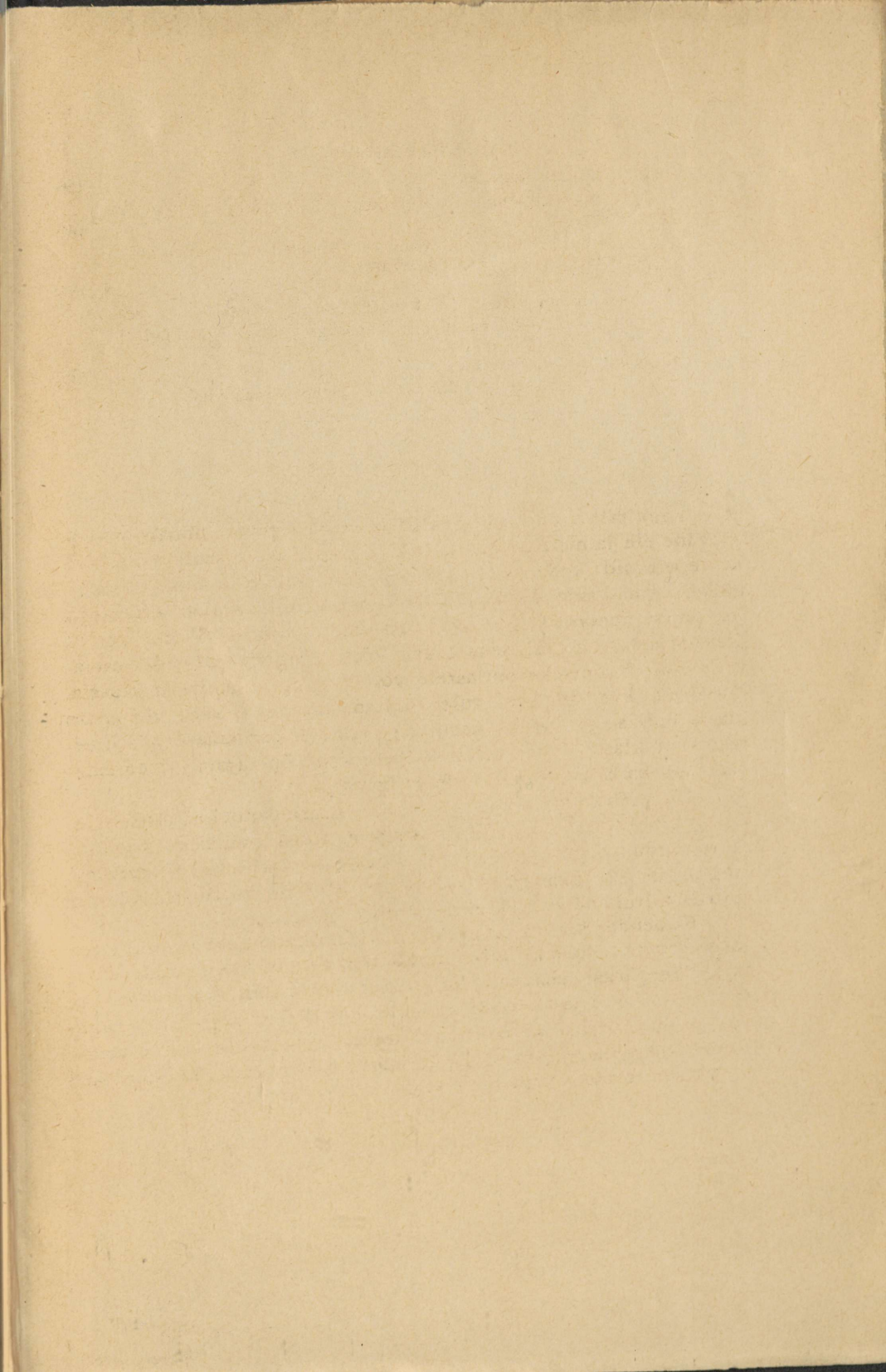
S a a t e k s .

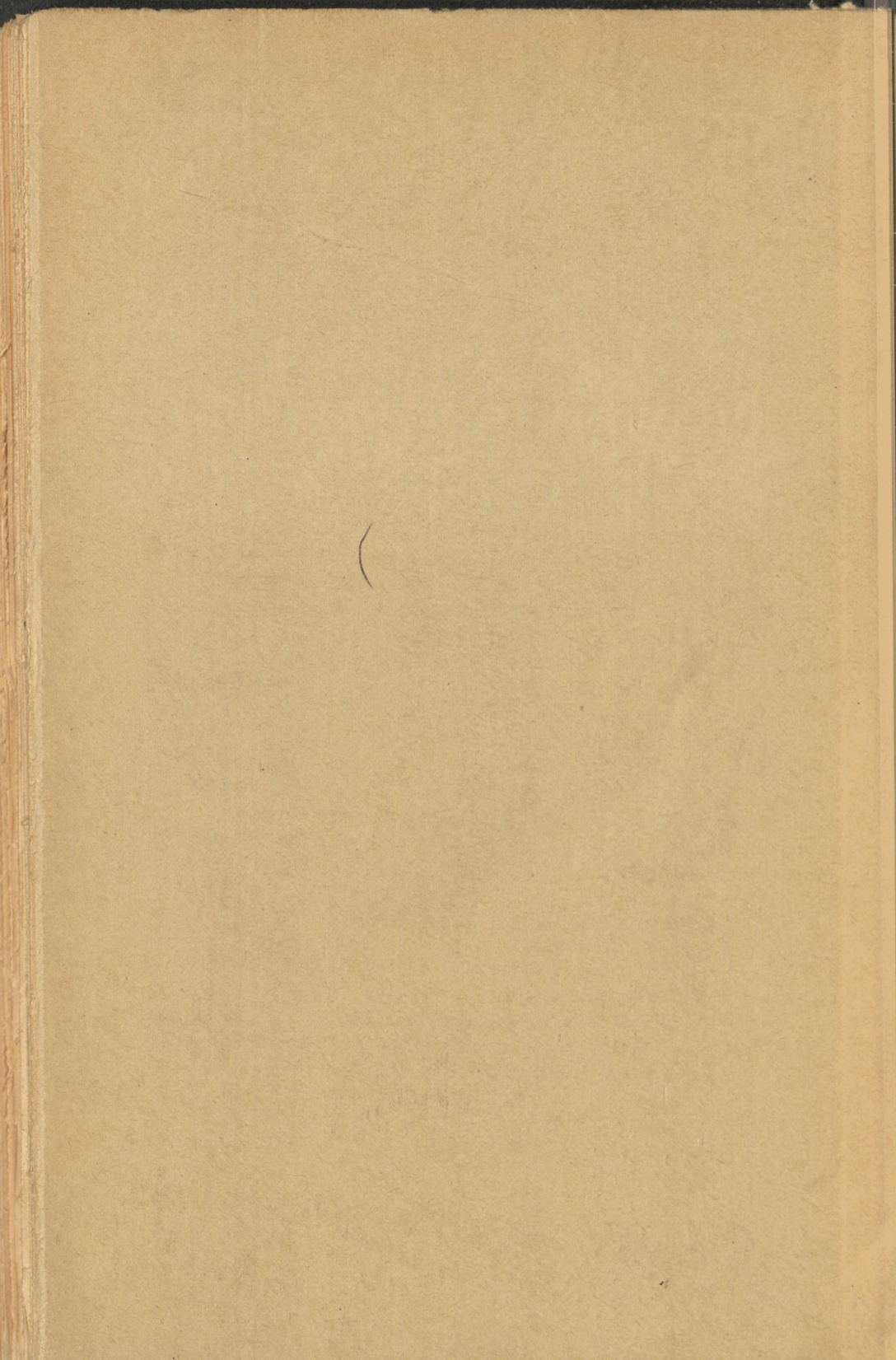
Väga tähtis on koolitöös õpilaste isetegevus, nõuab ju igapäevane elu ja meie demokraatlik riigikord iseseisvalt mõtlemaid ja tegelevaid kodanikke. „Eesti ajalugu ühes üld-ajalooga“ püüab võimaldada õpilastele isetegevust ning ajaloo allikatega tutvumist õpetaja juhtimisel. Ta pakub niihästi V kui ka VI klassile seletava ajaloolise teksti kõrval lugemispalasid iseseisvaks läbitöötamiseks õpilastele või ühiseks lugemiseks klassis. Koolides, kus õpetajal tuleb töötada korraga kahe või enam klassi õpilastega, võiks kasutada ajaloo lugemismaterjali ülesannetena klassile, kel tuleb töötada ilma õpetajata. Lugemispalad on trükitud kursiiv- või ptiikirjaga.

On püütud pühendada peamine tähelepanu kultuurilisele, etnograafilisele ja sotsiaalsele küljele, kuna poliitiline ajalugu on nihkunud nagu tagaplaanile. Vastavalt Haridusministeeriumi ringkirjale 12. jaanuarist 1922. a. nr. 2143 on vaatlusele võetud suurte kultuurrahvaste kõrval ka meie hõimrahvad.

Kuuendas klassis on ajaloo ja kodanikuõpetuse tunnid kava järgi liidetud, loomulikult õpetab neid aineid üks ja sama õpetaja. Seepärast sisaldab VI klassi õpiraamat ka kodanikuõpetuse-osa kui jätku eesti ajaloole, käsitledes meie rahva tegevust, omavalitsust ja riiklikku korda iseseisvuse saavutisena. Kodanikuõpetus tuleks siis käsitlusele pärast seda, kui õpilased on tutvunud meie riigi loomisega.

Autorid.





Hind 1 kr. 80 senti.

A

13145

161061

Hind 1 kr. 80 senti.

A
13145
161061

A. MÖLDER JA E. ASSON: EESTI AJALUGU ÜHES ÜLD-AJALOOGA JA KODANIKUÕPETUS algkooli VI klassile

A-13145

A. MÖLDER JA E. ASSON

EESTI AJALUGU

ÜHES ÜLD-AJALOOGA

JA

KODANIKUÕPETUS

Algkooli VI klassile

Viies trükk



NOOR-EESTI KIRJASTUS TARTUS